

SCfSD '22

Scientific Challenges for Sustainable Development

BOOK OF PROCEEDINGS

Ninth International
Scientific Conference
Struga, June 3rd

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Sejfulla Osmani

Rector of International University of Struga

Prof. Dr Roland Zisi

Rector of University "Ismail Qemali" – Vlora

Prof. Dr Skender Topi

Rector of University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan

SCIENTIFIC COMMITTEE

Academic. Prof. Dr. Anastas Angjeli - Rector of Mediterranean University of Albania

Prof. Dr. Armen Kadriu – International University of Struga

Prof. Dr. Biljana Ciglovska – International University of Struga

Prof. Dr. Skender Topi- University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Prof. Dr. Sotir Mali -University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Prof. Ass. Peçi Naqellari -University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Prof. Ass. Dr. Sokol Bana- University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Pietro Iaquina University of Calabria

Prof. Dr. Aleks Trushaj- University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Dr. Bardhosh Gace- University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Dr. Albert Qarri- University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Ass. Dr. Hajdar Kicaj- University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Ass. Dr. kristofor Lapa - University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Ass. Dr. Flora Qarri - University of Vlore Ismail Qemali

Prof. Ass. Dr. Imelda Sejдини - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Prof. Ass. Dr. Shkelqim Hidri- University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Prof. Ass. Majlinda Peza - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Dr. Javier Vidal - University of Leon, Spain

Prof. Dr Sabahudin Komoni- University of Pristina

Prof. Dr Shyqeri Kabashi- Business University College

Prof. Dr Ligor Nikolla- University of Tirana

ORGANIZING COMMITTEE

Doc. Dr. Guxintar Rushani- International University of Struga

MSc. Eloina Tozaj- University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Eva Cipi - University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Mariglina Meminaj- University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Amali Cipi- University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Erjon Hitaj - University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Evis Alushi - University of Vlore Ismail Qemali

PhD. Ina Nasto - University of Vlore Ismail Qemali

Dr. Zamira Alimemaj- University of Vlore Ismail Qemali

Doc. Dr. Nazmije Merko – International University of Struga

Doc. Dr. Dashmir Nasufi- International University of Struga

Doc. Dr.. Nurten Kala-Dauti- International University of Struga

Doc. Dr. Senada Laçka– International University of Struga

Prof. Dr. Besnik Hajdari - University of Mitrovica

MSc. Abidin Trena – International University of Struga

MSc. Lirinda Vako – International University of Struga

PhD Cand. Eda Cela -University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Dr. Fatos Gjata - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Dr. Merita Hoxha - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

Dr. Elvin Rada - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

PhD Cand. Elona Gaxhja - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

CONFERENCE SECRETARIAT

MSc. Semra Bujari – International University of Struga

MSc. Eriona Dauti– International University of Struga

MSc. Arbana Zeqo- University of Vlore Ismail Qemali

MSc. Gentiana Belulaj- University of Vlore Ismail Qemali

Contents

THE INTERNATIONAL TRADE DURING THE COVID-19 PANDEMIC.....	1
Biljana Ciglovska.....	1
Armen Kadriu	1
THE EFFECTS OF PANDEMIC AND INFLATION ON LABOUR MARKET AND THE FINANCIAL SITUATION OF ALBANIANS	12
PhD. Romina Radonshiqi.....	12
Bledar Radonshiqi.....	12
ЕКОНОМСКАТА КРИЗА ОД КОВИД-19 И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА ВО МАКЕДОНИЈА.....	21
М-р Албиона Фатмир Демири	21
ПРИЧИНИТЕ И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД ГОЛЕМАТА ДЕПРЕСИЈА ВО САД (1929-1933)	28
м-р Албиона Фатмир Демири	28
POST PANDEMIC ECONOMIC TRENDS	35
Nazmije Merko Zabzun,	35
Gazmend Beshi,	35
TOURIST DIVERSITY AND TOURISM PROBLEMS IN ALBANIA	45
Msc. Enea Stavre	45
WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN NORTH MACEDONIA	62
Atixhe Maksuti.....	62
Ali Maksuti	62
ANALIZA, MATJA DHE MENAXHIMI I RISKUT TË KREDISË NË BANKAT NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT	70
Msc. Semra Bujari	70
ANALYSIS OF PARALLEL PROGRAMMING MODELS FOR C++.....	80
Burim Rexhepi	80
VLERËSIMI I PERFORMANCËS SË STUDENTËVE NË MATEMATIKË DUKE PËRDORUR FUZZY LOGIC.....	89
Dr. Elda MARAJ	89

KRIJIMI I SOFTUERIT TË PROKURIMIT ELEKTRONIK NË KOSOVË	100
MSc. Inxh. Hasan Mlinaku, PhDc	100
Prof. Ass. Dr. Besnik HAJDARI	100
LAW AND DEVELOPMENT UNDER GLOBALIZATION.....	107
Genc Merko	107
PARASHKRIMI I PADISË SË RIVENDIKIMIT	118
Msc. Endi Kalemaj.....	118
Prof.As.Dr. Ervis Çela	118
IMPACT OF COMPUTING ON CYBER CRIME INVESTIGATION AND LAW ENFORCEMENT IN NORTH MACEDONIA	134
Burim Rexhepi	134
Ali Rexhepi Department on Faculty of Information, and Communication Technology, FON University alirexhepi007@gmail.com	135
FUQIZIMI I GRAVE NË POLITIKËN VENDIMMARRËSE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË TË VERIUT.....	155
Doc.Dr.Senada Laçka	155
ПЕРСПЕКТИВИ И ТЕОРИИ ЗА РАЗРЕШУВАЊЕ НА КОНФЛИКТИ	175
PhD Cand. Robert Dauti	175
QUALITY IMPROVEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH INTERNAL EVALUATION	198
Dr.sc. Lon Laska.....	198
NDIKIMI I TIPAREVE TË PERSONALITETIT NË PERFORMANCËN E PUNËS	209
Prof. Ass. Dr. Fari Bushi.....	209
RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOSITY, SELF-REGULATION AND ACADEMIC PERFORMANCE AMONG ADOLESCENTS.....	223
Dr.sc. LON LASKA	223
MA. Fikri Hajdari	223
FROEBEL’S CONTRIBUTION TO EARLY CHILDHOOD EDUCATION	247
Agim Bujari PhD Candidate	247
PESTALOZZI'S CONTRIBUTION TO THE CONCEPT OF CONTEMPORARY SCHOOL AND EDUCATION.....	264
Avdyll Kastrati- PhD Candidate	264

WILLIAM BLAKE-AVISIONARY POET AND ARTIST	282
RezartaMerko.....	282
Reis Kerim	282
ALUMNI – LICEU ARTISTIK NJË RISI PËR ARSIMIN PARAUNIVERSITAR, SI INSTITUCION KËSHILLIM KARRIERE PËR TALENTET E REJA	295
Dr. Shkëlqim SIRIKA Shkolla Artistike “ Jordan Misja”.Tiranë. ALBANIA.....	295
ARTS CURRICULUM IN COMPULSORY EDUCATION IN ALBANIA, ISSUES OF APPLICATION IN SCHOOLS	314
Dr. Majlinda Hala	314
Pedagogue, Faculty of Fine Arts.....	314
Dr. Blegina Bezo/Hasko	314
NDIKIMI I PERIUdhËS SË PANDEMISËNË MËSIMDHËNIEN/MËSIMNXËNIEN E FËMIJËVE ME NEVOJA TË VEÇANTA NË SHKOLLAT E ARSIMIT PARAUNIVERSITAR NË SHQIPËRI	334
Arjeta Myrtaj ¹ , Brunilda Kasapi ¹ , Aurora Nuro ² , Aurel Nuro ³ , Bledar Myrtaj ³	334
ASSESSMENT OF HYPERTENSION AND DIABETES MELLITUS IN THE VLORA CITY IN 2021	350
Dr. Denada Selfo.....	350
Dr. Glodiana Sinanaj.....	350

THE INTERNATIONAL TRADE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Biljana Ciglovska

b.ciglovska@eust.edu.mk

Armen Kadriu

a.kadriu@eust.edu.mk

International University of Struga,

Nas.Ezerski Lozja No.1 Struga, R. of North Macedonia

Abstract

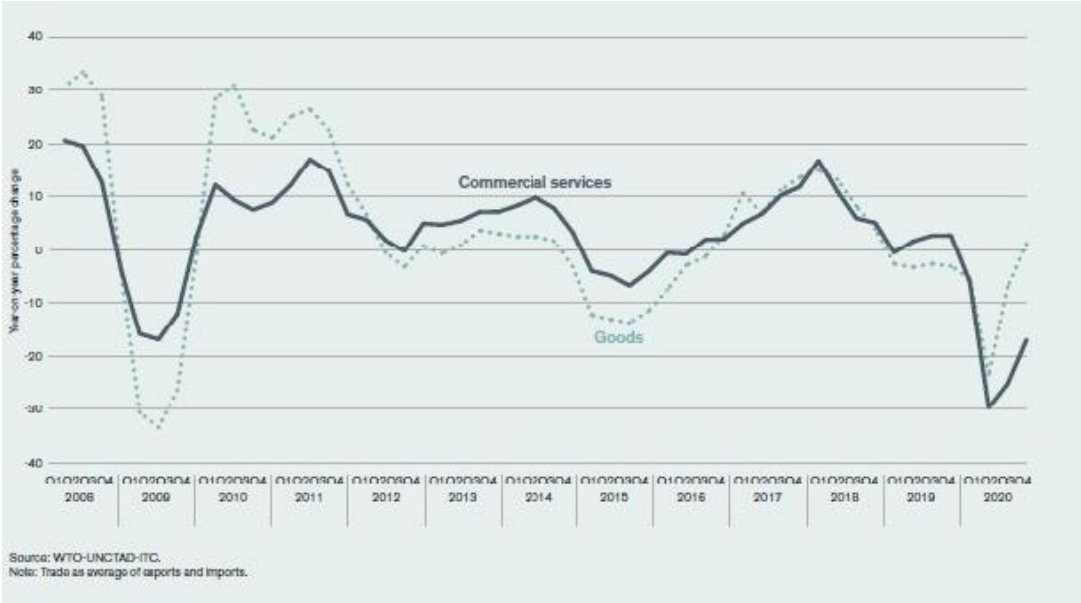
The COVID-19 pandemic has had devastating health and economic consequences, with unprecedented disruption to people's lives, the global economy and world trade. One of the most effective means of the changes in the trade structure caused by the COVID-19 pandemic impacts and changes in trade flows across products, sources and destinations signifies high uncertainty and adjustment costs, and implies additional incentives for consumers, firms and governments. Trade trends have been greatly influenced by the COVID-19 pandemic. The economic disruptions brought by COVID-19 resulted in a decline in international trade in goods and services. Trade in services declined considerably more than trade in goods. Overall, COVID-19 reinforced the volatile pattern of global trade observed during the last fifteen years. Still, the effects of the COVID-19 economic downturn on global trade have been remarkable because of their rapidity and intensity, both in relation to the decline and to the rebound. The effect of COVID-19 on international trade has been truly global with no regions being spared. Still some differences appear in the timing and magnitude of the effects.

Keywords: *economic consequences, global economy, costs, goods, trade structure.*

Introduction

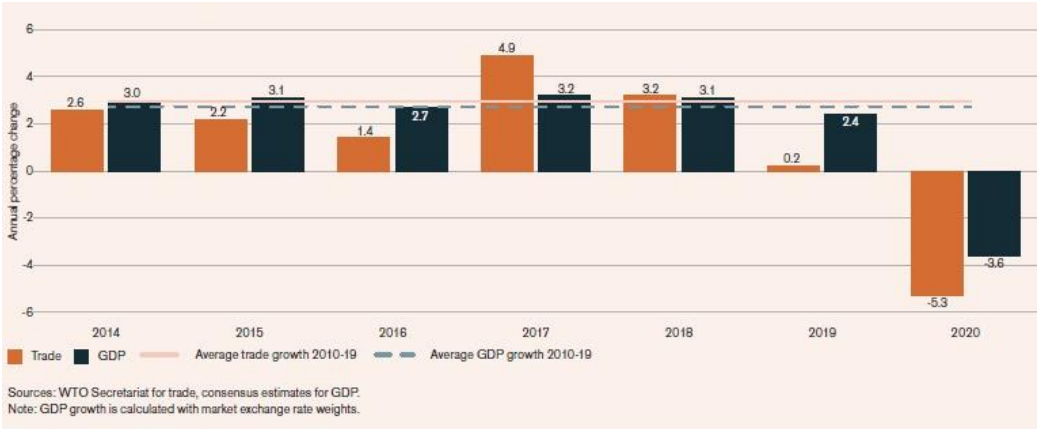
The Covid pandemic has caused significant disruption to global trade. In 2020, global trade fell by 8.9%, the steepest drop since the global financial crisis. The pandemic affected services trade more than goods trade (as shown in figure 1). Services trade fell by more than 20% in 2020, almost four times the decline in goods trade. While restrictions curtailed the service sector, goods trade recovered fast as factory shutdowns were limited and there was a surge in demand for some durable goods (eg furniture, carpets and appliances). During the Covid shock, world trade fell by

less than during the global financial crisis in 2009, despite a significantly larger decline in global GDP in 2020 (as shown in figure 2). This is because services represent the majority of economic activity in advanced economies, but only around a quarter of global trade. (How has the COVID-19 pandemic affected global trade, 2021).

Source: WTO-UNCTAD-ITC

Figure 1. World Trade in goods & commercial services, 2010-2020, quarterly

Source: WTO Secretariat for Trade

Figure 2. World Merchandise Trade volume and real GDP growth, 2014-2020

The pandemic led to a massive increase in the demand for essential medical equipment (e.g., gowns, masks, gloves and, more recently, vaccines) to combat it and prevent the spread of the disease. While supply has increased gradually in an attempt to satisfy the high demand for these goods, countries have faced supply shortages, being forced to ration these goods and face exorbitant prices. As a result, many countries resorted to trade policy. Countries have lowered import barriers to ease access to essential medical goods while restricting their exports of these goods, making it harder for domestic firms to sell them internationally. Similar policy changes have been recently introduced in several countries on vaccines and vaccine-related goods, suggesting international trade has played a fundamental role during COVID-19. (Leibovici, Santacreu, 2020)

The impacts of the COVID-19 pandemic for industrial production and goods trade have varied across specific goods, services, and trade partners. Unprecedented heterogeneity of changes in trade flows across products, sources and destinations signifies high uncertainty and adjustment costs, and requires additional incentives to adopt new - or to intensify existing - risk mitigation strategies: (Arriola, 2021)

- The declines in both world industrial production and goods trade in the first half of 2020 were of similar depth to those at the trough of the Global Financial Crisis (GFC). In addition, trade and production impacts across specific goods, services and trade partners were highly varied.
- However, the trade collapse did not hit all products to the same extent and the rising tide did not lift all parts of the global trade system equally. Trade impacts across specific goods, services and trade partners show a highly diverse picture.
- In 2020, trade in services declined more and recovered at a slower pace than goods trade. Not surprisingly, trade in travel and tourism services slumped dramatically, but trade in digitally delivered services, such as telecommunication and IT services, boomed. Overall, the value of exports of services in OECD countries declined in 2020 by 16.7%, twice as much as the value of goods exports, which dropped by 8.2 %. This was one factor underpinning the relatively large adjustments in output relative to those in trade, as services account for a larger share of the economy than their weight in international trade.
- Trade in several types of goods and services plummeted, while that in others increased markedly. The product structure of merchandise trade changed significantly: trade in several products nosedived (e.g., fuels, aircrafts, cars, mechanical machinery, steel) decreased, while trade in some other products increased (e.g., protective equipment and pharmaceutical products, food, and 'home nesting' products such as domestic appliances and electronics).
- Some international supply chains came under pressure in the early months of the pandemic, but the data also show that supply chains were instrumental in the economic recovery in late 2020. These shifts occurred notwithstanding significant perturbations in the international transport sector.

The corona virus (COVID-19) has dramatically decreased trade in goods, trade in services, and foreign direct investment in the world, especially in the second quarter of 2020. The negative impacts are magnified when the COVID-19 pandemic becomes serious in exporting, importing, supplier, investing, and investment host countries. However, such impacts of the COVID-19 pandemic are heterogeneous across industries and types of investments. Their magnitude is also different, depending on the necessity of people's cross-border movement. Furthermore, some factors, such as vaccination, various online tools, or input diversification, play a crucial role in mitigating the negative impacts: (IDE Research Columns, (2021)

- The COVID-19 pandemic can affect both imports and exports of goods. The decrease in sales due to workplace closures may have also reduced people's earnings and incomes, further decreasing the aggregate demand. These decreases result in a decline in the consumption of goods and imports. By contrast, COVID-19 increases the demand for foods, medical products, and personal protective equipment, such as masks and sanitary products. It may also increase the demand for products related to teleworking and stay-at-home activities (e.g., laptop computers). On the export side, the closure of workplaces halts business operations, leading to the suspension of production activities. Furthermore, factory productivity may decline because of the introduction of infection control measures (e.g., social distancing) in factories. These factors result in the shrinkage of production output, thus reducing exports.
- Similar to the case of goods trade, in the case of services trade, labor shortages and income decreases caused by the COVID-19 pandemic are reducing both services exports and imports. However, the more detailed effects differ across various services sectors, especially across the types of the services mode.
- The COVID-19 pandemic change FDI flow. The COVID-19 damages in host countries decrease their demand size and raise the fixed cost of investments (e.g., various search costs of location and workers). The rise of the latter cost may be large in Greenfield FDI than cross-border merger and acquisition (M&A) because it would be difficult to hire new workers and build new factories. However, the severe damage in the host country may lower the valuation of acquired firms, enabling investors to acquire local firms with lower prices, which is known as "fire-sale FDI."

The COVID-19 pandemic led to a collapse in international trade as safety concerns prevented individuals from going out and consuming imported products and workers from producing for export. In the second quarter of 2020, the volume of global trade in goods fell by 12.2% and trade in services fell even more sharply, by 21.4%, compared with the last quarter of 2019. Since then, trade in goods has recovered rapidly, returning to pre-pandemic levels by October 2021, but trade in services remains well below pre-pandemic levels. Within goods, it was the trade in goods that are typically produced in GVCs, like automobiles, electronics and apparel, that fell and rebounded quickest. Within services, trade in travel services remains depressed while trade in telecommunications services is stronger than before the pandemic: (Lan, and others, (2022)

- Before the pandemic, trade in goods and services closely tracked developments in aggregate demand. Import demand models, which relate a country's imports to its domestic demand and relative import prices, were good at explaining imports of goods and services before the pandemic. In 2020, goods trade fell by less than one would have expected from changes in aggregate demand and relative import prices alone. This unexpected deviation was larger in countries with more infections, more stringent containment measures, and lower mobility.
- By contrast, services trade fell in 2020 by less than one would have expected from aggregate demand changes alone, and this gap is explained largely by the disruption to imports of travel services caused by the pandemic. These patterns could reflect a shift in spending from services to goods under pandemic waves, or they could reflect difficulties producing goods domestically under pandemic waves, in which case they are imported instead.
- Another important reason for the collapse in trade in 2020 is the international spillovers from the containment policies put in place by trading partners. Indeed, much as 60% of the drop in goods imports between January and May 2020 was the unintended consequence of lockdowns imposed by countries' trade partners. This finding is based on a standard gravity model on bilateral goods trade that accounts for developments in importing countries and industries, including demand shifts and factors like trade agreements that could affect product-level trade between pairs of countries.

Material and methods

The pandemic differs fundamentally from past episodes in two notable respects, both linked to the progress of globalisation: 1) we have witnessed much faster disease transmission than in past episodes, prompting large-scale containment policies, put in place globally in an almost synchronised way, and 2) the abrupt disruption of value chains leading to a sudden global stop in economic activity. The COVID-19 pandemic impacts differently the societies and the economies of countries, depending on the number of international passenger arrivals, openness to, and dependence upon international trade and investment, and not least on the timing and rigorousness of government imposed preventive measures:

Lakatos, A., (2022), Impact of the coronavirus pandemic on international trade, <https://www.tradeeconomics.com> ›

- On the supply side, health issues are reflected in reduced activity in all local economic sectors, including tradable sectors such as manufacturing. Specifically, mortality and morbidity are traditional causes of the loss of productive workforce whenever academia tries to determine the impact of a health issue. Probably the most striking impact of the current pandemic is the massive disruptions to international trade and global value chains.
- ✓ Direct supply disruptions hindering production since the disease is focused on the world's manufacturing heartland and spreading fast in the other industrial countries.

- ✓ Supply-chain contagion amplifying the direct supply shocks as manufacturing sectors in less-affected nations find it harder and/or more expensive to acquire the necessary imported industrial inputs from the hard-hit nations, and subsequently from each other.
- ✓ Demand disruptions due to: i) macroeconomic drops in aggregate demand (i.e. recessions); ii) wait-and-see purchase-delays by consumers; and iii) investment-delays by firms.
 - On the demand side, the most immediate trade impact of the novel coronavirus pandemic has been the sudden surge of the global demand for COVID-19 related medical supplies, which exceeded current domestic production levels thus resulting in increased import demand and simultaneously rising prices. Export restrictions introduced by major economies facing shortages further led to price increases that, according to the World Bank, could be, for example, 20.5% in the case of medical masks.
 - ✓ Pandemic persistently depress aggregate demand. On the demand side, the pandemic acts through various transmission channels such as reduced household spending, and the increased business uncertainty about future demand which depresses business investment.
 - ✓ Lower availability of labour results in lower demand for capital, as firms need a combination of labour and capital to produce goods and services..
 - ✓ Investment demand is wane, as labour scarcity in the economy suppresses the need for high investment. Savers may react to the shock with increased saving, either behaviorally as new precautionary motives kick in, or simply to replace lost wealth used up during the peak of the calamity.”
 - ✓ Fall in aggregate consumption demand, but more importantly to distorted usual consumption patterns and resulting market anomalies due to panic among consumers and firms as preferences for certain activities change with the outbreak. On the demand side, is need to take account of the shocks from increased health expenditures to contain the spread.

One of the instruments many governments resorted to in responding to the COVID-19 pandemic was trade policy. Barriers to the importation of medical products and supplies and agricultural and food products were lowered, and restrictions imposed on exports of such goods. The mix of import facilitation and export controls were driven by the objective of maximising the availability of critical supplies in the domestic market. Timely information on trade policy measures matters for businesses seeking to expand production and needing to source inputs to do so, to public authorities responsible for procuring critical supplies, and for policy analysts interested in assessing the effects and effectiveness of policy responses to the pandemic. (Evenett, 2021)

The COVID-19 pandemic is primarily a health crisis, but it has become clear that it has ramifications that extend to many aspects of the international order: (Barlow, and others, 2021)

- To understand the possible health consequences of this evolving situation and how best to respond, it is first necessary to understand the reasons why trade is declining. Although most economic shocks are precipitated either by reductions in demand (eg, due to bank failures and income losses) or supply (eg, with sudden increases in prices and rising production costs), COVID-19 has created both situations simultaneously. For example, by April 24, 2020, more than 80 countries and customs territories had introduced export prohibitions or restrictions as an immediate response to the pandemic. In a world characterized by integrated and often just-in-time manufacturing processes, these actions caused marked reductions in the supply of manufactured goods, but then elsewhere. Labour shortages at ports, caused by the pandemic, further slowed the movement of goods. Meanwhile, workplace closures in many countries and subsequent wage losses reduced demand for retail goods and traded services.
- How might the drastic decline in world trade affect health? There are two initial mechanisms. The first is through shortages of traded goods. For over a century, manufacturing has become increasingly globalized, with complex supply chains. Trade disruptions impair the production of goods that are dependent on imports (eg, for component parts), and the export or import of finished products. The second mechanism is the economic effect. Although critics of trade liberalization appropriately question whether the benefits of trade liberalization are equally distributed between and within countries, it is widely accepted that many firms depend on trade to produce goods and services and to expand their sales and profits.

Results and discussion

The COVID-19 pandemic led to an unprecedented collapse of the world economy following supply and demand disruptions. International trade in an interconnected global economy was adversely affected following a fall in commodity prices, reduced manufacturing output and disrupted operations in global value chains (GVCs). Cross-border trade of goods and services is one of the primary sources of economic prosperity and of particular importance for small open economies like Switzerland. The COVID-19 pandemic imposes barriers to international economic exchange as potentially no other event in the recent past. The COVID-19 outbreak has already caused deep disruption to world trade, affecting both the supply and demand sides of the global economy. Many governments have ordered temporary closure of non-essential manufacturing facilities, while numerous corporations either have taken such measures voluntarily (eg because of the reduction in the supply of labour) or have simply decreased production due to disruptions in their supply chains. The impact of the COVID-19 pandemic is, however, most visible in the international service sector. The main victims are international tourism, passenger air travel and container shipping. Global financial transactions as well as information and communications technology services have also declined significantly. (Gruszczynski, 2021)

Cross-border trade of goods and services is one of the primary sources of economic prosperity and of particular importance for small open economies. The COVID-19 pandemic

imposes barriers to international economic exchange as potentially no other event in the recent past. The COVID-19 outbreak has already caused deep disruption to world trade, affecting both the supply and demand sides of the global economy. Many governments have ordered temporary closure of non-essential manufacturing facilities, while numerous corporations either have taken such measures voluntarily (eg because of the reduction in the supply of labour) or have simply decreased production due to disruptions in their supply chains. The impact of the COVID-19 pandemic is, however, most visible in the international service sector. The main victims are international tourism, passenger air travel and container shipping. Global financial transactions as well as information and communications technology services have also declined significantly. (Büchel, 2020).

The COVID-19 epidemic has taken the world by surprise. Initially, it was seen as a Chinese, and later South-East Asian, problem. Decision-makers around the world apparently believed that the disease could be contained and controlled within the region, following a pattern that was evident in previous outbreaks, such as SARS. However, due to a combination of different factors of natural, political and regulatory character, the epidemic has quickly spread to other parts of the world and has been eventually recognized by the World Health Organization as a pandemic. The existing interconnectedness among countries obviously facilitated that expansion. The global economy is built on the specialization of labor across countries. In line with the theory of comparative advantage, which provides the foundation for the current system of the international exchange of goods and services, such specialization allows for maximization of total output and improvement in welfare. The COVID-19 pandemic has shown, however, that clear benefits of the system come with costs. As noted by two commentators, “single-source providers, or regions of the world that specialize in one particular product, can create unexpected fragility in moments of crisis, causing supply chains to break down”. Such disruptions can have significant impacts, both on individual companies and on global systems of distribution: (Gruszczynski, 2021)

- Product diversity potentially helped to prevent even greater losses: goods from the chemical and pharmaceutical industry were notably resilient, while all other sectors experienced dramatic declines in both imports and exports.
- COVID-19-related losses can be attributed to both the spread of the pandemic as well as the contingency measures implemented by governments across the globe. The contraction in exports is correlated with the number of confirmed COVID-19 cases in importing countries, while imports are more strongly associated with the stringency of government measures in the exporting economy.
- Public health emergency is followed by the mutually reinforcing economic and political crises that may ultimately lead to serious social disturbance as the costs of the pandemic will not only be high, but also unevenly distributed, both among countries and among different social groups within states.

- The impact of the COVID-19 pandemic is, most visible in the international service sector. The main victims are international tourism, passenger air travel and container shipping. Global financial transactions as well as information and communications technology services have also declined significantly.
- The demand side has also been affected as consumers around the globe are unwilling at the moment to spend their money. This phenomenon can be attributed to a common fear of loss of income (eg due to unemployment) and heightened uncertainty.
- Although some of the short-term consequences of the COVID-19 pandemic for international trade are serious, they do not appear to be unmanageable. The COVID-19 pandemic may exacerbate existing tendencies for states to turn inwards and compete more openly for economic and political dominance in the world. Whether this actually happens will greatly depend on the length and severity of the current pandemic. The bigger its impact, the greater are the chances that we will see the paradigm shift in international trade relations and governance.

Conclusions

Trade in all forms has been extremely adversely affected by the COVID-19 pandemic as production and consumption were scaled back globally. The COVID pandemic affected global trade through a complex network of both supply and demand shocks. On the supply side, the social distancing measures and border closures that were adopted globally in order to restrict the spread of COVID- 19 have reduced air freight capacity, halted industrial production, and limited port activities, and restricted the ability of businesses to operate. Consequently, both production and export capacities were severely restricted. In the case of global value chains, the inability to source production inputs resulted in a breakdown of several global value chains. The COVID-19 induced demand shock was no less damaging. The world's largest importing economies displayed sharp drops in aggregate demand due not only to social distancing measures affecting ability to purchase, but due also to loss of jobs and incomes in these countries.

As a result of the pandemic, border closures and social distancing measures, governments across the world have faced large declines in economic activity, recessions, and budgetary shortfalls while populations have faced large threats to access to income, employment and food. The effects of these declines in trade have heterogeneous effects between countries and within national populations, and there is already evidence that women will be more negatively affected due to their overrepresentation in the food service, retail, textile and apparel manufacturing, and informal employment.

The pandemic occurred at a point where the multilateral trading system was experiencing preexisting stress. Persistent trade tensions and a drastic increase in trade restrictive measures from 2017 had resulted in slow global merchandise trade growth from 2017 to 2019. Enter COVID-19 and WTO economists estimated that world merchandise trade fell by a further 5.3% in 2020.¹ This was a substantial improvement from earlier forecasts of a 12.9% decline and was largely the result

of strong fiscal and monetary stimulus policies by governments around the world. A restrained approach to trade protections and introduction of liberalizing measures over the course of 2020, as well as the shift to remote work and business innovation in many places also contributed to the relatively small decline.

References

1. Arriola, C., (2021), What happened to world trade under COVID-19? [https://blogs.lse.ac.uk/what-what-](https://blogs.lse.ac.uk/what-what/)
2. Barlow, P. and others., (2021), COVID-19 and the collapse of global trade: building an effective public health response, <https://www.thelancet.com> › f.
3. Büchel, K., (2020), Swiss trade during the COVID-19 pandemic: an early appraisal, <https://sjes.springeropen.com> ›
4. Evenett, S., (2021), Trade policy responses to the COVID-19 pandemic crisis: Evidence from a new data set, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov> ›
5. Gruszczynski, L., (2021), The COVID-19 Pandemic and International Trade: Temporary Turbulence or Paradigm Shift? <https://sponsored.bloomberg.com> ›
6. How has the COVID-19 pandemic affected global trade?, (2021), <https://www.weforum.org> › c.
7. IDE Research Columns, (2021), How Did the COVID-19 Pandemic Change Trade and Investment, (2021), <https://www.ide.go.jp> › English.
8. Lakatos, A., (2022), Impact of the coronavirus pandemic on international trade, <https://www.tradeeconomics.com> ›
9. Lan, T., and others, (2022), Shocks, international trade, and diversification: Lessons from the pandemic, <https://voxeu.org> › article › s.
10. Leibovici., Santacreu, Ana Maria, (2020), International Trade Policy During a Pandemic, <https://research.stlouisfed.org> ›

THE EFFECTS OF PANDEMIC AND INFLATION ON LABOUR MARKET AND THE FINANCIAL SITUATION OF ALBANIANS

PhD. Romina Radonshiqi

Aleksander Moisiu University

Email: romina_radonshiqi@yahoo.com;

Tirane, Albania

Bledar Radonshiqi

Art Director

Email: info@blediradonshiqi.it

Milano, Italy

Abstract

The pandemic was a major blow to Albanians because it brought difficulties to the normal functioning of the economy. The labor market even before the pandemic was disorganized. There is the phenomenon of bribery, nepotism, lack of meritocracy in recruitment in Albania. Most Albanians have a wrong culture in education because they do not do labor market studies in order to have a profession that the labor market needs. Accumulated problems in the labor market, pandemic and recently inflation has created a chaotic and unstable situation bringing negative effects on personal finances. Albania is considered as the second country with the highest cost of living but as the first country with the lowest level of average salary. So this paradox for years has affected the increase in the level of relative poverty. Albanian Government to afford this crisis situation has developed support policies by diversifying support to the private sector, agriculture, pensioners and the poor. The purpose of this study based on the descriptive method is to present the situation of the labor market and inflation as Albania is facing two crises for three years. Support for monetary and fiscal policies during the pandemic and inflation are not enough because poverty in the country will increase even more due to unfavorable micro and macroeconomic conditions.

Keywords: *Labour market, inflation, pandemic, family finance, personal finance.*

JEL Codes: *D14, J21, J23, J24.*

Introduction

The pandemic was a high economic and social cost for Albania, but the inflation added to these costs, bringing difficulties with crisis management. The government finds it difficult to achieve its objectives of managing the situation effectively and Albanian families in this situation are facing major challenges in managing family finances.

Pandemic and inflation brought negative consequences in the private sector by reducing the profit margin to financial difficulties. pandemic and inflation is a crisis which requires supportive policies for all sectors of the economy in order to be comprehensive.

Albanian households should be careful with financial management because this is the only instrument they have at hand to influence in order to reduce financial risk. They need to reorganize their finances towards rational purchases and savings.

Study objectives:

- To understand the consequences of the pandemic and inflation in the labor market;
- To analyze the consequences of the private sector,
- To learn what the coronavirus in the finances of Albanian families cause;
- To identify the connection that exists between the labor market and family finances.

Research questions

- What are the consequences of the pandemic and inflation in the labor market?
- Has the pandemic affected family finances?
- Has the pandemic affected family finances?

Hypothesis

The pandemic and inflation had a negative impact on the labor market because it raised unemployment and consequently brought problems in family finances

Study limitations

During the study of this study many difficulties have been identified, some of them are as follows: To find data on the labor market and unemployment in general and in particular during the pandemic period is very difficult as informality is an obstructive component of real data, lack of literature and concrete studies during the pandemic, especially on family finance issues. During the pandemic, attention was focused on issues more important than the labor market or the

consequences of the coronavirus on the finances of Albanian families. Questionnaires were completed online and not every respondent responded on time. In terms of an online questionnaire, the sample taken was mainly young.

Study contribution

Although this study has some limitations which have made it difficult to conduct research and find literature to create an idea about the issue of financial crisis management by Albanian families we can say that this paper is a general and modest contribution in this field of study where studies are extremely few. The paper will serve researchers to understand the aggravated situation created during the pandemic and the direct link that exists between unemployment and family finances.

Studying the behaviors of families in times of crisis and how they have managed the crisis and risk is of particular importance for individuals and families because the results of the pandemic situation are a lesson for other difficult times so this paper is in service not only of researchers but also of individuals or families who in case of difficulty should take measures by making a budget and planning of expenses and also by increasing the savings so that the difficult financial periods pass more easily and the consequences be smaller.

Literature Review

The labour market

The establishment of legal, economic and social institutions, expanded opportunities for employment and economic prosperity (Mustafa. I 2013: 19). According to mercantilist theory, it is presented a theory of society according to which the goal of social life is conceived as an economic purpose because the means to achieve this end are economic tools (Henri. D, 1983,44). The role of the work has been an important factor in our evolution. Production of goods and services necessary for human existence and activities requires a labourious work, which according to Aristotle and Plato does not coincide with the real human purpose, a job which is not fully human. Plato says that man has to work, but his real goal is the thinking process.

So that in ancient times we see a tendency to explain the human relationship to goods and services and work as a complementary aspect of human life (Henri. D, 1983: 44). Work is necessary but it is alienated because of revolutions, social relations, and market conditions. Human capital, in financial terms, is the ability possessed individually to earn income from work (Bajrami E, 2012: 29).

Work is a service that individuals provide in order to earn income, and organizations seek to hire in order to produce certain goods and services to ensure that their profit is maximized. This is the view of labor supply and demand that determines the level of employment payment as well as the distribution of income among members of society.

Probably we cannot advertise an exact indicator, to give a numerical estimate social cost of unemployment, but guided by the conviction that the lack of work will implicate consequences in everyday life that we encounter frequently. Information is a powerful tool to understanding how the world works, but it only makes sense when it is perceived and interpreted by people. Information has become one of the most important resources for the development of society.

According to the world economic forum (2020) the pandemic brought a new global review that affects economies and labor markets, millions of workers have experienced changes which have profoundly transformed their lives and affecting their well-being and productivity¹. Every economy in the region is experiencing the consequences associated with domestic supply and demand, as well as global supply and demand².

However, in addition to labor supply and demand, other important market forces are institutional and sociological ones. One of the consequences of the corona was job dismissal, but workers have faced other measures that affect working hours and consequently income. According to the ILO (2021) rising unemployment and declining working hours during the pandemic implies declining labor income and a corresponding increase in poverty³.

During the isolation, call center companies suspended some of their employment contracts, gave them unpaid leave or reduced their working hours without explanation. In some major cities of Albania the call center companies have signed with their employees contracts with reduced hours about 4 hours, this was an alternative for these employees to continue to work for these companies otherwise they would be left without work, or only with 2 weeks of work per month (Xhafa. E & Kuci L, 2020: 8).

¹ http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf [Accessed the 20th of May 2021, 11:00]

² https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45736/5/S2000437_en.pdf
https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45736/5/S2000437_en.pdf [Accessed the 7th of June 2021, 15:30]

³ https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_794834/lang--en/index.htm
[Accessed the 10th of February 2021, 17:40]

So, as can be seen from the study, it results not only from dismissal as a factor which aggravates family finances but also from the reduction of working hours or temporary suspension from work. All this strategy has been used as these businesses have been on the verge of bankruptcy. Factories have been one of the most damaged sectors as the possibility for further spread of coronavirus is greater due to the physical contact and interaction that employees have with each other.

Basically, poverty is closely linked to the lack of material goods, the analysis of this lack cannot bypass the incomes, of course income is related primarily to employment, and I would consider myself and anyone else foolish if we would undertake the reasonable suspicion initiative on the most facts. The source with a greater frequency of individuals' income is related to the impact of employment. Thus, unemployment impact reaches the levels of depriving individuals or families who are unable to fulfil their needs.

The economic crisis is global. In this way, it has a significant impact on investment, global value chains and international trade which means that employment and economic growth will grow at a slower pace if we look to the future and in the short term we cannot talk about improving the situation because still the world market from the aspect of the labor market will be in a state of uncertainty⁴.

According to the European Central Bank (2020) during Covid-19, families are exposed to a multifaceted risk that affects them to varying degrees, depending on certain characteristics such as: work issues, number of family members, access to liquidity, personal conditions, health conditions and residential area⁵. The pandemic crisis has raised unemployment and will attract even more workers to the informal economy. At the same time, the crisis will exacerbate wage pressure.

Wage reduction practices reported during the pandemic are likely to continue even more massively considering the pressure from rising unemployment levels, but also the fact that most workers are disorganized into real unions that would be able protect them (Xhafa. E & Kuci L, 2020: 14).

According to a study conducted by the center for economic performance (2020) during the pandemic period the most affected were individuals who had low education and unsafe contracts and individuals working in the sector who were subject to a blockage⁶.

According to the International Trade Center and World Tourism Organization (2015) Tourism also has a significant impact on job opportunities as it provides a direct and accessible entry point into the workforce, especially for women and youth in both urban communities and

⁴ https://ec.europa.eu/jrc/sites/default/files/jrc.120585_policy.brief_impact.of_.covid-19.on_.eu-labour.market.pdf [Accessed the 15th of January 2021, 12:00]

⁵ <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2507~1a6ed7205b.en.pdf> [Accessed the 20th of February 2021, 15:30]

⁶ <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cep-covid-19-015.pdf> [Accessed the 7th of June 2021, 12:00]

rural areas, especially in developing countries. Travel agencies suffered a huge loss of profits during the pandemic due to measures taken by different states to prevent corona virus infection.

In Albania most travel agencies went bankrupt and closed down, those agencies that survived were due to the will of their owners not to close down but again they fired their employees as they could not afford to pay. Transportation is another sector hit by the pandemic that has significantly increased the unemployment rate.

The pandemic crisis brought about a recession of the EU economy and major changes in the performance of sectors of the economy. The digital industry did not face any problems, on the contrary, there was further development and it was the best alternative for those sectors that could work online. The construction, food and beverage sectors are experiencing a faster recovery. Problems are identified in sectors that depend on human contact and interaction, such as the cultural sector and the space industry (due to reduced mobility and tourism activities), have experienced major pandemic shocks, and the problems will be reflected in long-term trends⁷.

A major blow during the period of isolation was also for the employees in the informal labor market who could not receive any help from the state, adding more to the problems of family finances and consequently mental health problems. According to ILO (2021) the pandemic has increased inequalities hitting the most vulnerable informal sector workers in the world, so pandemic-related dismissal has had severe consequences on families' incomes⁸.

Albanian families faced another major problem which was information based on lack of health facts, false and dangerous conspiracy theories and consumer frauds have endangered public health. Being a new infectious disease that threatens societies all over the world.

The consequences of this news have caused anxiety, stress, fear and panic aggravating the health condition of families who were facing economic and economic difficulties.

According to the study conducted by Fusha. R (2021) so as to minimize this situation more and more knowledge and health information is needed, the role of each individuals becomes important and crucial not only for their health, but there is a responsibility, sensitivity and awareness for their families, relatives and other people's health, so Albanians need to be more interested in being informed and benefiting from health education resources. The loss of the job of the head of the family or family members due to the pandemic caused a great impact on the family finances.

Knowledge of personal financial management intertwined with the objectives of each family is the first step to family financial success. Family budget is another opportunity to manage risk and identify family needs in time. A good budget management and focus on priority would enable a well-being and a standard of living in a family. The biggest financial problems have been

⁷ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU\(2021\)662903_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU(2021)662903_EN.pdf) [Accessed the 7th of June 2021, 12:10]

⁸ https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_794834/lang--en/index.htm [Accessed the 7th of June 2021, 12:12]

for those families with a large number of members or more children because as we know children do not contribute to family finances as they are out of the workforce.

However, it is worth noting that Albanians have problems with managing family finances or personal finances, they are not guided by the planning of finances and most Albanian families or individuals do not make a monthly budget to identify in all sources of income, monthly income and expenses. Lack of good management of family finances or lack of financial planning negatively affects crisis periods. Corona virus had two negative effects, firstly it increased unemployment and secondly it found these families who had problems managing their finances unprepared.

The largest share of family expenses during the pandemic is occupied by health care and healthy food expenses. If previously for Albanians the % of expenses for health care was low during the pandemic, the increase of this percentage brought disequilibrium of the family budget. For families who passed the coronavirus with the consequences the costs were so high that the family finances were insufficient. The research has shown that the families that have passed the virus and especially those families that have passed the virus at the same time all family members, so at the same time the insufficiency of family finances has increased the debt taken by friends and relatives, aggravating even more their financial situation.

The Russia-Ukraine war has brought economic problems to the world. Albania is affected by this war because it depends on imports. This situation has brought very negative consequences to the country's economy because it has increased the prices of products and services. Due to inflation, Albanian families are facing problems with family finances, insufficient finances have increased poverty in the country. According to the Ministry of Finance and Economy (2022) government has helped citizens and the private sector by drafting the Resistance Package which includes 576 thousand beneficiaries⁹. However, this assistance from the government is insufficient to address the challenge facing the country and Albanian families.

Conclusions and Recommendations

- The variety of problems that came as a result of the pandemic and Russia-Ukraine war confused not only the global economy but also the family economy, so the consequences were micro and macroeconomic.
- The labor market in Albania is disorganized, where the dominant way to get a job or get information are personal connections and recommendations from acquaintances, the coronavirus deepened even more the challenges in the labor market. During the pandemic, many businesses went bankrupt, contributing to unemployment increase.

⁹ <https://financa.gov.al/paketa-e-rezistences-qeveria-ka-marre-masat-e-duhura-per-perballimin-e-krizes/> [Accessed the 5th of May 2022, 12:11]

- The increase of informality, especially in seasonal employment, has created problems and steps backwards in correcting the problems of the labor market in Albania.
- We conclude that there is a link between unemployment and family finances, as unemployment is associated with a low level of well-being. Under these conditions, family financial management is the most important component of risk and uncertainty management.
- According to the research results, it turned out that Albanians are not good managers of their finances because they have short-term focus, which creates uncertainty in the future.
- Albanians faced great challenges and realized that they had to be more vigilant with family finances, they had to make rational and realistic analyzes in order to overcome the problems of unemployment or financial crises easily.
- The Albanian state should design policies to help the country achieve rapid, balanced and sustainable economic, social development by supporting business as a key component for increasing employment.

References

- Bajrami E, (2012)“Personal Financing Opportunity”UniversumPrishtinë: 11, 29,116
- Fusha. R (2021) “Covid-19 case: public health literacy in an adult sample of the Albanian population” Covid, *International scientific conference Crisis care and change*, Technische universitat Dresden, Germany
- Henri. D (1983), “Histoire de la pensee economique”, Presses universitaires de France; 7e ed. mise a jour edition: 44
- International trade center and , World Tourism Organization (2015) “TOURISM AND TRADE: A GLOBAL AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT” Geneva:1 <https://www.intracen.org/publication/Tourism-and-Trade-A-Global-Agenda-for-Sustainable-Development/> (accessed 7.06.2021, 15:30)
- Mustafa. I., (2013) “Management of business and employment in the modern economy”,*Instituti i financave te Kosoves IFK*, Prishtine:19
- Xhafa. E& Kuci L, 2020 “Bota e punes ne kohe pandemice” Friedrich Ebert Stiftung: 8, 14 http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf [Accessed the 20th of May 2021, 11:00]
- https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45736/5/S2000437_en.pdf [Accessed the 7th of June 2021, 15:30]
- https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_794834/lang--en/index.htm [Accessed the 10th of February 2021, 17:40]
- https://ec.europa.eu/jrc/sites/default/files/jrc.120585_policy.brief_impact.of_.covid-19.on_.eu-labour.market.pdf [Accessed the 15th of January 2021, 12:00]
- <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2507~1a6ed7205b.en.pdf> [Accessed the 20th of February 2021, 15:30]
- <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cepcovid-19-015.pdf> [Accessed the 7th of June 2021, 12:00]
- [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU\(2021\)662903_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU(2021)662903_EN.pdf) [Accessed the 7th of June 2021, 12:10]
- https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_794834/lang--en/index.htm [Accessed the 7th of June 2021, 12:12]
- http://www.joucer.com/pdfler/JCER_ID123_Bademci_2014_2_3.pdf [Accessed the 7th of June 2021, 12:11]
- <https://financa.gov.al/paketa-e-rezistences-qeveria-ka-marre-masat-e-duhura-per-perballimin-e-krizes/> [Accessed the 5th of May 202, 12:11]

ЕКОНОМСКАТА КРИЗА ОД КОВИД-19 И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА ВО МАКЕДОНИЈА

М-р Албиона Фатмир Демири

Анстракт

Во 11 март 2020 година Светската здравствена организација официјално ја прогласи болеста Ковид-19, Глобална пандемија. Како одговор на оваа здравствена криза, која брзо се шири во сите земји во светот, државните институции наредија изолација на граѓаните и затворање на скоро цела економска активност. Во оваа ситуација беше вклучена и Република Северна Македонија, каде што по потврдувања на првиот дијагностициран случај во земјата кој беше кон крајот на февруари во 2020 година. Бројот на заразени започна интензивно да се искачува во нашата држава од почетокот на март, каде во 13 март од 2020 година поради голем број на заразени и проширување на вирусот, се прогласи кризна состојба во Дебар и Центар Жупа.

Пандемијата предизвикана од корона-вирусот и мерките преземени за заштита на јавното здравје имаа силен негативен одраз како врз глобалната, така и врз домашната економија

Клучни зборови: Пандемија, здравствена криза, економска криза, банкротство.

Преглед на литература

Низ децениите, економистите и истражувачите се обидуваа да ги разберат прашањата „зошто“ и „кога“ се случуваат кризите. Нејзините предуслови и последици. Кризата овој пат е иницирана од шок од не економска природа, шокот од вирусот во економијата иницијално предизвика силен шок од страна на агрегатната понуда, шокот разбирливо брзо симултано се пренесе и на страна на агрегатната побарувачка. Силниот шок на страната на агрегатната понуда и на страна на агрегатната побарувачка доведен до брутален пад на економската активност. Една од критичните работи во оваа криза предизвикана од Корона вирусот, што ние се потрудиме да ја надминеме... е тоа дека ние треба да ги отстраниме правилниците.

Кризата предизвикана од Ковид вирусот

Вирусот САРС-Ков-2 од пандемијата Ковид-19, кој во моментот го уништува целиот свет, бил активен пред јануари од 2019 година, кога неговиот патоген потенцијал експлодирал со полна сила во Вухан. Таа предизвикува појава на мали епидемии и болести во Кина, а веројатно и на други места, што не успеа да го достигне епидемскиот потенцијал тогаш. На 11 март 2020 година Светската здравствена организација официјално ја прогласи болеста Глобална Пандемија Ковид-19. Како одговор на ова здравствена криза, која за брзо се шири во сите земји во светот, наредија државните лидери да почнуваат со мерки за изолација на граѓаните и затворање на скоро целата економска активност. Во оваа ситуација беше вклучена и Република Северна Македонија. За прв пат од постоењето на Република (Северна) Македонија, на 18 март 2020 година, со Одлука на Претседателот на Државата, беше утврдена вонредна состојба на целата територија, во времетраење од 30 денови. При воведување на мерката имало 35 заболени од корона-вирусот. Ваквата одлука беше донесена заради ефикасно надминување на последиците поврзани со корона-вирусот што ја предизвикува болеста ковид-19, односно за да се спроведат засилени мерки за заштита на здравјето на населението, но и да се спечат други општествено-економски последици. (акад. Владо Камбовски, 2020)

По прекилот на речиси целата глобална економска активност светот несомнено се движи кон длабока рецесија. Рецесијата предизвикана од ковид-19 ги затече економиите на најразвиените земји во светото во слаба „кондиција“ односно во ситуација која наликува на она што Кругман го означува како економија на депресија. Ковид кризата се појави сосема неочекувана и таа не можеше да се предвиди. Сепак, за разлика од економските кризи (Големата депресија 1829-1833, Големата рецесија 2007-2009), каде што решавањето на проблемите беа полесни, оваа ситуација е непредвидлива и неизвесност.

Стабилноста на македонскиот финансиски систем од страна на Народна банка во време на Ковид кризата

Монетарната и фискалната политика се основи на макроекономската политика, кој имаат значајна улога во стабилизацијата на економиите. Тие заедно треба да чуваат стабилизација на економијата и тогаш кога државата се соочува со благи рецесии, но и во време кога земјата влегува во голема и долготрајна рецесија. Бидејќи светската економија, а во нејзини рамки и македонската економија, се соочени со рецесија што доаѓа од страна на агрегатна понуда од еден силен шок што е детерминиран поради пандемијата со корона вирус, влијаеше со силни негативни реперкусии и на страна на агрегатната побарувачка.

Монетарната политика во нашата теорија и практика се сфаќа како дел од економската политика. Заради тоа, целите што сакаат да се постигната во одредени периоди

од економската политика претставуваат истовремено и цели на монетарната политика. Монетарната политика како дел од економската политика, пред се е фокусирана на остварувањето на ценовна стабилност и финансиска стабилност. Но економската политика, има пошироки цели, таа е пред се фокусирана на постигнување економски раст, поголема вработеност, и општо, повисок степен на благосостојба во земјата. (Трпески, 2018 ст.362)

Носител на монетарната политика е централната банка, а носител на вкупната економска политика е владата со своите министерства. Примарна функција на Народна банка на Република Северна Македонија е одржување на ценовната стабилност, односно ниска стапка на инфлацијата. НБРСМ ја поддржува економската политика и финансиската стабилност на земјата без да се загрози остварувањето на основната цел, почитувајќи ги начелата на пазарната економија. Таа е независна за остварувањето на функциите и спроведување на монетарната политика во земјата.

Според закон за централна банка, Народна банка е целосна самостојна и независна на извршната власт, и ако гувернерот од НБРСМ го избира Парламентот по предлог на претседателот на државата. Народна банка една од нејзини задачи е да врши работи на фискален агент на Владата на РСМ.

Во време на пандемијата владата донесе голем сет мерки за спречување напроширувањето на вирусот, но и за спроведување со економската криза што го опфати целиот свет но и нашата држава. Бидејќи монетарната политика е под ингеренции на централната банка а фискалната под ингеренции на владата односно на министерство за финансии, потребно е во вонредна состојба да има соработка меѓу нив како би се усогласиле за водењето на тие две политики, за економската криза да биде спречена.

Народна банка следејќи ги утврдените мерки за превенција за ширење на вирусот ковид-19, како и практиките на меѓународните финансиски институции и на централно банкарската заедница, преземе конкретни активности за заштита на здравјето на заедницата, но и на вработените во НБРСМ. Преземените активности и мерки се однесуваа и на остварувањето на непрекинатост во работењето. Покрај активностите

поврзани со внатрешната оперативна организација, НБРСМ предвиде и мерки коишто се однесуваат на комуникација со надворешни лице. Од 12 март 2020 година почна да се спроведуваат овие сет на мерки:

- Музејот и Библиотеката и архивот на Народна банка ќе бидат затворени за посетители;
- Нема да се одржуваат организирани посети за финансиска едукација;
- Приемот на налози за извршување плаќања за државата и државните органи ќе се врши до 11 часот. Подигањето документи за подигање ефектива од трезорот ќе се врши во редовните термини од 13 до 14 часот исклучиво преку писарницата на Народната банка;
- Исплатата и приемот на девизи од овластените лица на државните институции ќе се врши секој работен ден од 14 до 15 часот, исклучиво преку писарницата на Народната банка;
- Издавањето извештаи за податоци од кредитниот регистар ќе се врши само во вторник и четврток од 15 до 16 часот, исклучиво преку писарницата на Народната банка;
- Приемот на странки за замена на оштетени пари, за купување книжни и ковани пари за нумизматички потреби, како и на странките заинтересирани за купување ковани пари за колекционерски цели ќе се врши единствено во понеделник, во периодот од 12 до 13 часот.

За заштита на јавното здравје и спречување на заразата со вирус ковид-19 НБРСМ апелира

за да се избегнува користење на готовина и плаќањата да се вршат со платежни картички, како и да се избегнува посета на филијалите на деловните банки како и на штедилниците и менувачниците, но банкарските услуги да се користат преку сервисите за електронско, мобилно и телефонско банкарство.

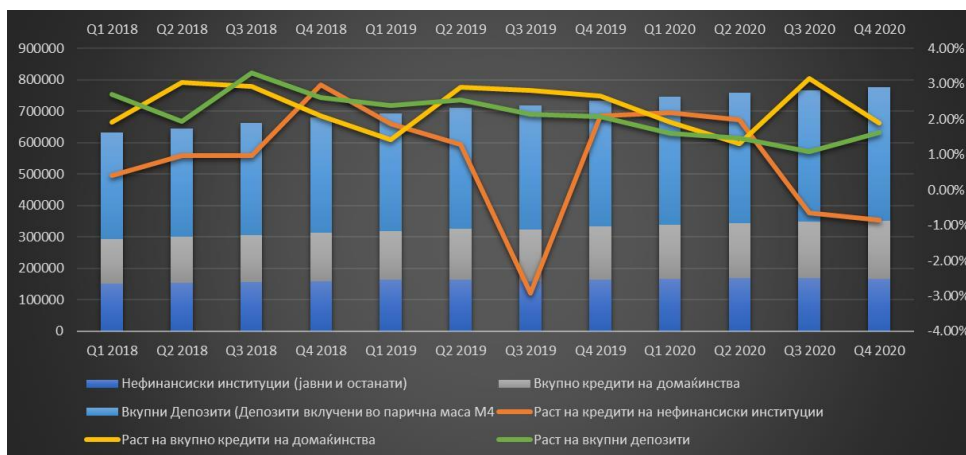
Графикон 1 Парична маса во оптек, 2019-2020 година

Извор: НБРСМ

И покрај апелирање од страна на Народна банка на РСМ, според податоците добиени од

страна на извештаите на НБРСМ може да се примети дека за година 2020 година сме имале мал раст од парите во оптек, освен за првите месеци на Ковид кризата каде што и беше почетокот на пандемијата во нашата држава.

Во ова економска криза, НБРСМ преземе и други сет мерки за да и се помогне на економијата во државата: намалена е референтната каматна стапка на 1.75%, што е историски најниско ниво и што преставува сигнал до комерцијалните банки дека можат да одобруваат кредити со пониски каматни стапки, намалена е основата за обврските за задолжителна резерва на комерцијалните банки во денари за износот на новоодобрените и ре структурирани кредити на нај погодените економски сектори, укинати се трошоците за подигање и враќање на ефективни пари од трезорот на НБРСМ, донесена е Уредба за промена на договорените услови за кредити на засегнатите граѓани и фирми како и многу други мерки кој влијаа врз економската криза преку монетарната политика.

Графикон 2 Анализа на квартален извештај за вкупни кредити и депозити од 2018-2020 година

Извор: НБРСМ, пресметка на авторот

Едена од нај важните мерки што презеде Народна банка на Република Северна Македонија за спречување на длабочи во економската криза поради Ковид кризата што ја опфати нашата земја од февруари 2019 година беше замрзнување на кредити. Каде што комерцијалните банки можеа на свој начин да донесуваат одлуки за стегнување на уплата на кредити од страна на домаќинствата или од корпоративниот сектор. Според извештаите што ги имаат објавено Народна банка за вкупните кредити на нефинансиски институции и на домаќинства може да се примети дека за период од првиот квартал на 2020 година сме имале раст во кредити од страна на нефинансиски сектор за 0.32 п.п од разлика од првиот квартал за 2019 година. Истиот раст продолжува и во вториот квартал за време на пандемијата, каде една од нај важните индикатори е и од мерките од страна на владата за економскиот сектор каде за задржување на стабилна економија на приватниот сектор во државата нудеа кредити со мали каматни стапки. Кредитната каматна стапка од нефинансиски институции имаше голем пад третиот квартал на годината за 0.64 п.п од разлика од вториот квартал на годината. Кредитната стапка на домаќинства останува стабилен каде нај голем раст има во третиот квартал на 2020 година, каде се подигнати и земени поголем број на кредити од страна на физички лица за нивни лични или семејни потреби. Каде имаме 3.15 п.п раст од разлика на вториот квартал на 2020 година, и 0.34 п.п од истиот квартал за 2019 година. Првиот квартал на 2020 година имаме пад на кредити за домаќинства каде, но од имаме и стабилен циклус на депозит каде што не се осека големи промени и поради тоа што државата поминува низ една економска и здравствена криза за цела 2020 година.

Народна банка една од нај важните функции ја има и извршување на супервизорска контрола на комерцијалните банки и финансиските институции како што се

штедилниците. Банките се најзначајниот и доминантен дел на македонскиот финансиски систем (каде отпаѓаат околу 90% од финансискиот потенцијал на вкупната финансиски систем во земјата). Банкарскиот сектор во време на пандемијата добро ја поднесе кризата. Стапката на адекватноста на капиталот е 16.9%, двојно од задолжителната стапка што според Закон треба да биде најмалку 8%, и ако во време на пандемијата во август 2020 година една мала банка замина во стечај бидејќи повеќе од една година не успеала да ги разреши прашањата со адекватноста на капиталот, банкарскиот сектор останува стабилен.

Графикон 3 Стапка на адекватноста на капиталот кај банките

Извор: НБРСМ

Заклучок

По потврдена првиот дијагностициран случаи на Ковид-19 во земјата беше кон крајот на февруари во 2020 година. Бројот на заразени започна интензивно да се искачува во нашата држава од почетокот на март, каде во 13 март од 2020 година поради голем број на заразени и проширување на вирусот, се прогласи кризна состојба во Дебар и Центар Жупа. За прв пат од постоењето на Република (Северна) Македонија, на 18 март 2020 година, со Одлука на Претседателот на Државата, беше утврдена вонредна состојба на целата територија, во времетраење од 30 денови. Освен економските мерки што беа донесени од страна на владата за спречување на Ковид кризата Народна банка преку своите монетарни политики преземе неколку мерки каде преку комерцијалните банки и другите финансиски институции да спречи во економската кризата. Една од мерките беше и замрзнување на кредитите од страна на банките за нивните клиенти каде што им излегоа во пресек на малите претпријатија и домаќинствата за да имаат можност нивните кредити да ги одложат за 3 до 6 месеци во време на пандемијата. Иако овие мерки беа преземени од страна на банките, нивната ликвидност остана стабилна за цела година, каде стапката на адекватност беше две пати поголема од тоа што е оставена според закон на Народна банка.

ПРИЧИНИТЕ И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД ГОЛЕМАТА ДЕПРЕСИЈА ВО САД (1929-1933)

м-р Албиона Фатмир Демири

Апстракт

Предмет на овој труд се причините за појавувањето на Големата депресија во Соединетите Американски Држави (1929-1933), како и последиците што беа предизвикани од оваа светска економска криза.

Периодот на Големата депресија речиси низ целиот свет донесе неочекувани промени, а падот на економијата во Соединетите Американски Држави многу брзо се прошири и врз глобалната економија.

Притоа, може да се констатира и да се изведе заклучокот дека најдобар начин да се избегнат последиците од појавата на кризи воопшто е процесот на акумулација во економијата.

Клучни зборови: *Големата депресија, криза, економија, светската криза.*

Преглед на литературата

Постои огромна и обемна литература која студиозно ги анализира кризите како

економски феномен. Голем дел од тие студии се фокусирани на најрелевантните кризи што се случиле низ историјата - финансиски кризи, валутни кризи, фискални кризи, и така натаму. Една од најважните и препознатливи кризи низ времето е секако Големата Депресија во Соединетите Американски Држави која започнала во периодот од 1929 и траеше до 1933 година, а во светската економска историја е запаметена како најкатастрофалната и најтешката економска и финансиска криза.

Големата Депресија во САД (1929-1933)

Кон крајот на 20-тите години на минатиот век, додека Европа и Европејците сè уште се соочуваа со последиците од уништувањето по Првата светска војна, американската економија цветаше, притоа станувајќи најголема економија во светот. Сепак, долгорочната ранливост се акумулираше веднаш под површината.

Прво, американските фирми заработија рекорден профит во текот на 20-тите години на минатиот век и реинвестира голем дел од овие средства во експанзија. До 1929 година, компаниите се проширија до меур-точка. Сепак, и покрај тоа што корпоративните профити беа неверојатно големи, платите се зголемуваа постепено, а со тоа се зголеми и јазот во распределбата на богатството. Второ, имаше фундаментални структурни слабости и во американскиот банкарски систем. Имено, банките работеа без гаранции за своите клиенти, а со тоа се создаваше атмосфера на паника тогаш кога се појавија првите знаци на неволја. Дополнително, во отсуство на регулативи, банките можеа дури и да им позајмуваат пари на луѓето кои несвесно шпекулираа со акции. Исто така, економијата се карактеризираше со колапс на веќе намалените цени на фармите и индустриската хиперпродукција. Трето, тогаш кога Големата светска криза се прошири преку Атлантикот, Европејците купуваа помалку американски производи, со што се влошија состојбите за американскиот извоз и целокупната макроекономска состојба. Последно, но не и најмалку важно, минималистичкиот пристап на претседателот Хувер кон владината интервенција во време на криза направи малку, или воопшто ништо, за да се подобри ситуацијата, со што се остави економијата да опаѓа уште повеќе со секоја измината година.

Во такви околности, сè се распадна. Американската економија се втурна во својатанајдолга, најдлабока економска криза во нејзината историја.

Големата Депресија во САД и нејзиното влијание врз макроекономските индикатори

На големите кризи им претходат силни експанзии на економската активност. По кризата од 1921 година, американската економија забележа долготрајна експанзија, којашто својот врв го достигна кон средината на 1929 година, односно само неколку месеци пред крахот на берзата – во октомври 1929 година.¹

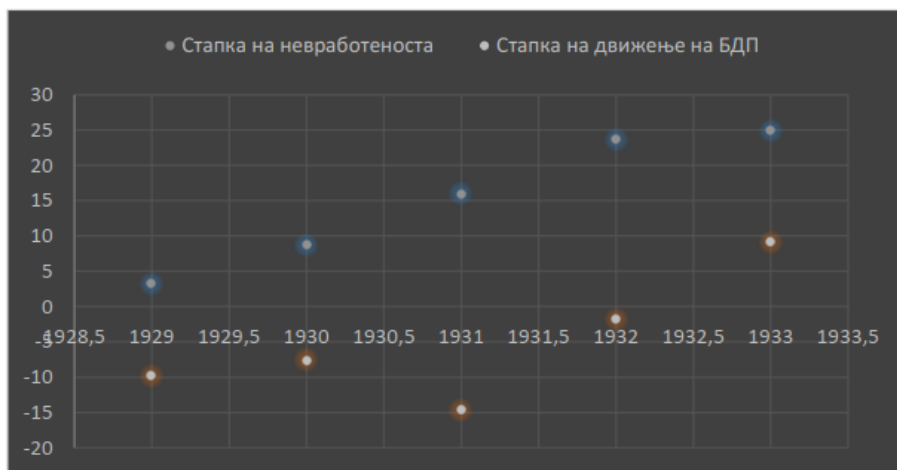
Крахот на Њујоршката берза на 24 октомври 1929 година, познат како *Црниот четврток*, беше детонаторот на оваа криза, позната како Големата депресија која започна во текот на 1929 година, а траеше сè до 1933 година. Токму на тој ден, во Њујоршката берза беа пуштени речиси 12.900.000 хартии од вредност а голем дел од нив не можеа да се продаваат дури по никоја цена.

¹ Акад. Таки Фити, Макроекономија на големите кризи, 2020 год., ст. 39-78

Кризата од берзата набрзо се пренесе во реалниот сектор. Водечките индустрии на САД, креатори на просперитетот од 1921-1929 година - автомобилската индустрија и градежништвото, беа силно погодени од кризата. Со крахот на берзата и пропаѓањето на голем број комерцијални банки се отежна пристапот на американските компании кон средствата за финансирање. Тие го намалија производството, почнаа да отпуштаат работници, а инвестициите едноставно пресушија. Падот на платите и инвестициите условија пад на агрегатната побарувачка и економијата навлезе во депресија, проследена со силен пад на општото ниво на цените (дефлација).

Големата светска криза во американската економија доведе до кумулативен пад на

БДП. Намалувањето на инвестициите за пет пати во периодот од 1929 до 1933 г., придонесе да се зголеми невработеноста на 25 отсто (од 2.000.000 невработени во 1929 година до 12.830.000 невработени во 1933 година). Номиналното изнесување на БДП достигна околу 40 отсто, а реалниот повеќе од 30 отсто.

Графикон 1. Макроекономските индикатори во САД во периодот на Големата светска криза (1929-1933)

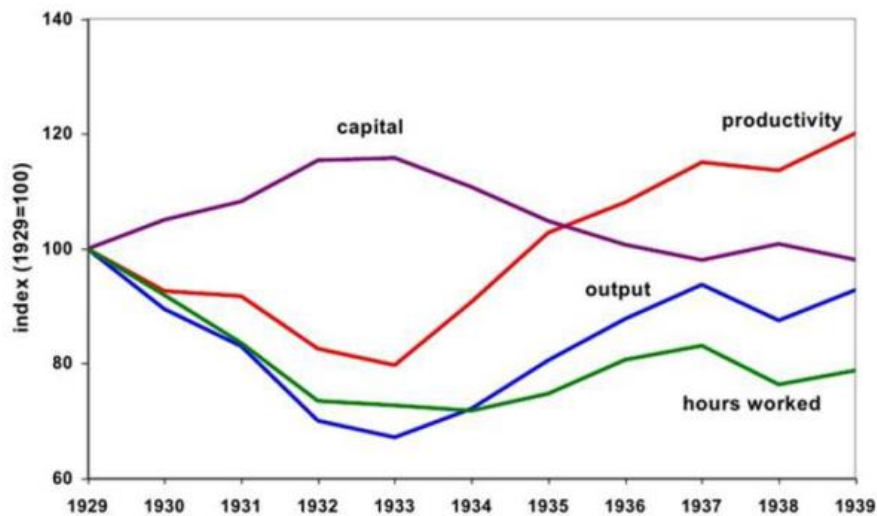
Извор: Акад. Таки Фити, Макроекономијата на големите кризи, 2020

Падот на берзата во 1929 година донесе големи последици, го намали номиналното богатство, корпоративното и приватното, доведувајќи ја американската економија во драстичен пад. Во почетокот на 1929 година, стапката на невработеност во САД беше 3,2 отсто, но до 1933 година, таа порасна за повеќе од 25 отсто.

Последиците од Големата Депресија во САД

Падот на берзата имаше многу краткорочни и долгорочни последици. Синцирот банкарски неуспеси го допре населението затоа што банките инвестираа неизмерно во акциите, пазарот и голем дел од заемите што веќе им беа одобрени на американските граѓани, останаа неплатени. Ова имаше огромно влијание врз економијата. Тогаш кога увидоа дека банките се затвораат и заштедите исчезнуваат, Американците трошеа помалку пари на стоки и услуги. Многу од потрошувачите кои веќе купиле на рати - нови куќи, автомобили и апарати, не биле во можност да ги исплатат своите отплати. Бизнисмените почнаа да ги отпуштаат своите вработени за да ги надоместат новите загуби. Многу производители се соочија со прекумерна продукција и создадоа огромни залихи.

Сево ова преточено во драстично зголемување на стапката на невработеност - невработеноста се зголеми од 1,5 милиони во 1929 година на 12 милиони невработени Американци во 1932 година, односно 25 отсто од вкупната работна сила. (Графикон бр. 1) Големата невработеност донесе уште помалку заштеди и трошење, а економијата забави уште еден степен. Збирно, индустриското производство во периодот од 1929-1933 година се намали за 46 отсто, цените на големо беа намалени за 32 отсто, додека надворешната трговија беше намалена за 70 отсто.² Во такви околности, БДП на Соединетите Американски Држави падна на околу 30 отсто, додека приходот на просечното американско семејство беше намален за 40 отсто.

Графикон 2. Сметководствениот раст на САД во периодот од 1929-1939 година

Извор: Timothy J. Kehoe, February 2012, pp. 16

² Jerome Blum, Rondo Cameron, Thomas G. Barnes, The European world: a history (2nd ed 1970) page 885

Откако помина најлошото, започна бавен и тежок процес на обновувањето.
Повеќе

економисти се согласуваат дека закрепнувањето започна во почетокот на 1933 година (како што може да се види од Графикон бр.2).³ Сепак, според одредени пресметки, на Соединетите Американски Држави им требало една деценија во тој процес, за БНП (брuto националниот производ) да се врати на нивото од 1929 година дури во 1940 година, додека стапката на невработеноста сè уште изнесувала околу 15 отсто. Во случајот кога станува збор за факторите што го овозможува закрепнувањето, има помалку консензус меѓу економистите. Сепак, се чини дека повеќе економисти се согласуваат дека со новиот договор на Рузвелт, политиките значително помогнале. Имено, според повеќето економисти, овие политики биле од суштинско значење за овозможување на процесот на опоравување, додека според други, тие само го забрзале закрепнувањето. Сепак, само помал дел економисти го критикуваа множеството програми како „никогаш доволно агресивни за да ја извадат економијата целосно од рецесија“.

Имено, Рузвелт им вети на Американците и на крајот им го испорача ветувањето во

својот *Нов договор* - масовна владина интервенција заради стабилизирање на економијата,

значително да се намали невработеноста, да се обезбеди олеснување на најпогодените и на крајот, да се врати економскиот просперитет во земјата. Другите сектори, пак, беа насочени кон поддршка на земјоделството и индустријата. Имено, владата планираше да го ограничи производството на овие сектори за да овозможи зголемување на цените. Законот за банкарството од 1933 година беше исто толку важен и влијателен - некој може да тврди дека тоа беше дури и повеќе! Тоа во основа го доведе концептот на задолжителната резерва, а со тоа предизвика монетарна контракција, која помогна да почне закрепнувањето.⁴ (Steven Horwitz , 2011)

Како комбиниран исход на сите тие политики и мерки, вклучувајќи ги тука и позитивните резултати од очекувањата за дефлација и зголемените номинални каматни стапки што ги означува постапките и зборовите на Рузвелт, БДП се врати во својот нагорен тренд во 1938 година.⁵

Сепак, се проценува дека дури во почетокот на Втората светска војна, американската

³ Timothy J. Kehoe, February 2012

⁴ Steven Horwitz , 2011

⁵ Eggertsson, Gauti B. *Great Expectations and the End of the Depression*. н.м. : Federal Reserve Bank of New York Staff Report no.234, 2008.

економија целосно закрепнала од економското уништување, предизвикано од Големата депресија од 1929 година.

Заклучок

Големата светска криза е најголемиот макроекономски шок што ги погоди индустријализираните земји во минатиот век, а неговото целосно разбирање е предизвик за економистите и по сите изминати години. Имено, економистите генерално се согласуваат дека, барем делумно, Големата депресија беше предизвикана од акумулираната ранливост и нерамнотежа во американската економија за време на периодот на многу високи стапки на раст во 20-тите години на минатиот век. Она што го стори Големата депресија беше всушност разоткривање токму на тие слабости. Дополнително, Големата депресијата покажа дека владите и нивните институции не се добро опремени во справувањето со

кризите и токму затоа беа во голема мера неуспешни при справувањето со магичниот надолен економски циклус, кој започна во 1930 година.

Она што го изложи и го откри на површина Големата депресија (со надеж, тоа да претставува еден вид усвоена лекција од тоа искуство), како и приложеното од страна на овој труд, е токму улогата на владата во обезбедувањето економска стабилност во период на турбуленции.

Големата депресија впрочем покажа дека механизмите на пазарот не беа доволни во

обезбедувањето на посакуваното закрепнување во раните години на Големата депресија, така што мораше да се изнајде друго решение. Оваа реализација на крајот инспирираше некои фундаментални промени во целокупната структура на погодените земји. Имено, по Големата депресија, владите станаа многу поактивни и вклучени, без оглед дали се работи за индустриската регулатива, даночниот систем, јавните работи, услугите за социјална помош, социјалното осигурување и трошењето на дефицитот. Тие, исто така, одиграа фундаментална улога во гарантирање на економската сила во повеќето индустриски земји со пазарна економија.

Како заклучок, најдобриот начин на дејствување е да се избегне акумулација на

ранливоста во економијата за да се избегне криза. Меѓутоа, доколку се случи криза, дотолку оправдано е непосредно и силно вклучување од сите засегнати страни -

владите, централните банки, меѓународните финансиски институции. На тој начин, животниот стандард на луѓето не се влошува, а се превенираат понатамошните идни социјални нереди.

POST PANDEMIC ECONOMIC TRENDS

Nazmije Merko Zabzun,

PhD in Economics

n.merko@eust.edu.mk

Gazmend Beshi,

PhD in Economics,

g.beshi@eust.edu.mk

International University of Struga

Abstract

Post pandemic economic trends will be marked by the continuing recovery of the global economy, although at a slower pace. Unemployment rates will continue to drop, reflecting a robust demand for workers in many parts of the world. Global supply chains as global production value in the manufacturing sector is set to reach pre-pandemic levels. The pandemic has fostered a global shift towards remote work expansion, calling businesses to invest more in online collaboration. More than half of companies globally provided new digital communication tools to facilitate remote working. Many employers plan to continue to observe a hybrid work model once the threat of the pandemic has waned, permitting work from home at least several days a week. Economic growth will be pushed up by stimulus, both fiscal stimulus and monetary. The current supply constraints will ease gradually but not go away. Inflation will remain high. Although supply problems will ease, that's only a small portion of inflation.

Keywords: *recovery, demand, workers, manufacturing, supply chains, employers*

Introduction

The global economy is starting to move beyond the long shadow of the COVID crisis. The post-pandemic recovery is likely to be limited and asymmetric in many respects, setting the stage for a rebalancing of the global economy: (Peterson, Laudicina, 2022)

- Select industries stand to bounce back faster than others thanks to stimulus support. As countries roll out economic stimulus packages to spur a recovery, many are targeting aid to sectors deemed crucial for economic competitiveness and growth.
- Monetary and fiscal stimulus will increase prices. Low borrowing rates and unprecedented fiscal stimulus will contribute to inflation. In addition, while rising consumer spending will undoubtedly benefit businesses across the board, they will need to be prepared to contend with higher input and wage costs.
- Low interest rates and uncertainty will increase corporate debt levels while also boosting M&A activity. While low borrowing rates are helping keep some businesses afloat, they will also contribute to rising corporate debt if managed unsustainably.
- Technology innovation will likely accelerate, though a “splinternet” could emerge. As economies increasingly seek to develop domestic technical abilities in the aftermath of the pandemic, many are also growing suspicious of foreign technology. As a result, tech innovation could accelerate in key economies, especially in areas such as AI and machine learning, but tech transfers between countries may become more difficult because of trade barriers and restrictions on investments.

Major challenges facing the post-pandemic world include rising inequality, climate change, digitalisation, demographic shifts and the weakening of democracy. To counter this, there is a need to rebuild domestic and global institutions so that they better harness the power of large corporations and can redirect technological change. The global financial system also needs to become more resilient, including through regulation covering potential risks related to digitalisation. (Prospects of the global economy after Covid-19 - World, 2022),

The Covid-19 pandemic is leading to what may end up being the deepest economic recession since the Great Depression. The main Covid-19 related economic trends that will impact the economy are: (Levanon, 2022)

- The industries most impacted by social distancing – entertainment, travel, lodging, food services and personal services – should make close to full recovery. The stronger companies will survive, making these industries more efficient. And in the years prior to the pandemic, these industries were growing much faster than the overall economy. That consumer demand figures to rebound, to the benefit of the companies still standing.
- Industries which are positioned to transition to online commerce, and may have anyway over the long run, have sped up their evolutions. In addition, restaurants will still have increased curbside pickups and home-delivery, telemedicine is unlikely to entirely diminish, and higher education and banking both figure to retain strong online components. Beyond the accelerated shift online, the higher education industry looks especially fragile and may significantly shrink during this crisis.

- The main long-lasting impact of Covid-19 will be the acceleration of the shift to remote work. Pre-pandemic, roughly 5 percent of full-time employees with office jobs worked from home, a figure likely to settle at 20-30 percent in the new normal. Location will become less important in hiring, with a larger number of white-collar workers living further away from city centers.
- The collective shift to online will also lead to a drop in demand for office and retail space, including for higher education. This change will be both large and relatively sudden, and will have an outsized, perhaps unprecedented, impact on non-residential real estate construction and prices. Industries that rely on providing services to office buildings and brick and mortar retail stores will shrink as well.
- The impact on city centers will be especially large. Fewer people will go there to work, shop, and consume other services. Real estate prices are likely to grow more slowly, or drop more sharply, than in other places. Areas outside city centers will benefit from this trend, experiencing an increase in consumption and demand for real estate. In a more extreme scenario, the shift in business and real estate tax revenue from the principal cities in metro areas to other locations will start a vicious cycle of fiscal crisis in principal cities reducing government services and the quality of life there, spurring more people to leave.

Governments may make different choices a combination of the following interventions to support economic recovery. (Shannon, Carlson,2022)

- Providing direct capital injections through investments, loans and grants.
- Injecting capital into the banking system to spur investment.
- Increasing activity through public–private partnership structures.
- Attracting incoming foreign direct investment (FDI) and stemming the loss of outgoing FDI.
 - ✓ All governments need to reduce debt and stimulate growth, but few governments aside from those with the largest economies have the option to simultaneously tackle their balance sheets and their economic recovery. Most will take actions that enable economic recovery by minimising expenditure or creating a positive return on investment, in ways that consider their global worldview, country context, legislative structure, political will and national ideology. Countries can make two decisions to help them understand the approach best aligned with their needs.
 - ✓ Countries that are at risk for acute and systemic insolvency, that have high levels of domestic inequality and/or disgruntled citizens, or whose supply chains for vital industries are at risk will probably prioritise local economic recovery. Countries that rely on global supply chains and financial flows, and believe global problems require global solutions, will probably lead with a globally orientated recovery.
 - ✓ The choice may be based on a government’s political party affiliation or structure and operating model. Other determinants include how deeply a government thinks it can trust

in businesses and citizens to drive decisions, how agile it thinks public and private institutions are, and what core skill sets the government possesses.

Today's world faces four fundamental and existential challenges: (Vox EU, 2022)

- the rise in inequality,
 - climate change,
 - demographic change, and
 - the weakening of democracy.
- ✓ These challenges not only require urgent actions, but have also been exacerbated by the pandemic. At the same time, these challenges provide opportunities to make institutions more inclusive, but they also require global cooperation, which has been waning in recent years.
 - ✓ The rise in inequality was driven by globalisation but even more importantly, by new digital technologies such as specialised software and robotics that have automated work previously performed by low- and middle-skill workers. These trends have been exacerbated by an increasing focus on corporate profits and weakening of unions, the rise of global BigTech firms without the necessary oversight, and capital being taxed less than labour. These trends are intensifying with the rise of artificial intelligence technologies, which are not just continuing the automation trend but have also contributed to the retreat of democracy and steep falls in trust in public institutions.

Material and methods

The COVID-19 pandemic accelerated existing trends in e-commerce adoption, increasing its penetration globally. As governments and private entities took measures to mitigate the spread of the virus, including lockdowns and movement restrictions, and consumers practiced social distancing to prevent contagion, a significant share of domestic and international trade in goods and services was redirected through digital means: (Post Pandemic Covid-19 Economic Recovery, 2022),

- Consumption of digital services and online shopping surged during the pandemic, especially through previously established platforms and marketplaces. More businesses and consumers resorted to electronic payment methods, while many people worked from home, increasing pressure on internet services. For many businesses and consumers, this represented an opportunity to tap into online and digital markets for the first time, while others took advantage of the situation to strengthen their online presence.
- Depending on the level of e-readiness and the extent of digitalization in each country prior to the pandemic, the rapid transition to digital environments faced significant obstacles. Overcoming these hurdles represented a challenge for governments, the private sector,

international organizations, and development partners, which took measures to alleviate pressures in several policy domains, including with respect to e-commerce strategy formulation, ICT infrastructure and services, electronic payments, trade facilitation and logistics, legal and regulatory frameworks, digital skills development, financing, and support for women digital entrepreneurs.

The immediate costs of the COVID crisis will be shouldered more by governments than the private sector. However, as fiscal support recedes in the coming years, a greater share of the costs will be borne by households and firms, and ultimately by their creditors. The macroeconomic consequences of the Covid-19 pandemic are likely to be very different from those of previous pandemics, largely because of the unprecedented response by governments and central banks. The most important lesson from history is that seismic shocks tend to accelerate changes to economic structures, institutions and behaviours that were already underway. This implies that the current pandemic could leave a legacy that touches on everything from globalisation to the future of work. (Economies After COVID,2022)

The economic uncertainty of the pandemic has caused many workers to lose their jobs and exposed others for the first time to nonstandard work models. Many organizations responded to the pandemic's economic impact by reducing their budgets: (Baker, M., (2022)

- The pandemic has increased the trend of employers playing an expanded role in their employees' financial, physical and mental well-being. Support includes enhanced sick leave, financial assistance, adjusted hours of operation and child care provisions.
- The current economic crisis has also pushed the bounds of how employers view the employee experience. Personal factors rather than external factors take precedence over what matters for organizations and employees alike. Employing such measures can be an effective way to promote physical health and improve the emotional well-being of employees.
- Before COVID-19, critical roles were viewed as roles with critical skills, or the capabilities an organization needed to meet its strategic goals. Now, employers are realizing that there is another category of critical roles — roles that are critical to the success of essential workflows.
- While some organizations have recognized the humanitarian crisis of the pandemic and prioritized the well-being of employees as people over employees as workers, others have pushed employees to work in conditions that are high risk with little support — treating them as workers first and people second.
- Progressive organizations communicate openly and frequently to show how they are supporting employees despite the implementation of cost-saving measures.
- After the global financial crisis, global activity accelerated, and many companies were nationalized to avoid failure. Companies will focus on expanding their geographic diversification and investment in secondary markets to mitigate and manage risk in times of

disruption. This rise in complexity of size and organizational management will create challenges for leaders as operating models evolve.

COVID-19 is likely to be looked upon as a watershed in the globalization process. The pandemic will act as an accelerant and catalyst for far-reaching changes in the global economy, some of which may have a lasting impact on trade. The robustness and trajectory of the economic recovery is uncertain. In each of the past three global recessions, the amount of stimulus required to restart the economy has risen, the range of tools necessary to make monetary policy work has expanded, growth post-recovery has looked more anemic, and the growth benefits have seemed less evenly spread. The COVID-19 pandemic is likely to accelerate and catalyze far-reaching changes in the global economy, some of which may have a lasting impact on trade and economic growth. Four structural trends might be accelerated by the pandemic, and they might impact the nature, quantum and speed of the global economic recovery: (Paterson, 2022)

- Decarbonization - The “green agenda” already gathering momentum. The pandemic has emphasized the impact of humans on nature and how threats to biodiversity and climate make use more vulnerable to diseases. The fiscal stimulus being implemented to restart the global economy should contain a larger green element that may help accelerate the decarbonization of economies.
- Decoupling - Before the pandemic, the asymmetric nature of the trade and investment relationship drove the acceleration of bilateral trade relations. COVID-19 will likely quicken and deepen the bifurcation of global value chains.
- The de-Sinification of manufacturing, together with the pandemic-induced desire to reduce human interaction will likely accelerate advances in robotics and automation that were already underway. The productivity-enhancing benefits of this shift should be welcomed.
- Usage of AI, big-data and digital currencies - Technology was broadly used to contain the spread of the virus. The pandemic may well have brought forward the widespread use of Artificial Intelligence and “Big Data”. This will include use of digital currencies which have the potential, among other things, to transform payment systems.

Results and discussion

The global economic recovery is facing significant headwinds amid new waves of COVID-19 infections, persistent labour market challenges, lingering supply-chain challenges and rising inflationary pressures. The robust recovery in 2021 – driven by strong consumer spending and some uptake in investment, with trade in goods surpassing pre-pandemic levels. Yet the momentum for growth – especially in China, the United States and the European Union – slowed considerably by the end of 2021, as the effects of monetary and fiscal stimuli began to recede and major supply-chain disruptions emerged. Rising inflationary pressures in many economies are posing additional risks to recovery. (World Economic Situation and Prospects 2022)

The COVID-19 pandemic has sunk the global economy into the deepest recession in decades and continues to take an unprecedented toll on human health and life. In an effort to contain and prevent the spread of the disease, governments across the globe, imposed restrictions on movement. Border closures and partial or full lockdowns became the new normal in many parts of the world. The pandemic and the associated restrictions caused disruptions to global trade, supply chains and labour markets; they curbed consumption and investments; and they slowed economic activity worldwide.

The COVID-19 pandemic and the associated restrictions caused disruptions to global trade, supply chains and labour markets, curbed consumption, and investments, and slowed economic activity worldwide: (COVID-19 Impact on e-commerce, 2022),

- Driven by constraints imposed by social distancing measures and restrictions on movement, businesses, and consumers mirroring global trends – rapidly moved to digital channels, adapting to new business models, and adopting new consumption habits. Digital connectivity was essential for businesses to maintain their operations and improve their economic resilience.
- Digital connectivity was also important for people to cope with restrictions on movement during the pandemic, offering them the chance to work from home, shop online, and access education and other services online.
- Governments worldwide had to react to the need to accelerate digitalization and enable the shift to a digital economy – a shift that started decades ago – with varying levels of success across countries and regions. The need for completing the shift became pressing during the pandemic. The experience of the recent months has underscored the role of digital connectivity and e-commerce⁸ in economic resilience and in recovery from the pandemic. Countries with robust digital connectivity were more successful in coping with the economic and social impact of the pandemic than those that lagged behind in digital development.
- Despite promising opportunities for the expansion of e-commerce, the pandemic has unveiled key challenges to its sustainable growth, including in terms of soft and hard infrastructure, connectivity and access, as well as inadequate trade facilitation, overreliance on cash, weak e-payment regimes and lack of consumer trust. Many of these challenges are not new; they existed prior to the pandemic, hindering growth in the past.

The initial rapid economic recovery and expected slowing creates risks that policymakers should heed. Second, fiscal support has been essential to accelerating the recovery. Third, greater investment in infrastructure, both physical and human, is key to improving the country's longer-term economic prospects: (Barnes, 2022)

- With the ongoing effects of fiscal support, pent-up demand from consumers for face-to-face services, and the strength in labor markets and asset prices, economic growth is poised to be strong. The sustainable level of GDP, also known as potential output.

- There are two primary reasons why the rise in inflation is unlikely to persist. First, the significant shifts in demand and bottlenecks are a function of the recent, temporary pace of economic activity. For example, demand for automobiles recovered quickly during the pandemic to high levels even as production was curtailed, in part due to disruptions in the supply chain for critical semiconductors. The result has been a sharp increase in prices for new and used vehicles. Second, as production is increased (with normalization of global supply chains) and growth in demand abates, inflation should slow overall.
- Certain factors will continue to create inflationary pressure; even with the slowdown, economic activity over the next year or so will continue to exceed the sustainable level. We might also see price spikes in certain services as demand shifts. FSuch changes could lead to price surges at restaurants that more than offset softer prices at stores selling building materials and garden supplies.

The COVID-19 pandemic has had a huge impact on economies all over the world. In response to the outbreak of COVID-19, are took various policies and programs to maintain economic activities and even to achieve economic growth. The technologically driven pandemic-control programs such as the use of facial recognition technology and big data to track population flow and population spatial distribution provide opportunities for further application of these cutting-edge new technologies into industries. The international cooperation initiatives such as the provision of biomedical products and medical supplies to developing countries increase the visibility of products in these countries, which further promotes exports. In terms of macroeconomic management, the adopted a domestic demand-led growth approach to the unprecedented disruption that the COVID-19 pandemic has brought to world trade. Economic resilience is the recovery ability of the economy aftershocks, which is developed based on ecological resilience. The speed at which an economy or system recovers from severe damage to an ideal state is an important indicator of the strength of economic resilience. (Jiang, 2022)

Conclusions

The global economy has shown remarkable resilience throughout the pandemic, but history shows that real recoveries depend on adaptability and decisive decision-taking. The global economy has demonstrated significant resilience through the pandemic, bouncing back faster than expected. Economic momentum remains strong, but nations and organizations are encountering cross-currents in supply-chains, workforce availability, and inflation.

The pandemic response comes in the context of a worsening climate crisis and rising economic inequality. These compound challenges remind us that crises can become watersheds of policy and strategy.

The foundations of future growth are often laid as societies respond to the weaknesses crises expose. At this juncture, recovery's success is still not assured. History shows that in times

of disruption, resilience depends on adaptability and decisiveness. Once the most acute period of the pandemic subsides, a resilience agenda will become the key to future prosperity.

To build a better future, the emphasis must now shift from defensive measures and short-term goals to a sustainable, inclusive growth agenda. Growth is a precursor to economic development.

A sustainable inclusive growth agenda will focus on growth that supports the health and repair of the natural environment while improving the livelihood of wider population segments. We need to find pathways to a genuinely better society, so that our actions make our planet and our economies more resilient and secure.

At the moment, labor shortages, the rise of the digital economy, supply-chain disruptions, inflation, and inequality are all addressed in isolation, with overly specialized solutions developed in organizational siloes. Such an approach does not adequately address interdependencies that exist between them, and the broader, longer-term trends driven by climate change, societal developments, and geopolitical dynamics.

The pandemic presents challenges unprecedented in the history of the multilateral trading system. This challenge calls for an unprecedented level of international cooperation.

Maintaining open flows of trade and investment, along with fiscal and monetary policies, could bolster prospects for a strong economic recovery from the COVID-19 pandemic. Keeping markets open and predictable, as well as fostering a more generally favourable business environment, will be critical to spur the renewed investment that is needed for a swift recovery to happen.

Countries must work together; this will result in a much faster recovery than if each country acts alone. The multilateral system and institutions provide a framework as they were designed to respond to complex, multifaceted, global emergencies such as the one brought on by the COVID-19 pandemic.

References

1. Baker, M., (2022), Future of Work Trends Post-COVID-19, <https://www.gartner.com> › 9.
2. Barnes, M., (2021), 11 facts on the economic recovery from the COVID-19 pandemic, <https://www.brookings.edu> ›
3. COVID-19 Impact on e-commerce, Post-pandemic COVID-19 Economic Recovery: Harnessing E-commerce for the UNECE Transition Economies,(2022), <https://unece.org> › info › pub.
4. Economies After COVID - Capital Economics, (2022), <https://www.capitaleconomics.com> ›
5. Jiang, D., (2022), Analysis on the Economic Recovery in the Post-COVID-19 Era, <https://www.frontiersin.org> ›
6. Levanon, G., (2022), What The Post-Pandemic Economy Will Look Like, <https://www.forbes.com> › sites
7. Paterson, S., (2022), Four trade trends post COVID-19 and how they will affect growth, <https://www.hinrichfoundation.com> ›
8. Peterson, R. E., Laudicina, A. P., (2022), Out of the long shadow: envisioning the post-pandemic world, <https://www.kearney.com> › o.
9. Post Pandemic Covid-19 Economic Recovery, (2022), <https://www.cepal.org> › 4685.
10. Prospects of the global economy after Covid-19 - World, (2022), <https://www.weforum.org> › p.
11. Prospects of the global economy after Covid-19 - Vox EU, (2022), <https://voxeu.org> › article › p.
12. Shannon, J., Carlson, I., (2022), Creating economic recovery and growth after COVID-19 - PwC, <https://www.pwc.com> › econ.
13. World Economic Situation and Prospects 2022, UN warns global economic recovery is losing steam, (2022), <https://www.un.org> › dpad

TOURIST DIVERSITY AND TOURISM PROBLEMS IN ALBANIA

Msc. Enea Stavre

Director of Arkvizion

Email: eneastavre1@gmail.com

Tirana, Albania

Abstract

Albania is distinguished for its tourist diversity. Challenges review faced by the Albanian tourism has absolute importance and should have the proper attention from the central, local government bodies and from the private sector towards this service, as well. This study aims to list some of the critical issues that tourism is facing today by focusing on the problems of construction infrastructure, road infrastructure and transport which have a direct effect on tourism infrastructure. The paper will try to provide solutions on how these problems can be reduced and why not to be eliminated.

This paper will serve as a guide for all stakeholders. The selected sample of this research includes the fields of construction, urban planning, architecture and tourism. Two elements are important to support tourism in Albania: making investments where there are problems, as the return is certain, a developed tourism brings high revenues for the country and effective maintenance. Albania should follow the models of developed countries and create a supportive environment for investors in tourism so that our country becomes one of the main tourist destinations for foreigners.

Keywords: *Tourism, tourist, infrastructure, development, investment.*

Introduction

Albania is in a favorable geographical position of tourism development and as a result of creating opportunities for further development of the economy, but as a country which has suffered the consequences of the past it needs investments and a good management of infrastructure investments. The lack of construction according to the standards has made the quality of road infrastructure and construction to be of a low quality. This fact is evidenced by the earthquake of November 2019 which brought not only the collapse of buildings but also problems of urban and rural areas. Albania has problems with road plans and infrastructure. In this respect we can say

that there are shortcomings in the integrated transport system. Coordination of the transport system will meet the needs of tourists and urban development and beyond. Tourism in Albania is an important source of income and as such should be considered as a priority sector in development and investment.

The aim of the study - This study aims to research and analyze the challenges that tourism is facing in Albania before and after the pandemic and what the opportunities that Albania offers for the development of this sector are.

Objectives

- To get acquainted with the situation of tourist infrastructure in Albania
- Identify the importance of road infrastructure in economic development
- To present the opportunities offered by tourism in Albania
- Get acquainted with tourism during the pandemic and the consequences of the tourist review

Study limitation - a limitation to this study is the size of the sample which is not very large, researchers in this field can do future research with a larger sample. However, the sample taken in the study has helped us to reach important conclusions regarding the problems faced by tourism in Albania. The sample taken and studied could not know all the tourist destinations in Albania, especially for those destinations that are still widely unexplored by foreign and domestic tourists.

Contribution to the study

The contribution of this study is multidimensional. Firstly, at the micro level, this study will serve the private sector in the field of tourism, young researchers or students in the field of tourism for their research. Secondly, at the macro level it will serve the government to design policies and strategies to reduce or eliminate tourism problems before and after the pandemic. We know that tourism has a major contribution to the economic development of the country, so any research on this topic is essential.

Methodology

This study aims to identify the challenges of tourism in Albania before and after the pandemic and to recommend solutions to those problems. For the realization of this study, the interview was used as an important research instrument to obtain data on tourism. In conducting this research, the selected sample belongs to the field of: construction, urban planning, architecture and tourism. This sample has been selected in order to easily identify tourism issues by professionals of this field. In order to identify the hotel situation during the pandemic, a questionnaire was conducted in the framework of qualitative research with a sample of hotel managers as we think that the inclusion of accommodation structures in the study is important in relation to the situation of tourism in Albania.

This study was conducted from October 2020 to March 2021. 100 (one hundred) professionals were included in the study, while for the conduct of the questionnaire were surveyed about 70 hotel managers from all major tourist attractions in order the research be representative. Interviews and questionnaires were conducted online taking into account the situation we are in due to the pandemic and the fact that it is easier to obtain information in this way. In the framework of a descriptive study, the questions asked to the experts were directly related to the research questions:

What are the problems of tourist infrastructure in Albania? How does road and transport infrastructure affect tourism? The questionnaire was made with open questions and the questions made in such a way to get as much information as possible about the research questions: Did you make investments during the pandemic? What are the reasons for the decline of tourists in Albania during the pandemic?

Challenges faced by Albanian tourism

Tourism is an organized activity which serves for economic development and promotion of tourist destinations of a country.

Governments in the world and developing countries have developed strategies to promote tourism due to the multidimensional effects in terms of employment, foreign exchange earnings, and positive impact on the balance of payments and stimulating the supply of the tourism sector (Khan. A , Bibi. S, Lorenzo. A, Lyu. J, Zaheer, Babar. Z, 2020). Albania is included in the list of countries with great natural, historical and cultural heritage.

According to Ministry of tourism and environment (2019) there are a large number of natural attractions in Albania, from the Adriatic and Ionian coasts to national and natural parks,

protected areas¹. So, Albanian tourism offers opportunities for many different types of tourism, including cultural, hiking, cycling, rafting and many other activities in the framework of rural tourism, sports and adventure tourism, nature tourism, coastal tourism, etc².

Social tourism supports the view that tourism, and especially the ability to have a vacation, is seen as a necessity rather than a luxury in the conditions of our modern society. Social tourism focuses on tourism relationships that result from participation and from economically weak or otherwise disadvantaged elements in society (Marmion. M & Hindley A, 2019).

In Albania, in many tourist attractions, social tourism is developed with low service costs; however, if we refer to the coastline, their occupation by the private sector in a formal or informal way is another problem that requires attention from the authorities. Occupying the public coastline denies the right to vacation for that category of tourists who can not afford to pay.

Today world tourism is developed and information on tourist destinations is easily accessible. Technology and rapid dissemination of information has facilitated:

- Recognition and exploration of tourist attractions;
- their location, prices of accommodation facilities;
- conditions of accommodation facilities including the opinions of tourists who have previously visited these places;
- prices of food, goods, services;
- information about the culture of the country and any other innovations that may be at the service of the tourist and the challenges that tourists may face.

Tourism in Albania also affects the development of small businesses of artisans which are handmade products or in a traditional way that are highly preferred by foreign tourists. These products are: carpets, bags, socks, postcards, flags, woodwork, traditional vests, etc³.

According to World tourism organization (2017) the link between tourism and culture contribute to a comprehensive, sustainable development. Tourism presents obvious opportunities for the preservation of the rich cultural heritage in the world. Albania in terms of tourist competition, especially from the neighbors and the surrounding areas of the Balkans, should pay attention to the promotion of tourist attractions.

Marketing should be the second supporting element for Albanian tourism because the first and a very important element are public and private investments in those destinations that are needed. Both of these elements of investment and marketing translate into high returns for

¹ <https://turizmi.gov.al/wp-content/uploads/2019/12/National-Tourism-Strategy-2019-2023-EN.pdf>

² <http://risialbania.al/index/wp-content/uploads/2016/04/Tourism-Market-System-Analysis.pdf>

³ <http://risialbania.al/index/wp-content/uploads/2016/04/Tourism-Market-System-Analysis.pdf:9>

Albanian tourism. Investments affect the solution of problems and the creation of tourist areas as attractive as possible, while marketing helps and attracts foreign and domestic tourists, thus increasing the number of visitors.

Albania has natural, historical and cultural potentials but does not have much developed tourist infrastructure such as modern congress centers, amusement and recreation parks, golf courses, marinas, etc., without which is difficult to attract certain segments of demand, Albania, also lacks development of adventurous tourism, diving centers, bicycle paths, etc., which would increase the number of tourists in Albania⁴. Tourist service should meet the needs of tourists and provide a connection of pleasant - need. Tourists nowadays are looking for tourist services that satisfy them on many levels, including quality, price and function.

Preparing a new strategy for the development of Albanian tourism remains one of the most important tasks of the government and the private sector in this service. Dedication and attention to tourists directly affects the increase of the performance of the tourist service.

A. Lack of road infrastructure and transport in tourist attractions

Investments in road infrastructure are very important and just as important as the need to well-manage these investments and not to abuse cost and quality. Road infrastructure contributes to socio-economic development. Albania has invested in road infrastructure creating opportunities for the development of tourism, economy and trade. Although the costs of road construction have been extremely high compared to the countries of the region, the quality of construction has been low by not meeting the standards.

Albania's road network, including main secondary interurban roads and urban roads, consists of about 18,600 km. The location and connection with the most important European corridors puts Albania in a geographically strategic and unique position⁵. Road infrastructure includes all categories of roads, facilities, structures, electrical systems, signage and signs (Masarova. J & Ivanova. E, 2013).

Road infrastructure is an important financial asset for the development of society, where a key role is played by the design of roads in order to prevent the risk of road accidents arising from infrastructure problems.

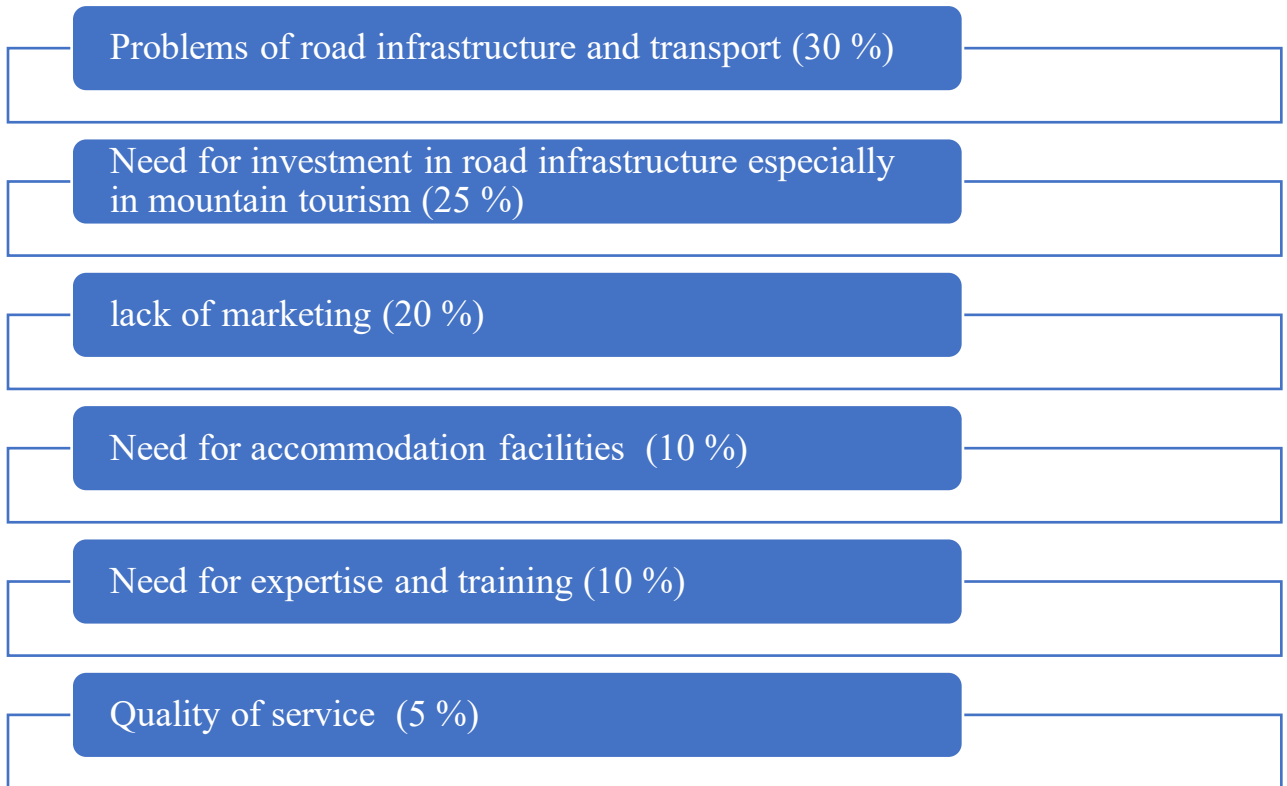
⁴ <https://turizmi.gov.al/wp-content/uploads/2019/12/National-Tourism-Strategy-2019-2023-EN.pdf>:8

⁵ <https://aida.gov.al/sq/biznes-ne-shqiperi/krijo-biznesin-tend/infrastruktura-dhe-sherbimet>

According to Bahru J (2013) the negative factors of road engineering include those where a road defect directly causes a collision, where any element of the road environment misleads a road user and thus creates human error.

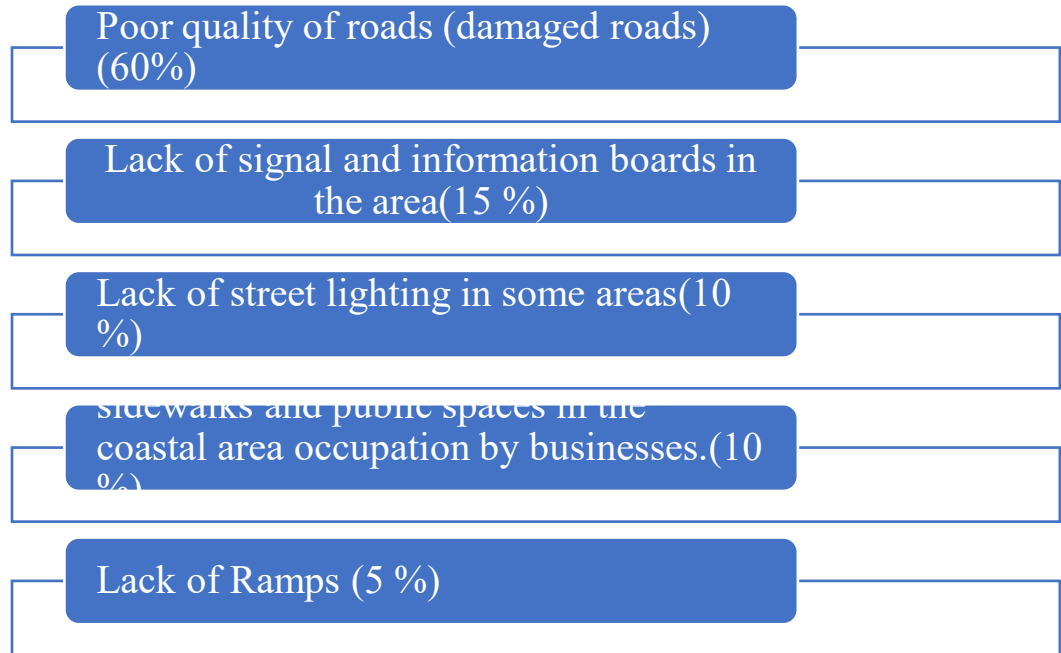
The following conclusions have emerged from the interviews conducted with the experts interviewed:

Question 1: What are some of the problems of tourist infrastructure?

Source: Author (2021)

Question 2: What are some problems of road infrastructure?

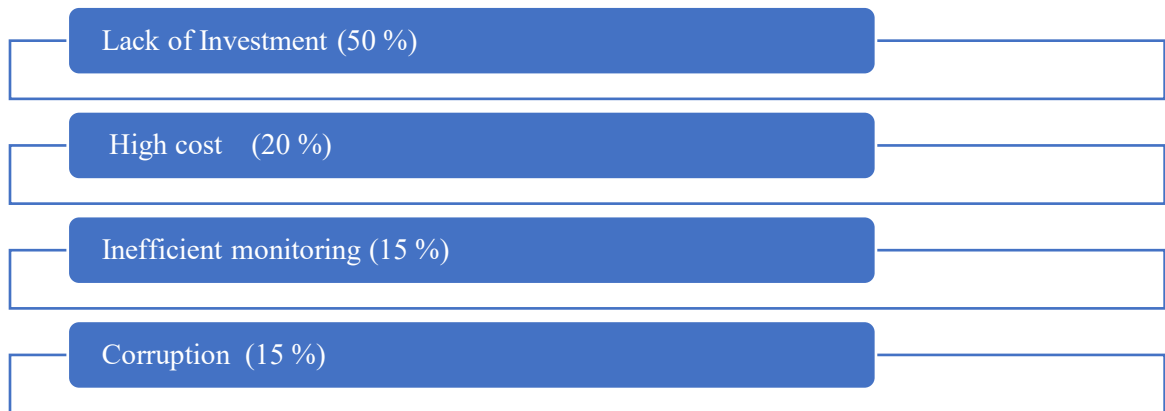
Source: Author (2021)

Question 3: The most vulnerable categories by the poor road infrastructure?

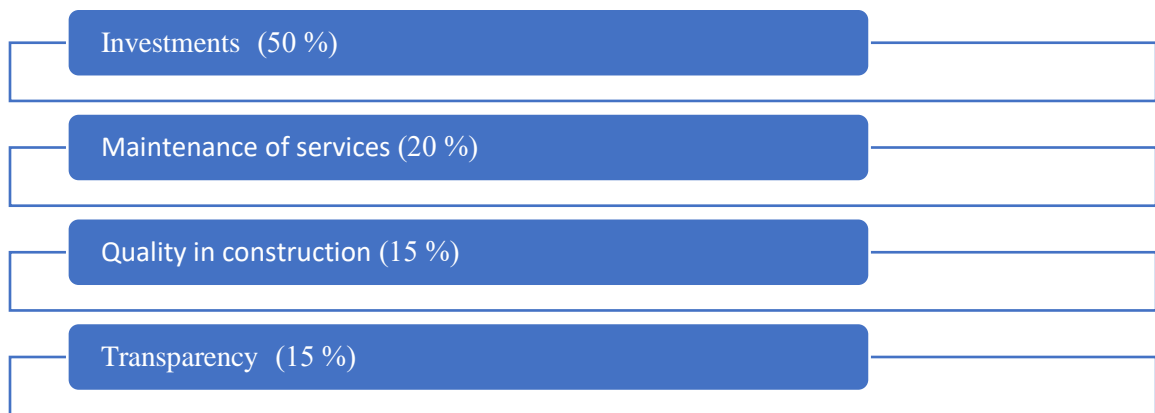
Source: Author (2021)

Question 4: Why do we have problems in road infrastructure?

Source: Author (2021)

Question 5: How can road infrastructure be improved?

Source: Author (2021)

B. The need for more accommodation structures in some tourist attractions

In mainly rural tourist areas are identified insufficiency of accommodation structures that lead to non-fulfillment of demand, so we have disequilibrium of supply and demand.

C. Lack of some necessary services of accommodation structures

Accommodation structures do not provide services for babies (0-3 years old) which means they do not have a crib for them. Many tourists who have a pet: dog or cat can not find services for their pets, so no conditions are provided in the accommodation facilities for animals; the same can be said for restaurants, they are often rejected by restaurant owners because they have a dog

or a cat with them. Tourism businesses continue to suffer from frequent power outages or interruptions, problematic water supply and sewerage systems⁶.

D. The lack of marketing and aggressive image affects the low number of foreign tourists

So, there is a need for more promotion of tourist attractions and the businesses that are related to tourism. Establishing good relations with tourists is one of the essential elements as well as a marketing function, any business related to tourism should aim to follow a comprehensive method of dealing with tourists by meeting the needs and supporting them so that they turn into their loyal tourists. Creating positive relationships or leaving good impressions from tourists on the websites of hotels, bars, restaurants is a more impactful tool that helps in the case when the tourist makes a positive assessment (review) and negatively affects or lowers the reputation when the tourist makes a negative review. In order to implement marketing strategies it should be borne in mind that for this requires expertise and knowledge not only on marketing but also on tourism. So, the alternation of marketing and tourism knowledge would affect the weak points of Albanian tourism to become strong points and a potential development.

However, it is worth mentioning that marketing planning must be in line with national tourism. According to Reid, D. G. (2003) marketing planning depends on the national aspect of politics, economy, society, technology and ecology, and on regional issues such as local identity, community, tradition, etc. For low-performing tourism attractions so when we do not have many visitors, marketing tends to focus on the planning framework, contributing to the basic aspects of infrastructure planning and supporting physical development, which means we do not have efficient marketing. While in multi-visitor tourist attractions marketing tends to focus on the components of marketing tools and their direct use to attract tourists and visitors, so it means that these destinations use marketing as powerful weapons to further expand their market. (Keter. E, Mansfeld. Y; Avraham. E, 2016).

E. Lack of expertise in tourism

Tourism is the primary sector of income generation for businesses related to tourism such as: hotels, apartments, inns, bars, restaurants, clubs, etc. and knowledge on marketing and tourism should include all levels of the organization and each employee, this is made possible through staff training. Every business should think not just to secure profits, but as a business that provides quality services to tourists who in this case are their customers. The first step starts with identifying the needs and desires of tourists as well as serving these needs and desires effectively. Tourism professionals also need qualifications and more training in order to be competitive in the market.

⁶ <http://risialbania.al/index/wp-content/uploads/2016/04/Tourism-Market-System-Analysis.pdf>

F. There is no technological development in every tourist attraction

Tourists, especially foreigners, complain that they cannot pay by card. There is no internet line in every country which reduces the quality of service and consequently tourism.

G. Mountain tourism is not very developed

Investments should be made for the development of tourism because according to studies conducted for the development of tourism in the western Balkans by the Balkan Forum it has been concluded that Albania is becoming more known in the international market for its mountains rather than for the coastline⁷

H. Health tourism

Health tourism in thermal waters is one of the types of tourism in Albania. The pursuit of these types of tourism, not only cures some diseases of visitors or tourists, but also contributes to the economic development of communities located near thermal water sources (Murrja. A, Tomorri. I, Mece. M, 2019). Health tourism is a new sector in Albania and as such requires efficient management strategy and requires a great specialization in providing quality of services (Meléndez. P & Águila-Obra. A, 2016).

So, there is a need for more promotion of those tourist destinations which are curative (thermal waters in Permet, Fushe-Kruje, spas of Peshkopi and Elbasan, etc.) at a lower cost compared to other countries. Research based on simple analytical studies claims that these minerals and elements that come out of the groundwater reservoir represent therapeutic value for the treatment of rheumatic and skin diseases.

According to internationally conducted medical research, mineral resources rich in chloride (Cl) are useful for rheumatic conditions, arthritis, central nervous system, post-traumatic and post-operative disorders, as well as orthopedic processes and gynecological problems. Likewise, the presence of Calcium (Ca ++) strengthens bones so that to prevent osteoporosis and help regulate functions of body.

This tourism is focused on domestic markets and one of the reasons is that the quality of service has not been at the international level before, while now we present a different reality because investments have been made and this tourism has the opportunity to be developed and competitive (Menkshi. E, Qirici. E, Shehu. D, 2019).

⁷ https://thebalkanforum.org/file/repository/Tourism_FIN.pdf

I. Informal constructions are identified on the coastline

Which are in contradiction with the urban planning regulations in the districts. These constructions bring negative effects such as: occupying public spaces; problems with tourist infrastructure; environmental pollution; acoustic pollution.

The government should take measures to solve this chaotic situation in tourism by increasing investments in this sector and stopping any construction that is against the law, even temporary seasonal constructions which use public spaces on the beaches of Albania where Albanians are enforced on 70% of public spaces

J. Social infrastructure

Albania does not have a good image in some countries of the world due to political, social and economic problems.

A study conducted in 2019 before the pandemic has shown that 46% of tourists interviewed have identified that an important problem is road infrastructure, recommending that the Albanian government should focus on tourism development policies but without ignoring this problem that negatively affects in the growth of tourism. Tourists claim that it is difficult to have a developed tourism if it is accompanied by a poor road infrastructure in important tourist attractions. 18% of tourists participating in this study claim that they have had problems with hygiene in tourist areas and beaches. 15% of tourists have had a problem with the quality of service. About 15% of them answered that tourism in Albania is problematic, especially the south of Albania, with higher prices of tourist services compared to the western Balkans.

Only 4% have had language problems, these are foreign tourists who have visited various tourist attractions without a guide, independently and only 2% of tourists have stated that they have had problems with reliability and security, but this perception is built on much from the international media where it was said that Albania is a small country with many natural resources and tourist attractions but with a great lack of security. Foreign tourists declare that the Albanian people are very friendly, hospitable and ready to help (Stavre. E & Radonshiqi R 2019).

Some of the tourist advantages in Albania are:

- Tourist diversity;
- Unexplored nature;
- Gastronomy;
- Traditions;
- Hospitality ;

- Cultural heritage.

1. Albanian tourism during the pandemic

Tourism represents prosperity and affects not only the promotion and economic development of the country but also the growth of employment, mainly seasonal employment. Global shrinkage in tourism will have devastating economic consequences for developing countries (United nations conference on trade and development, 2020).

Albania has created liberalizing policies for the foreign tourists in Albania but this is limited as many countries have set barriers, fear of travel and unfavorable economic situation of tourists.

We know that the pandemic affected not only world health but also the world economy and consequently individuals. During the pandemic it was noticed that accommodation facilities and restaurants lacked qualified staff as they could not afford to pay for this type of employee. The pandemic also reduced the quality of service to satisfy the customer as customer satisfaction strategies went backward focusing more on taking measures on hygiene and the absorption (increase) of customers as a solution to manage risk. Hotel or restaurant managers pay attention to the customer to understand the specific needs of their customers to provide them with services and information on time, because this would increase the satisfaction of tourists. (Khan. A , Bibi. S, Lorenzo. A, Lyu. J, Zaheer, Babar. Z, 2020).

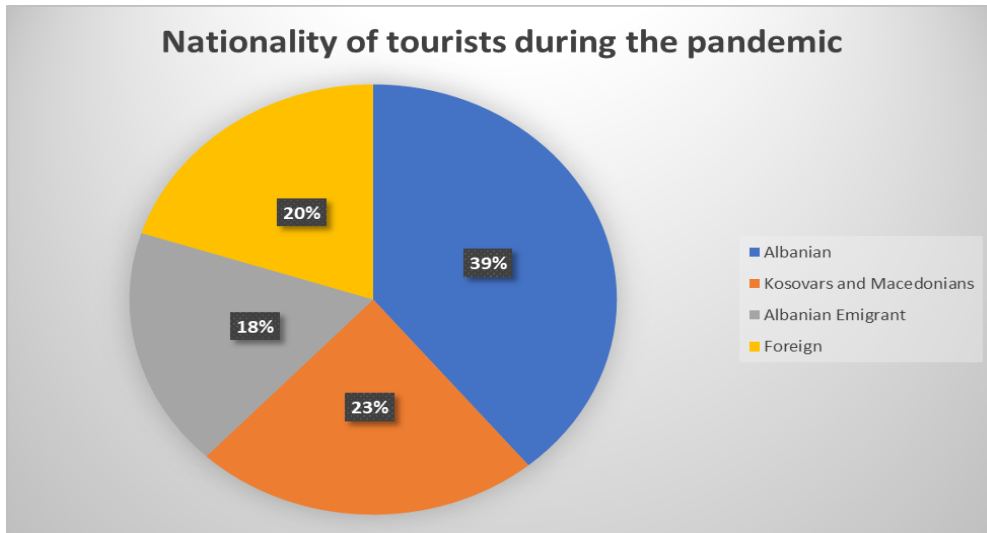
According to United Nations Conference on Trade and Development (2020) the consequences of the tourism sector were also reflected in the labor market, further increasing the level of unemployment and the crisis of businesses belonging to this sector. The pandemic is characterized by a large increase of dismissal which was also due to government support measures in some countries.

Albania tried to create a favorable climate to support tourism during the pandemic by not setting barriers for foreign tourists but nevertheless from the results of the study tourism was one of the most sensitive sectors that increased the level of unemployment.

- The study showed that there is an important relationship between tourism and the labor market, as the low development of tourism during the pandemic brought negative consequences in the labor market not only by increasing unemployment but also by increasing informality (Radonshiqi. R ,2020).
- Investments made in the hotel market could not get the expected return.
- Lack of foreign tourists and breach of contract caused costs which escalate affecting declining profits.
- Significant decline in profits or bankruptcy of travel agencies

According to INSTAT (2020) the entry of foreign nationals in the period January - August 2020 has decreased by about 64.2% compared to last year (2019), this is a rational decrease due to isolation and pandemic. Tourists coming from Kosovo and Northern Macedonia, who influenced on the growth of Albanian tourism, although compared to August last year they decreased by about 54.4% for Kosovar tourists and 40% for tourists coming from Northern Macedonia⁸.

Chart 1: Nationality of tourists during the pandemic

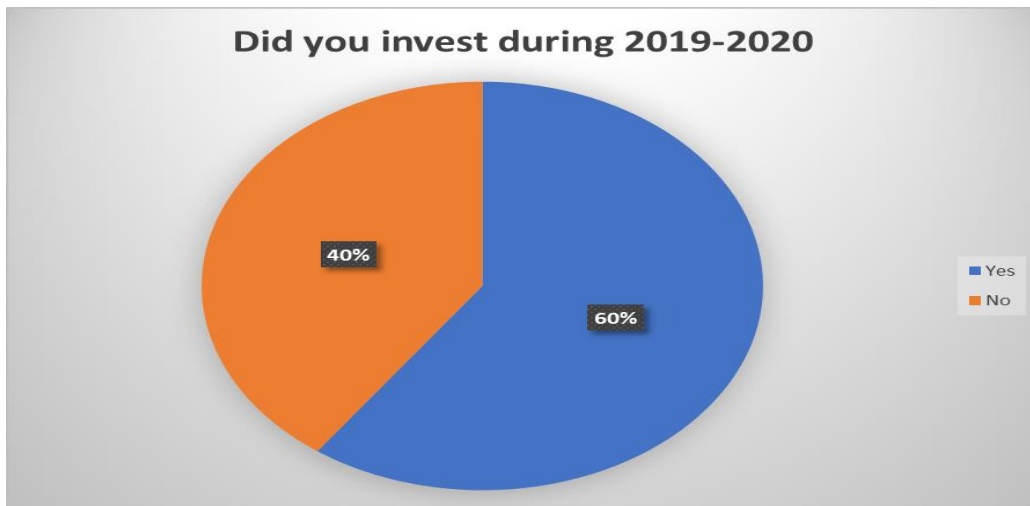
Source:

Author (2021)

According to the results of the study, we conclude that more than 57 % of tourists are Albanian, which means that the pandemic affected the development of domestic tourism. Tourists coming from Kosovo, which occupy about 23 %, influenced the growth of Albanian tourism; in this chaotic situation they chose Albania as a destination to spend their holidays. Foreign tourists have decreased compared to the previous year.

⁸ http://www.instat.gov.al/media/7507/levizja-e-shtetasve-gusht_2020.pdf

Chart 2: The Investment during pandemic

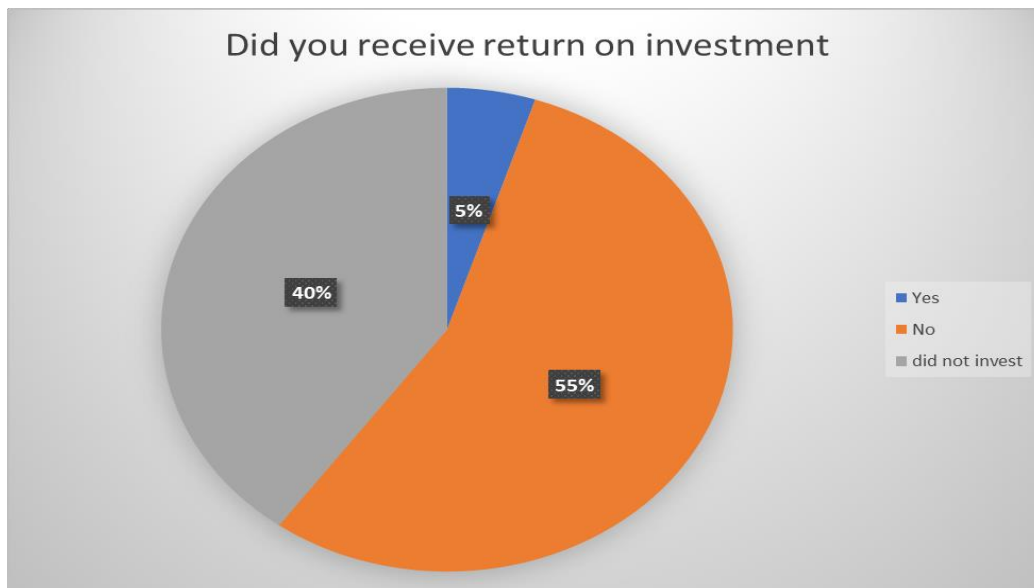

Source:
Author

(2021)

From research data about 60% have invested in their hotels to add value to the hotel. 40% did not invest because they did not need to spend or because they did not have the opportunity to invest.

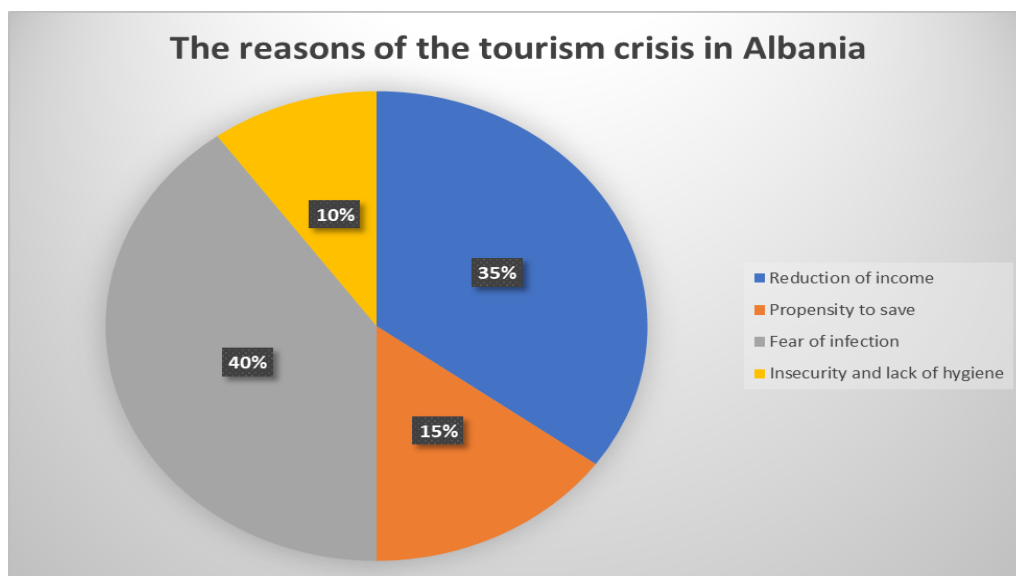
Chart 3: The return on investment

Source: Author (2021)

Only 5% of hotels received a return on investment because the amount invested was medium or small and mainly directed to maintenance. More than half, about 55%, stated that they could not get the return on investment made in their hotels because the amount invested was large.

Chart 3: The reasons of tourism crisis in Albania

Source: Author (2021)

From the results of the study we see that there are two factors that dominate the regression of Tourism in Albania: Reduction of income 35 % and Fear of infection by Coronavirus approximately 40 %.

Factors that brought about the reduction of tourism in Albania can be classified into two groups: dependent and independent of Tourism.

Table 1: Factors of tourism review in Albania

Dependent on tourism	Independent of tourism
Uncertainty in tourist destinations	Fear of coronavirus infection
Lack of social distancing in tourist areas	Lack of income
Lack of hygiene in accommodation structures	Increased tendency to save
Inefficient management of the situation on the Albanian coast	Restrictions on movement for some countries

Source: Author (2021)

Conclusion and recommendation

- Road and transport infrastructure are one of the components that hinder the development of tourism in Albania. There is a need for interaction of institutional actors to correct the mistakes of poor infrastructure and to increase investments in this sector.
- Tourism in Albania needs promotion because there are still unexplored tourist destinations which can become a reason for the growth of tourism in Albania. More training and expertise is needed in the field of tourism, knowledge of the strategies of countries with developed tourism and ongoing training would be one of the effective ways to correct these shortcomings. Increasing the quality of service and focusing on the needs of domestic and foreign tourists will further increase the number of tourists.
- Tourism in Albania during the pandemic suffered major declines where many investors who invested in their hotels could not get the return, further deepening the crisis. During the pandemic, the bankruptcy of many businesses that were directly related to tourism was observed, the decline in the quality of service, the increase of unemployment in this sector and the informality that further damaged the Albanian tourism.

References

Haddon, W. 1972. A Logistic Framework for Categorizing Highway Safety Phenomena and Activity. *The Journal of Trauma*, Vol. 12, Lippincon Williams and Wilkins, Washington, DC: 193

Johor. B (2013) ., "Road Infrastructure" Transportation Research Alliance (TRA), Malaysia (UTM).

Keter. E, Mansfeld. Y; Avraham. E, (2016) "The role of marketing in tourism planning: Overplay, underplay or interplay?" *Tourism Journal* Vol. 64/ No. 2: 143

Khan. A , Bibi. S, Lorenzo. A, Lyu. J, Zaheer, Babar. Z, (2020). "Tourism and Development in Developing Economies: A Policy Implication Perspective" *Journal Sustainability*; 12 <https://www.mdpi.com/journal/sustainability>

Marmion. M & Hindley A, 2019 "Tourism and Health: Understanding the Relationship" *Good Health and Well-Being*: 1-9.

Masarova. J & Ivanova. E ., (2013) Importance of road infrastructure in the economic development and economics and management competitiveness 2013. 18 (2):264

Meléndez. P & Águila-Obra. A, (2016) “Health Tourism: Conceptual Framework and Insights from the Case of a Spanish Mature Destination” *Tourism & Management Studies*, 12(1): 86

Menkshi. E, Qirici. E, Shehu. D, (2019) “Thermal Springs of Bënja-Albania: Possibilities for Tourism Development” *European Journal of Social Sciences*, Vol.58 No 1:26-27

Murrja. A, Tomorri. I, Mece. M, (2019) “Health Tourism in Thermal Waters in Peshkopi, Albania—Statistical and Economic Analysis” *Management Studies: David Publishing* Vol. 7, No. 2, 130-138

Radonshiqi. R (2020), “ Unemployment Slows Down the Progress of Young People in Albania”, *3st UNICART: Interdisciplinary international conference* , UNICART, Vlore

Stavre E.& Radonshiqi. R (2019) “The importance of Investmant of Albanian Tourism”,*XV International May Conference on Strategic Management Science*, Bor, Serbia:54-56

United Nations Conference on Trade and Development (2020), “Covid-19 and tourism assessing the economic consequences” Geneva:7-10

World tourism organization (2017) “Tourism for Development”Volume I: Key Areas for Action.

<https://turizmi.gov.al/wp-content/uploads/2019/12/National-Tourism-Strategy-2019-2023-EN.pdf>

<https://aida.gov.al/sq/biznes-ne-shqiperi/krijo-biznesin-tend/infrastruktura-dhe-sherbimet>

<http://risialbania.al/index/wp-content/uploads/2016/04/Tourism-Market-System-Analysis.pdf>

http://www.instat.gov.al/media/7507/levizja-e-shtetasve-gusht_2020.pdf

https://thebalkanforum.org/file/repository/Tourism_FIN.pdf

WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN NORTH MACEDONIA

Atixhe Maksuti

Vision Academy, Tetovo, North Macedonia,

atixhemaksutii@gmail.com

Ali Maksuti

University of Tetovo

Ali.maksuti@unite.edu.mk

Abstract

The entrepreneur is one of the most important and essential input used in the production and services process and have effect in growth of economy of the country or nation. So and in microeconomic aspect, entrepreneurs have an important role in building and creating a new companies. They also are contributors in most of the time promoting the creation of new era of business and incorporation new technology, new management in the markets. So , in this case we can say that entrepreneur is part of economic development , open new opportunities for employment and increase other economic sectors in an open economy. But, and in another hand, the women also play an important role in the social and economic development of any country. Two main factors that were presented in process of being the women in transition economy and her contribution in social and economic development, firs is the traditional role and the second countries like North Macedonia that is part of developing countries , where all the process of transition was in hand only of politicians. But, after time things has changed and last years women is important part of the increasing entrepreneur and is part of small and medium businesses. Expect the political and economic transition of North Macedonia, in our country is presented and transition from traditional to modern function of the society that open doors to women to be part of contribution in economic growth.

Last years, North Macedonia has changed the percentage of women that are part of business, all details offer us that last 10 years the percentage has increased for 6%. About this, have worked in this research paper to present that women are part in every sector of economy, are part of joint venture, are part of NGO-s that contribute to establish mindset of entrepreneur , are part of foundations that contribute for increasing the efficient of entrepreneur etc.

Keywords: *Entrepreneur, women, small and medium business*

Introduction

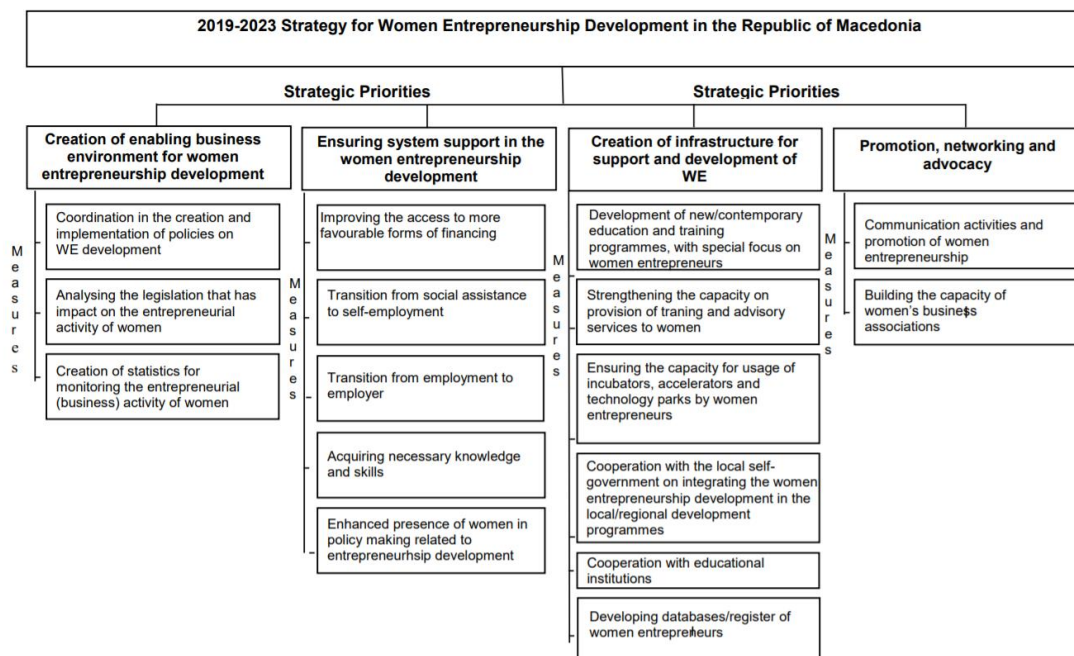
Entrepreneurship has directly impact and its essential factor for the employment in an open economy, especially in country like is North Macedonia. And in another hand, the women make up about 48% of population of North Macedonia, and main reason of this research paper is to present and in same time to promote the status and impact of the women entrepreneur in North Macedonia and to demonstrate women’s participation in small and medium business of women in our country. Step by step will give details and report for the situation of the position of the women in North Macedonia.

The concept of the women entrepreneur in North Macedonia

Women entrepreneur concept in universal term we can understand the process which women organize all aspects of services, production, being part of start up business, take multi tasks risks, protect rising of unemployment and providing employment opportunities for other, being males or females.

Last years North Macedonian government has prepared a strategy to incorporate more the women in entrepreneurship, with The Strategy for Women Entrepreneurship Development in the Republic of North Macedonia, with the aims goals by creating enabling business environment and providing support to the development of their potential, which shall contribute to the development of existing and starting new enterprises, creation of new jobs and hence, enhancing the overall economy (Min.Economy, 2019).

Table 1 – Strategy for Women Entrepreneurship Development in North Macedonia

Source, Ministry of Economy, Report 2018

Even this is the strategy of government of North Macedonia, the situation is not so well of women entrepreneur position in society and economy, in 2015 North Macedonia was ranked in bad position as a entrepreneur over all the world considering the position of North Macedonia and its aspiration for integration in Union Europe.

Table 2 – Women entrepreneur (Gender Inequality Index GII), 2016

Country	GII	Ranking
Greece	0.117	23
Croatia	0.14	31
Montenegro	0.156	33
Bosnia & Herc.	0.158	34
North Macedonia	0.16	36
Serbia	0.185	40
Bulgaria	0.223	45
Albania	0.267	51
World average	0.443	

Source , Human Development Report from 2016

At the table 2 are shown report about the situation of North Macedonia compare to neighboring countries, the situation is that North Macedonia is with 0.16 GII and can say that is in middle standard, from others. But this report is universal term of women being part of the economic process, not directly the women like entrepreneur. For that reason, government of North Macedonia has prepare strategy to increase the percentage of women entrepreneur in all economic sectors.

Present functions of women entrepreneur

As the status of the women at every sector of economy, before doing any work, its process should be thoroughly tested. Similarly, a women entrepreneur has to complete all the obligations involved in starting a new business and running a small business or medium. For that reason, first steps in this situation are to prepare a program for training the women before enter in market, from the project of the government , NGO-s or from the support of the countries that has had success in part of the function of women entrepreneur. At the same time, women entrepreneur the main role in business could achieve based in five essential functions: exploration of the prospects of starting a new business entrepreneur, investigate and deal with all the economic uncertainties involved in business, introduction, management coordination and integration , supervision and effective leadership. (Harbison, 1964).

Participation of women in small and medium business

Participation of the women in small and medium business is part of the growing economy of North Macedonia and particular term is connected and with the managing the business. The percentage of women in participation in business is variable in different periods.

In the table below is shown the results in percentage of women being part of participation in business area in North Macedonia

Table 3- Entrepreneurial activity of women in men in Macedonia 2008 – 2017

TEA	8	10	12	13	15	17
MAN	30	70	35	37	6	3
WOMEN	0	0	54	82	5	7
MAN/WOMEN	6	3	06	45	46	51

Source , (a) for 2008, 2010, 2012 and 2013: Polenakovik, *GEM – Entrepreneurship in Macedonia, fourth study, Macedonian Enterprise Development Foundation and Faculty of Mechanical Engineering – New Business Development Centre, 2014.* (b) for 2015.: Kelley, D., Singer, S. and Herrington, M.: *GEM 2015/16 Global Report, 2016* (c) for 2016: Kew. P and Herrington M: *GEM2016/2017 Global Report*⁹

⁹[https://economy.gov.mk/Upload/Documents/EN_Strategy%20on%20Women%20Entrepreneurship%20of%20RM%20-%20draft-%2018%20Oct%202018\(1\).pdf](https://economy.gov.mk/Upload/Documents/EN_Strategy%20on%20Women%20Entrepreneurship%20of%20RM%20-%20draft-%2018%20Oct%202018(1).pdf)

From the table is shown that the difference of the women and man in participation is in high level difference. The reasons of this situation are many of factors that we have identify from this research paper.

Literature review

Women in our society have had many roles in everyday life, they have manage family life in one way and everyday working life, but the percentage of the contribution in entrepreneurial activity. But in global level, women can be considered as the fastest growing entrepreneurs in the world (Muhammad Sajjad, 2020). Women as part of entrepreneurs is important and their role is in process of producing new jobs, wealth, reducing unemployment ,reduce poverty, rise of education, health and nation's development, developing other economic sectors. There are many success stories of women entrepreneurs which have been discussed in the literature and illustrated the main constraints on to their way (Muhammad Sajjad, 2020). In situation of our in North Macedonia, exist many aspects to increase women entrepreneurship such as self-fulfillment, creative ideas, independence of work, political power and social status in our society. Even there are increasing percentage of women entrepreneurs, but for the situation of North Macedonia there are a lot of space that exist to improve women us a factor. According to the report of Small Business Act for 2016, the women entrepreneurship development was well supported by diversified training programs offered by the state, the regional authorities, the nongovernmental organization and international donors, as well as by the high number of opportunities for networking, such as fairs and meetings. The Association of Business Women of Macedonia has been managing a platform since 2013, which may be used for further reinforcement of partnership between these diverse parties. (Strategy for Women Entrepreneurship Development in the Republic of Macedonia,, 2018)

Research methodology

This research paper has been planed to analyze the situation of the women entrepreneurship in North Macedonia and the impact of women in process of economic development in our country. Data and details of this study have get from relevant government institutions of North Macedonia (Ministry of economy, Statistic institutions of North Macedonia) and from international institutions which has worked in case of North Macedonia about the process of women like part of economic development. In this study have used two independent variables which are women entrepreneur and gender inequality and depend variable is economic development of North Macedonia. Women entrepreneurship has been measured by FEI report from the period 2008 to 2018 from GED. Gender inequality has been measured from GII coefficient (which is shown at the table 1) and the economic development, like dependent variable has been measured from HDI.

Independent variables

- Women entrepreneurship
- Gender inequality

Dependent variables

- Economic development

In this research paper target part of population are only female entrepreneurs from all cities of North Macedonia.

Empirical results

From the table 4 the value of R-squared is 0.911 where is shown that gender inequality (GI) and women entrepreneurship (FEI) have combined impact on economic development (HDI) in North Macedonia up to 62%. High regression its shown the positive report among variables and observed dependent variable. The results are that the null H2 and claim that if the GI (gender equality) increase one point that the economic development (HDI) will decrease 27 points. There is a significance of the variable which also have been observed because of its p – value which is less than 0.05%. And the coefficient of gender equality (GI) is 0.0011 from which can be concluded that if gender equality will increase for more than 1% then there will increase of 0.014 in economic development (HDI). And the p-value of gender equality is 0.145 which is more than 0.05%, we can conclude that gender equality is significant variable for the model and doesn't support the H1. Coefficient of women entrepreneurship is 0.001 shown what women entrepreneur have positive impact on economic development. If women entrepreneur will increase then economic development will increase because of impact that will be there. As the p-value of women entrepreneur (FEI) is less than alpha of 0.05%, so we can conclude that women entrepreneur is significant variable of the model. So, at this model H1 is accepted.

Table 4

Variable	Coefficient	Std.Coffec.	Str.Error	t-statistic	Prob.
GI	0.0011	0.125	0.0011	1.323	0.145
FEI	0.001	0.151	0.001	2.517	0
C	0.422	0.316	0.061	7.657	0
R-Squared	0.769				0.869
Adj.R.-Sq.	0.911				0.251
F-statistic	94.646				1.864
Prob.F-stat	0				

Source, Authors with SPSS

Standardized coefficient in table 4 shown the importance of individual variables on the total output. The results shown us that the contribution of women entrepreneur in economic development of North Macedonia is about 27%. The value of Adj.R. square is 0.911 which give us result that the descriptive power of the model. P-value of F-statistic is 0.000 , so is less than 0.05 level of significance. Based on this value it can be safely said that overall, the model is significant and valid.

Conclusion

The results of this research paper and this study shown that the role of women entrepreneurship is with positive impact in economic development in North Macedonia. Expect this, the contribution of women entrepreneurship is in term of education, health society, increase of economic standard, decrease the poverty, reduce unemployment etc. So, the study was initiate to measure the impact of women entrepreneur on economy of North Macedonia, and gender inequality on economic development. And there were hypotheses who were formulated.

So, apart from technical and financial expertise, women have to overcome the cultural and ethical barriers as well if they want to be successful. Gender inequality found to have significant but reverse relationship with the economic development. The more the differentiation between males and females, the less development in economy. (Kirti Gupta, 2021) The effect of such gender imbalances can be reduced by improving the collective understanding of the society about gender roles and clear policies of gender equality from governments. Empirical results supported all the hypotheses of this study, and it is concluded that there is positive and significant role of women entrepreneurs in the economy of North Macedonia. This study uniquely addresses the contribution of women entrepreneurs in the economy of North Macedonia which is still an unseen but a powerful benefactor of development. These studies used the primary data, and their main focus was to address the antecedents of entrepreneurship in the context of educational institutions. The underlying study contributed in the body of knowledge by addressing the actual contribution of female entrepreneurs in the world economy at macro level.

Bibliography

Harbison, F. H. (1964). *Education, manpower, and economic growth: Strategies of human resource development*. Chicago: Tata McGraw-Hill Education.

Joy, R. (2013). ROLE OF WOMEN ENTREPRENERSHIP IN SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN HARYANA. *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research* , 68-74.

Kirti Gupta, A. K. (2021). WOMEN ENTREPRENEURSHIP : SECOND INNING AT CAREER. *UGC CARE LISTED JOURNAL* , 93-97.

Min.Economy. (2019). *Strategy for Women Entrepreneurship Development in the Republic of Macedonia, 2019-2023*. Skopje: Ministry of Economy North Macedonia.

Muhammad Sajjad, N. K. (2020). Worldwide role of women entrepreneurs in economic development. *Journal of Innovation and Entrepreneurship* , 151-159.

(2018). *Strategy for Women Entrepreneurship Development in the Republic of Macedonia*., Skopje: Ministry of Economy .

ANALIZA, MATJA DHE MENAXHIMI I RISKUT TË KREDISË NË BANKAT NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT

Msc. Semra Bujari

s.bujari@eust.edu.mk

International University of Struga

Abstrakt

Institucionet bankare janë pjesëmarrësit më të vjetër, më të rëndësishëm dhe dominues në tregun financiar. Në kushtet moderne të biznesit, bankat menaxhojnë proceset ekonomike dhe marrin pjesë drejtpërdrejt në gjetjen e zgjidhjeve optimale për akumulimin dhe përdorimin e kapitalit. Në punën e tyre ata përballen gjithnjë e më shumë me lloje të rreziqeve që shfaqen në forma të ndryshme. Kjo vjen si rrjedhojë e faktit se bankat, krahas aktivitetit të tyre bazë, janë shndërruar në kompani financiare, d.m.th. banka universale që realizojnë operacionet e tyre nëpërmjet portofolit të kredisë, investimeve dhe tregtisë, në të gjitha segmentet e tregut financiar botëror.

Vitet e fundit kanë ndryshuar kushtet në të cilat bankat operojnë (përsa i përket konkurrencës, produkteve, rregullimit, liberalizimit etj.) dhe fakti që bankat operojnë në kushte të mprehta konkurrence në një garë të vazhdueshme rritjeje dhe krijimit të vlerës së shtuar për aksionerët e tyre. çështja e menaxhimit të riskut po tërheq gjithnjë e më shumë vëmendjen e një numri të madh subjektsh. Të gjitha bizneset, mbajtësit e llogarive, qeveria, rregullatorët vendas dhe ndërkombëtarë dhe institucionet financiare përpiqen të menaxhojnë rreziqet ndaj të cilave janë të ekspozuar, qofshin ato personale, korporative apo komuniteti më i gjerë.

Duke pasur parasysh përcaktimet e mëparshme për rëndësinë e rreziqeve bankare dhe nevojat e menaxhimit të tyre, objekti i hulumtimit në këtë punim është fokusuar në metodat sasiore më moderne për matjen e risqeve si: Vlera në rrezik (Value at Risk), Fitim gjatë riskut- EAR, Analiza GEP, analiza e kohëzgjatjes, simulimi Monte Carlo, analiza simuluese, likuiditeti në rrezik (LaR), duke përcaktuar kuadrin për administrimin e tyre, me theks të veçantë në harmonizimin e administrimit të rrezikut me të cilin përballen bankat tona me rregulloret ndërkombëtare aktuale duke përdorur standardet e Basel II, Basel III dhe direktivat e Bashkimit Evropian janë përkthyer në kuadrin më modern për menaxhimin e tyre.

Fjalë kyqe: *bankat, rreziku bankar, menaxhimi I rrezikut bankar, rreziqet nga krediti, rentabiliteti.*

Hyrje

Shumë prej rreziqeve nuk mund të përcaktohen ose shprehen në vlerë absolute dhe bankat bëhen të vetëdijshme për to vetëm kur zbulohen humbjet dhe kur reputacioni i saj tashmë është dëmtuar. Për shkak të kësaj, ata janë të detyruar të identifikojnë në kohë ekspozimet ndaj rrezikut dhe t'i menaxhojnë ato në mënyrë efektive dhe efikase - për t'i identifikuar, vlerësuar, analizuar, matur, monitoruar, kontrolluar dhe minimizuar ato.

Menaxhimi i riskut dhe kontrolli i përhershëm i tyre është pjesë integrale e detyrimeve bankare për të siguruar kthime cilësore dhe të vazhdueshme për aksionerët e saj. Sigurimi i fitimit për aksionerët në çdo bankë varet nga vendosja e një marrëdhënie optimale midis rrezikut dhe kthimit, si në transaksionet dhe operacionet e përditshme, ashtu edhe në nivelin e menaxhimit strategjik të bilanceve bankare dhe kapitalit të saj. Prandaj, është thelbësore që çdo bankë në nivelin e menaxhimit strategjik, duke u nisur nga qëndrimi themelor ndaj rreziqeve dhe menaxhimi efektiv i tyre, të përcaktojë qëllimin e biznesit - arritjen e rezultateve pozitive financiare.

Synimi kryesor i institucioneve bankare është të identifikojnë rrezikun, ta përcaktojnë sasinë e tij dhe ta materializojnë atë nëpërmjet primit të rrezikut (spread) që të mund ta llogarisë atë në çmimin e produkteve të tyre ose ta shesë atë rrezik, pra të tregtojë me to në një nga segmentet e tregut të derivateve financiare. Në thelb, bankat që shesin produkte bankare (si huatë ose depozitat) realisht tregtojnë (blejnë ose shesin) rreziqet që përmban struktura e këtyre produkteve. Për të qenë sa më efikase në menaxhimin e portofolit të rrezikut, bankat me famë botërore kanë zhvilluar të ashtuquajturat metodat e brendshme për matjen dhe llogaritjen e rreziqeve të përshtatura me performancën e bankës, duke çliruar një pjesë të kapitalit në funksion për të mbështetur linja të caktuara biznesi dhe për të krijuar kapital ekonomik të bankës. Duke pasur parasysh indikacionet e mëparshme për rëndësinë e rreziqeve bankare dhe nevojat e menaxhimit të tyre, objekti i hulumtimit në këtë punim është fokusuar në metodat sasiore më moderne për matjen e risqeve si: Vlera në rrezik (Value at Risk), Fitim gjatë riskut- EAR, Analiza GEP, analiza e kohëzgjatjes, simulimi Monte Carlo, analiza simuluese, likuiditeti në rrezik (LaR), duke përcaktuar kuadrin për administrimin e tyre, me theks të veçantë në harmonizimin e administrimit të rrezikut me të cilin përballen bankat tona me rregulloret ndërkombëtare aktuale duke përdorur standardet e Basel II, Basel III dhe direktivat e Bashkimit Evropian janë përkthyer në kuadrin më modern për menaxhimin e tyre.

Procesi i menaxhimit të rrezikut të kredisë

Menaxhimi i rrezikut të kredisë është në thelb identifikimi i rreziqeve ekzistuese dhe të mundshme, të cilat lidhen me procesin e kreditimit dhe marrjen e masave dhe aktiviteteve të duhura, për ta minimizuar ose ulur atë në një nivel të pranueshëm për bankën. Domethënë, qëllimi kryesor i menaxhimit të rrezikut të kredisë është krijimi dhe mbajtja e një portofoli kredie cilësore që do t'i mundësojë bankës të funksionojë pa probleme dhe të ketë fitim.

Edhe pse arsyet për performancën e dobët dhe performancën e dobët të një banke mund të jenë të shumta, arsyet kryesore për përballimin e problemeve serioze financiare në punë janë shpesh: standardet e dobëta të kredisë ose kriteret për vlerësimin e vlerësimit të kredisë së klientëve, mospërfillja e ndryshimeve në ekonomi dhe rrethana të tjera që mund të çojë në përkeqësim të vlerësimit të kredisë së klientëve dhe menaxhim të dobët të portofolit. Qëllimi kryesor i menaxhimit të rrezikut të kredisë është të maksimizojë normën e kthimit të kapitalit, duke e ekspozuar veten ndaj rrezikut të kredisë brenda kufijve të pranueshëm.

Një parakusht themelor për një menaxhim të mirë të rrezikut të kredisë është respektimi i rregullave gjatë kryerjes së procesit të kredisë. Në politikën e kredisë, si pjesë përbërëse e politikës së biznesit të bankës, përcaktohet struktura e portofolit të kredisë, në tërësi, përcaktohen standardet dhe procedurat për marrjen e vendimit për kredinë, përcaktohen kufijtë dhe kufizohet toleranca ndaj rrezikut. . Elementet e politikës së kredisë përcaktojnë parametrat e portofolit të kredisë, të cilat përcaktojnë: përqindjen e fondeve bankare që do të përdoren për kreditimin, kriteret e përfitimit të procesit të kreditimit, llojet e kredive që do të miratohen dhe shpërndarja e tyre sipas llojit. struktura gjeografike e , kriteret e huadhënies, toleranca e rrezikut të kredisë, kufizimet e përqendrimit të kredisë, autoritetet e kreditimit, procesi i monitorimit të kredisë, sistemet e brendshme të vlerësimit të rrezikut të kredisë, aktivitetet e kredive me probleme, praktikat dhe procedurat qeverisëse dhe gjyqësore në lidhje me kreditë, harmonizimi me legjislacionin e kreditimit.

Menaxhimi efektiv i procesit të kredisë nënkupton menaxhimin e rrezikut të kredisë në shumë nivele të ndryshme. Niveli i parë është portofoli i kredisë, niveli i dytë përbëhet nga klientë individualë dhe niveli i tretë dhe më i ulëti janë transaksionet individuale.

Menaxhimi i mirë i rrezikut të kredisë nënkupton:

- krijimi i një mjedisi të përshtatshëm për menaxhimin e rrezikut të kredisë;
- procesi cilësor i miratimit të kredisë;
- procesi cilësor i administrimit të kredisë, matjes dhe monitorimit të rrezikut të kredisë; dhe
- kontrollin e cilësisë së procesit të menaxhimit të rrezikut të kredisë.

Krijimi i një mjedisi adekuat për menaxhimin e rrezikut të kredisë nënkupton përcaktimin e strategjisë dhe politikës për menaxhimin e rrezikut të kredisë, krijimin e strukturës së duhur organizative dhe përcaktimin e përgjegjësive dhe kompetencave të Bordit të Drejtorëve, bordit të kredisë, funksionit të menaxhimit të rrezikut.

Më përgjegjës për menaxhimin e rrezikut të kredisë është Bordi i Drejtorëve. Ajo është përgjegjëse për miratimin dhe rishikimin periodik të strategjisë dhe politikës për menaxhimin e rrezikut të kredisë, e cila duhet të jetë në përputhje me aktivitetet e kryera nga banka në të gjitha nivelet. Strategjia përcakton nivelin e rrezikut që do të merret dhe tolerohet, si dhe shkallën e kthimit që pritet si kompensim për rrezikun e marrë.

Modele të brendshme për vlerësimin e rrezikut të kredisë - qasja IRB

Modelet e brendshme të bankave për vlerësimin e rrezikut të kredisë ofrojnë një qasje metodologjike ndaj rrezikut të kredisë, të cilat rekomandohen edhe nga standardet Basel II, dhe për bankat ato janë një synim që ato përpiqen ta arrijnë.

Modelet e brendshme përkufizohen si një proces, një grup metodologjie, kontrolli, sistemesh informacioni dhe bazash të dhënash që ndihmojnë në vlerësimin e debitorit dhe rrezikut të kredisë, klasifikojnë debitorin dhe palën e tij kreditore në një kategori të përshtatshme rreziku ose në një grup me karakteristika të ngjashme rreziku. , përcaktoni parametrat e rrezikut, dmth. mospagimin dhe humbjet për çdo kategori vlerësimi. Modeli i brendshëm si një mjet i politikës së kredisë e rendit debitorin sipas cilësisë së tij të kredisë dhe për këtë arsye thuhet se një kornizë e mirëstrukturuar e vlerësimit të kredisë është një mjet i rëndësishëm për monitorimin dhe kontrollin e rrezikut. Modeli i brendshëm është një qasje që ndihmon në llogaritjen e kapitalit të kërkuar ekonomik në raport me ekspozimin ndaj rrezikut të kredisë, i cili përcaktohet në bazë të sistemeve të brendshme bankare për matjen cilësore dhe sasiore të ekspozimit ndaj këtij rreziku. Është e rëndësishme të theksohet se kjo qasje kërkon aplikimin e metodologjive shumë të sofistikuara dhe duhet të pranohet nga institucionet mbikëqyrëse.

Kjo qasje bazohet në modele statistikore dhe për zbatimin e saj është e nevojshme:

- të ketë një bazë të dhënash të brendshme përkatëse dhe gjithëpërfshirëse të humbjeve në bazë të ekspozimit ndaj rrezikut të kredisë për të paktën 5 vjet;
- standarde të larta raportimi në bankë, të cilat i nënshtrohen auditimit dhe përmirësimit të vazhdueshëm;
- niveli i lartë i sigurisë 99.9% në raport me ekspozimin gjatë llogaritjes së kapitalit të kërkuar;
- duke përdorur rezultatet e analizës së skenarit dhe të dhënat nga bazat e të dhënave të jashtme për humbjet e regjistruara si rezultat i rrezikut të kredisë.

Modelet e konceptuara në këtë mënyrë ofrojnë një nivel të lakmueshëm saktësie në llogaritjen e kapitalit të kërkuar ekonomik në raport me ekspozimin e bankave ndaj rrezikut të kredisë, për shkak të të cilit ato janë gjithmonë të mbështetura fuqishëm nga Komiteti i Bazelit. Modelet e brendshme të vlerësimit të rrezikut të kredisë duhet të testohen përpara se të vihen në funksion nën mbikëqyrjen e mbikëqyrësve kombëtarë, të cilët miratojnë aplikimin e tyre dhe bankat duhet të respektojnë të gjitha standardet sasiore dhe cilësore kur aplikojnë për modelet e brendshme për llogaritjen e kapitalit të kërkuar ekonomik përpara mbikëqyrësve kombëtarë.

Për shkak të rëndësisë së kësaj qasjeje, Komiteti i Mbikëqyrjes së Bazelit në konsultim me ekspertë financiarë nga vendet më të zhvilluara dhe bankat me reputacion ndërkombëtar ka përcaktuar kornizën e tij të përbërë nga dy qasje - një model i brendshëm bazë dhe i avancuar për vlerësimin e rrezikut të kredisë.

Qasja bazë e vlerësimit të brendshëm lejon bankat që kanë përmbushur kriteret e përcaktuara të jenë në gjendje të vlerësojnë komponentin e parë të rrezikut - probabilitetin e mospagimit ose probabilitetin e mospagimit sipas metodologjisë së tyre. Për komponentët e tjerë të rrezikut të kredisë, duhet të përdoren standardet e përcaktuara nga mbikëqyrësit kombëtarë.

Përdorimi i metodës së avancuar të vlerësimit të brendshëm u mundëson bankave që kanë plotësuar kriteret e përcaktuara për zbatimin e kësaj qasjeje, të vlerësojnë të katër komponentët e rrezikut të kredisë bazuar në metodologjitë e tyre.

Koncepti i qasjes së vlerësimit të brendshëm bazohet në tre elementë bazë:

- vlerësimi i komponentëve të rrezikut të kredisë për çdo zë të aktiveve, i kryer nga banka ose mbikëqyrësit në varësi të metodës së përzgjedhur të vlerësimit të brendshëm;
- përcaktimin e peshave të rrezikut, si një mjet me të cilin komponentët e rrezikut shndërrohen në rrezik, dhe më pas llogariten kërkesat për kapital, dhe
- Kërkesat minimale që janë të përcaktuara kritere cilësore dhe sasiore që banka duhet të plotësojë nëse dëshiron të ndryshojë qasjen e vlerësimit të brendshëm.

Matja kuantitative (sasiore) e rrezikut të kredisë

Matja e rrezikut të kredisë është një nga funksionet e rëndësishme në menaxhimin e këtij lloji rreziku. Në fakt, matja e rrezikut të kredisë përcakton cilësinë e çdo transaksioni individual, pastaj cilësinë e portofolit të përgjithshëm të bankës, si dhe probabilitetin e shfaqjes dhe sasinë e humbjeve që mund të rezultojnë nga ekzekutimi në kohë i detyrimeve të kredisë. Cilësia e kredisë së çdo klienti është një masë e besimit që banka e mbështet në aftësinë dhe gatishmërinë e saj për të kryer të gjitha detyrimet brenda afatit të rënë dakord.

Ka metoda të ndryshme për matjen e rrezikut të kredisë, por më të përdorura janë si në vijim:

1. analiza financiaro-ekonomike e debitorit,
2. modelet e pikëzimit,
3. modelet që janë baza e shpërndarjes së probabilitetit.

Metoda e analizës tradicionale financiaro-ekonomike është ajo bazë dhe historikisht më e pranishme¹. Kjo analizë është ende pjesë përbërëse e procesit të menaxhimit të rrezikut të aktiveve dhe kredisë. Kjo metodologji klasike për vlerësimin e aftësisë kreditore të debitorit bazohet në ekspertizën e kryer nga analistë financiarë. Përpara se të vendosin nëse do të miratojnë ose jo një kredi, analistët financiarë në bankë shqyrtojnë dy lloje të dhënash: të dhëna sasiore (siç janë të dhënat e bilancit, pasqyra e të ardhurave, flukset monetare dhe pasqyrat e tjera financiare) mbi bazën e të cilave fuqia financiare e përcaktohet debitori; dhe cilësore (p.sh.: të dhëna për cilësinë

¹ Sprcic, M., i Spracic, P., Kriticka analiza instrumenata sveobuhvatnog upravljanja korporacijskim rizicima, Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Zagreb, broj 1, 2009.

e menaxhimit, situatën në një industri të caktuar etj.), pra në bazë të treguesve të përfutur, përcaktohet fuqia afariste e debitorit. Të dhënat kryesore nga pasqyra e të ardhurave dhe bilancit, të cilat tregojnë likuiditetin, aftësinë paguese dhe rentabilitetin e debitorit, fillimisht llogariten dhe vendosen në raport me mesataret e aktivitetit specifik të degës.

Procesi i analizës themelore nuk kufizohet në kontrollin e disa treguesve financiarë, por është e nevojshme të bëhet një rishikim i detajuar i karakteristikave bazë të subjektit si: konkurrueshmëria e debitorit, pozicioni i tij në treg, cilësia e menaxhimit, strategjia etj. Edhe pse ky vlerësim është subjektiv, për shkallën e rrezikut të debitorit vendosen disa pritshmëri. Çdo analizë fillon me analizën e kushteve në të cilat operon subjekti i dhënë, mundësive për rritje dhe zhvillim brenda asaj dege, ruajtjen e stabilitetit, vlerësimin e konkurrencës, ndjeshmërinë e industrisë ndaj ndryshimeve teknologjike, ndryshimet në rregulloret ligjore. Një tjetër gjë e rëndësishme është të analizohet madhësia e firmës, pjesa e saj e tregut, diversifikimi ose përqendrimi i operacioneve të saj, suksesi afarist i menaxhimit të saj të monitoruar në aspektin e qëndrueshmërisë dhe besueshmërisë, kulturës së korporatës së firmës, perceptimit të modelit të rritjes, biznesit, strategjia dhe stabiliteti i saj me kalimin e kohës. Pasi të përcaktohet pozicioni konkurrues i debitorit dhe mjedisi i biznesit, analizohen pasqyrat financiare. Kjo analizë fillon me një pasqyrë të politikës kontabël dhe karakteristikave të saj për të përcaktuar nëse treguesit dhe statistikave të paraqitura në pasqyrat financiare mund të përdoren për krahasim me njësi të tilla të ngjashme. Këtu më së shpeshti përcaktohen: mënyra e konsolidimit të pasqyrave financiare, njohja e të hyrave dhe shpenzimeve, vlerësimi i investimit, metoda e vlerësimit të inventarit, metoda e amortizimit, trajtimi i aktiveve jo-materiale dhe më shumë.

Hapi tjetër është analiza e treguesve të përfitueshmërisë dhe shkalla e transparencës sepse aftësia e kompanisë për të realizuar fitime adekuate është vendimtare për mbrojtjen nga rreziku i kredisë. Në thelb, përfitimi i firmës është testi më i mirë i cilësisë dhe konkurrencës së saj thelbësore. Treguesit më të rëndësishëm që llogariten në këtë hap janë: kthimi i kapitalit, kthimi nga aktivet dhe norma e fitimit të biznesit, mbulimi i shpenzimeve të interesit me fitimin dhe marrëdhënie të tjera.

Hapi tjetër i analizës financiare përcakton strukturën e kapitalit ose përdorimin e levës financiare dhe treguesi më i rëndësishëm i levës financiare është raporti i totalit të borxhit dhe detyrimeve, por vlerësimi i duhur i aktiveve është çelësi për një vlerësim cilësor të borxhit të firmës.

Një nga komponentët më të rëndësishëm të kësaj analize është përcaktimi i përshatshmërisë së flukseve monetare (cash flow) sepse normat e interesit dhe principali i kredisë nuk duhet të shërbehen nga të ardhurat apo fitimet, por nga flukset monetare. Disa nga treguesit më të rëndësishëm të flukseve monetare janë: raporti i fluksit të parasë ndaj totalit të detyrimeve, raporti i detyrimeve totale dhe fitimit para tatimit, raporti i flukseve neto të parasë, shpenzimet e interesit dhe taksat e paguara dhe normat totale të interesit dhe të tjera.

Kjo analizë përfundon me një analizë të likuiditetit të njësisë ekonomike. Në bazë të treguesve financiarë dhe likuiditetit të përcaktuar më parë, arrihet një përfundim për aftësinë e përgjithshme financiare dhe kreditore të debitorit.

1. Matja e humbjeve për shkak të rrezikut të kredisë

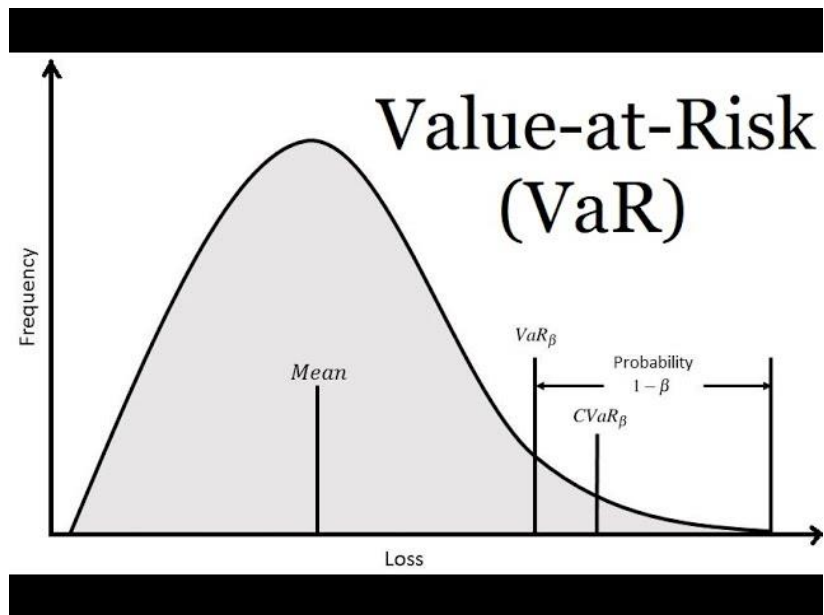
Ashtu si rreziqet e tjera, rreziku i kredisë matet duke llogaritur humbjet që kanë një dimension të veçantë dhe kompleks. Humbjet si rezultat i rrezikut të kredisë mund të jenë të pritshme dhe të papritura².

Humbjet e pritshme (HL) përfaqësojnë nivelin mesatar të pritshëm të humbjeve që banka pret të bëhet reale gjatë një periudhe kohore, brenda portofolit të saj të kredisë. Bankat i trajtojnë humbjet e pritshme si një komponent kostoje për kryerjen e operacioneve të tyre dhe i menaxhojnë ato duke llogaritur normën mesatare të interesit për kreditë (normën e interesit) dhe komisionet. Për këtë arsye, konsiderohet se humbjet e pritshme nuk janë rrezik por kosto e sigurimit të kredisë e cila duhet të mbulohet nga çmimi i kredisë. Këto humbje mbulohen nga provizioni për humbjet e mundshme.

Humbjet e kredisë nuk ndodhin në baza ditore, por kur ndodhin ato potencialisht mund të jenë mjaft të mëdha. Humbjet që devijojnë nga niveli i pritur i humbjeve zakonisht quhen humbje të papritura (UL). Ndryshe nga humbjet e pritshme që përfaqësojnë koston e kryerjes së operacioneve, humbjet e papritura lidhen me kategorinë e rrezikut të bankës. Për shkak të kësaj, një nga funksionet e kapitalit është mbrojtja e aksionarëve të bankës nga humbjet që mund të tejkalojnë nivelin e humbjeve të pritura. Bankat shpesh janë të orientuara drejt minimizimit të kapitalit dhe duke reduktuar kapitalin ato çlirojnë automatikisht fondet që mund të investojnë për fitim. Megjithatë, nëse banka ka më pak se kapitali i kërkuar, ekziston një probabilitet i lartë që ajo të mos jetë në gjendje të përmbushë detyrimet e saj të dakorduara në kohën e duhur, dmth nuk do të jetë në gjendje të mbulojë humbjet në një vit të caktuar me fitimin. dhe kapitalin në dispozicion dhe në atë rast banka bëhet e falimentuar. Për shkak të kësaj, mbikëqyrësit dhe bankat duhet të balancojnë me shumë kujdes rrezikun dhe kthimin e kapitalit të mbajtur.

Humbjet e pritura dhe të papritura: ato të pritura janë paraqitur në grafikun e mëposhtëm:

² Jakovcevic, D., Upravljanje kreditnim rizikom u suvremenom bankarstvu, Teb poslovno savjetovanje d.o.o., Zagreb, listopad 2000.

Hapësira nën sipërfaqen e lakores paraqet shpërndarjen e frekuencës së humbjeve potenciale, gjegjësisht shpërndarjen e densitetit të probabiliteteve të shfaqjes së një humbjeje. Kurba tregon se humbjet që janë deri në vlerën e pritur ose mesatare të humbjeve ndodhin shumë shpesh. Probabiliteti që humbjet do të tejkalojnë shumën e humbjeve të pritshme dhe të papritura në të cilat banka nuk do të jetë në gjendje të përmbushë detyrimet e saj kreditore me fitim dhe kapital të barabartë me madhësinë e zonës së hijes në skajin e djathtë të kurbës së shpërndarjes së probabilitetit; e cila është 100%. e reduktuar nga niveli i besimit.

Dimensioni kohor është vendimtar për përcaktimin e humbjeve të pritshme dha.

Ekzistojnë dy mënyra themelore për të zgjedhur horizontin kohor gjatë përcaktimit të rrezikut të kredisë³:

- *qasja e parë* përdor një periudhë kohore të standardizuar për të gjitha instrumentet bankare. Shumica e bankave pranojnë periudhën njëvjeçare për matjen e humbjeve dhe kjo periudhë njihet nga autoritetet rregullatore;
- *qasja e dytë* bazohet në kohën e nevojshme për likuidim, pra periudhën kohore që përkon me kohën e maturimit për mbledhjen e kredisë.

Konkluzione

Institucionet bankare si pjesëmarrësit më të rëndësishëm dhe dominues në tregun financiar në operacionet e tyre përballen çdo ditë me një sërë rreziqesh. Rreziku në fakt është një devijim ose devijim nga rezultatet e pritura dhe karakterizohet nga dy karakteristika: pasiguria dhe humbjet e mundshme në kushtet e asaj pasigurie. Marrja e rrezikut është një nga funksionet kryesore të

³ Gallati, R., Risk management and capital adequacy, New York, 2003

bankës në ekonominë moderne. Për shkak se rreziku dhe fitimi janë dy komponentë të pandashëm, bankat duhet të identifikojnë dhe përcaktojnë me kujdes llojet e ndryshme të rreziqeve, t'i masin ato dhe të zbatojnë një proces menaxhimi. Në fakt, qëllimi parësor i menaxhimit të rrezikut është të optimizojë marrëdhënien midis rrezikut dhe kthimit.

Rritja e konkurrencës, derregullimi, depërtimi i teknologjisë së informacionit, shfaqja e produkteve dhe shërbimeve të shumta ndikuan ndjeshëm në ndryshimet në mjedisin bankar dhe gjeneruan rreziqe që u rritën për shkak të inovacionit të produktit, inovacionit të procesit, kalimit nga banka tregtare në atë universale, rritjes së tregut, orientimi dhe zhdukja e barrierave të vjetra që kufizonin gjerësinë e operacioneve bankare. Këto ndryshime kanë rritur nevojën për matje, menaxhim dhe monitorim të avancuar të rrezikut.

Zhvillimi i shpejtë i produkteve dhe instrumenteve të përmendura në tregjet financiare (që ishin në funksion të diversifikimit dhe transferimit të rrezikut në raportin e sektorit financiar-real) i shoqëruar nga një nivel i ulët i primit të rrezikut çoi në një rritje të vëmendjes ndaj të kuptuarit dhe menaxhimi me rreziqet. Në veçanti, shfaqja e krizave globale e ndjekur nga paqëndrueshmëria në rritje e tregut ka imponuar nevojën për vigjilencë më të madhe në perceptimin e rrezikut, gjë që nga ana e saj ka çuar në zhvillimin e qasjeve të përbashkëta në teknikat e menaxhimit të rrezikut, modelimit dhe kontrollit në situata të tilla.

Rreziqet që lindin si rezultat i operacioneve bankare duhet të njihen, monitorohen dhe kontrollohen në kohë. Një nga faktorët kyç për ruajtjen e stabilitetit dhe besimit në sistemin financiar është mbikëqyrja e bankave, e cila bazohet në rishikimin e vazhdueshëm analitik të bankës. Faktorë të tjerë të rëndësishëm të nevojshëm për stabilitetin e sistemit bankar e financiar dhe të tregut përfshijnë një politikë makroekonomike të shëndoshë dhe të qëndrueshme, infrastrukturë të mirëzhvilluar të sektorit financiar, disiplinë të vazhdueshme të tregut dhe një rrjet shembullor sigurie të sektorit bankar. Rishikimi analitik i bankës zhvillohet në disa faza ku rezultatet nga një fazë paraqesin hyrjen në fazën tjetër. Rezultati përfundimtar i këtij procesi është një sërë rekomandimesh të cilat, nëse zbatohen siç duhet, do të mundësojnë funksionimin e sigurt, të shëndetshëm dhe të drejtë të sistemit bankar.

Literatura e shfrytëzuar

1. Sprcic, M., i Spracic, P., Kriticka analiza instrumenata sveobuhvatnog upravljanja korporacijskim rizicima, Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Zagreb, broj 1, 2009.
2. Jakovcevic, D., Upravljanje kreditnim rizikom u suvremenom bankarstvu, Teb poslovno savjetovanje d.o.o., Zagreb, listopad 2000.
3. Gallati, R., Risk management and capital adequacy, New York, 2003
4. Chapman, C. i Ward, S., Project Risk Management: Processes, Techniques, and Insights, Wiley, New York, 2003
5. Curak, M. i Jakovcevic, D., Osiguranje i rizici, RRIF plus, Zagreb, 2007

ANALYSIS OF PARALLEL PROGRAMMING MODELS FOR C++

Burim Rexhepi

Technical and technological sciences, FON University Skopje, Macedonia,
burimrexhepi007@gmail.com

Abstract

The parallel programming model used in a software development project can significantly affect the way concurrency is expressed in the code. It also comes with certain trade-offs with regard to ease of development, code readability, functionality, runtime overheads, and scalability. Especially the performance aspects can vary with the type of parallelism suited to the problem at hand. We investigate how well three popular multi-tasking frameworks for C++, Threading, Building Blocks, CilkPlus, and OpenMP4.0 — cope with three of the most common parallel scenarios: recursive divide-and-conquer algorithms; embarrassingly parallel loops; and loops that update shared variables. We implement merge sort, matrix multiplication, and dot product as test cases for the respective scenario in each of the programming models. We then go one step further and also apply the vectorisation support offered by Cilk Plus and OpenMP 4.0 to the data-parallel aspects of the loop-based algorithms. Our results demonstrate that certain configurations expose significant differences in the task creation and scheduling overheads among the tested frameworks. We also highlight the importance of testing how well an algorithm scales with the number of hardware threads available to the application.

Keywords: *parallel programming models; performance; TBB; Cilk Plus; OpenMP 4.0*

Introduction

With the widespread availability of parallel processors, and the focus on even more parallel execution units in upcoming chips from all major manufacturers, the need for simple but efficient programming models specifically designed for parallel computing is becoming increasingly apparent. For software developers, this means a rethinking of the way code is written. We can no longer expect that our applications will automatically run faster with every new processor generation, unless they are able to dynamically scale to large numbers of threads that can be assigned to processing units by a runtime scheduler in such a way that a good load balance is achieved. And all of this should be done with as little overhead as possible, both from the perspective of the programmer and from a performance perspective. While some overheads are

algorithm specific, such as a need for thread local storage, others are in here to the programming model and parallel runtime system. It is important to choose a parallel programming model that not only performs well on the current generation of widely deployed quad to hexa-core processors, but also on new generations of many-core processors. We investigate how well three of the most popular task-based parallel programming models for C++. Intel Threading Building Blocks (TBB) [1], Intel Cilk Plus [2] and OpenMP 4.0 [3] — perform when faced with three different but equally common parallel scenarios: divide-and-conquer style algorithms (merge sort), for-loops with no data contention (matrix multiplication) and loops performing a reduction operation (dot product). We want to determine whether the way concurrent tasks are spawned has a significant effect on the runtime schedulers. Secondly, we are also interested in the support for parallel reduction operations offered by the frameworks, as these are difficult to do in parallel while at the same time retaining good scalability to the large numbers of execution units found in many-core devices. Finally, we also look at the support for vectorisation offered by Cilk Plus and OpenMP 4.0, and how it affects the results of the loop-based algorithms.

Related Work

Articles that focus on only one type of parallel problem are able to go into a significant level of detail with regard to implementation decisions, but do not demonstrate how well the programming models deal with a variety of use cases, all of which can easily occur in a single application. For example, matrix operations, in particular matrix multiplication, are a common example for the parallelisation of loop-constructs, as demonstrated in [5] for TBB, Cilk++ (the predecessor to Cilk Plus, developed by Cilk Arts before their acquisition by Intel), OpenMP, the Open Message Passing Interface (Open MPI) [6] and POSIX (Portable Operating System Interface) threads (Pthreads) [7]; or in [8] with TBB, Cilk++, OpenMP, Pthreads, Intel Array Building Blocks (ArBB) [9] and a number of less well known programming models.

The Programming

Models this section gives a brief introduction to the programming models. Specific features that are relevant to the article are discussed in more detail in the implementation section. 1) Threading Building Blocks (TBB): is a portable C++ template library for the development of concurrent software using task parallelism. A runtime scheduler is responsible for maintaining a thread pool and efficiently mapping tasks to worker threads for execution. In doing so, it abstracts the programmer from the platform-specific threading libraries, and also from the details of the hardware, such as the number of physical cores available to the application. TBB offers a variety of constructs to express concurrency, ranging from simple parallel loops to flexible flow graphs. It also provides a scalable memory allocator and a number of concurrent data structures, such as a thread-safe vector, queue, and hash map implementation. One of the advantages of TBB compared to Cilk Plus and OpenMP is that it does not require any special compiler support. Any reasonably modern C++ compiler is able to build a program that uses TBB. 2) Cilk Plus: introduces three new

keywords to C/C++: `_Cilk_for`, `_Cilk_spawn`, and `_Cilk_sync`. In usage and throughout much of the official documentation, it is common to include the header `cilk/cilk.h`, which defines the alternative and more streamlined keywords `cilk_for`, `cilk_spawn`, and `cilk_sync` as synonyms for the language keywords.

Implementing the algorithms

We choose three algorithms with very different parallel characteristics to compare how each of the programming models and associated runtime libraries handles the given challenges. A. Merge Sort The first is merge sort, representing the widely applicable category of recursive divide-and-conquer algorithms. The implementation can spawn recursive tasks during both the sorting and merge phases to increase the amount of work that can be done in parallel. This ensures that even in the last steps of the algorithm, at the top of the merge sort hierarchy, where the longest, sorted subsets of the input data are merged, plenty of concurrent work is available to keep all worker threads busy. Algorithm 1 gives the pseudo-code for function `sort`. The implementation recursively subdivides the input range until the threshold of $\text{length} \leq 32$ is reached. At this point, it switches to the insertion sort algorithm, which has a higher worst case computational complexity of $O(n^2)$, but only a small constant overhead, which makes it more efficient for very short arrays. As can be seen, the recursive calls on lines 8 and 9 operate on non-overlapping sections of the data array, `[low, mid]`

Algorithm 1

The implementation of the merge sort algorithm subdivides the input range until the threshold of $\text{length} \leq 32$ is reached. It then switches to the insertion sort algorithm, which offers better performance for small inputs.

```
function sort(data, aux, low, high)
```

```
1: if low < high then
```

```
2:   length ← high + low + 1
```

```
3:   if length > 32 then
```

```
4:     mid ← (low + high)/2
```

```
5:     //Note: This is where the parallel implementations
```

```
6: //check if (mid-lo) > cutoffsort before they spawn
```

```
7: //the following calls to sort() as concurrent tasks
```

```
8: call sort(data, aux, low, mid)
```

```
9: call sort(data, aux, mid + 1, hi)
```

```
10: call merge(data, aux, low, mid, high)
```

```
11: else
```

```
12: call insertion sort(data, low, high)
```

```
13: end if 14: end if
```

and $[mid+1, hi]$ respectively. Therefore, they can be safely executed in parallel. Depending on the programming model and implementation, either both calls can be spawned as child tasks while the parent task is suspended until they have completed their work, or only the first call gets spawned and the parent processes the second recursive call itself. The second version intuitively introduces a smaller overhead, as less tasks are spawned. In either case, the spawned tasks and their parent must be synchronised before merge is called, which combines the two independently sorted sub-ranges. The serial implementation uses a straight forward merge function that expects the two ranges to be consecutive in memory. It copies the first half into an auxiliary data array before it combines the two ranges in the original data array. This is quite efficient, because memory is accessed sequentially, but it is not obvious how to parallelise this operation. Therefore, the recursive merge algorithm from is implemented and used for all parallel implementations. The pseudo-code in Algorithm 2 illustrates the procedure. The merge operation picks the median index of the first range, $idx1$, and performs a binary search for the value found at this index in the second range. Assuming an ascending sort order, the search returns an index, $idx2$, according to these rules:

- If the search range is empty, then it returns $low2$
- If $in[idx1] \leq in[low2]$, then it returns $low2$
- If $in[idx1] > in[low2]$, then it returns the largest index in the range $[low2, high2+1]$ such that $in[idx2-1] < in[idx1]$

Note that our implementation uses C++ templates to pass a function pointer or functor to the procedures. The operation defined by this function is used for all comparisons, and, therefore, defines how data of a given type is sorted. On line 10, the algorithm copies the value from the median index to the output array, and then recursively calls itself twice. The first call passes the lower parts of the two input ranges to merge recursive, while the second call passes the upper parts. Just like before, the recursive calls operate on non-overlapping data regions and can be safely performed in parallel. However, since this algorithm does not traverse

memory sequentially and introduces computational overhead, it runs slower than the simple serial merge implementation.

Algorithm 2

The implementation of the recursive merge function is based on the algorithm described in. It merges two sub-ranges of array in, [low1, high1] and [low2, high2], and writes the result to array out beginning at index lowout.

```
function merge recursive(in, low1, high1, low2, high2, out, lowout)
```

```
1: length1 ← high1 - low1 + 1
```

```
2: length2 ← high2 - low2 + 1
```

```
3: if length1 ≤ length2 then
```

```
4:   swap low1 ↔ low2, high1 ↔ high2, length1 ↔ length2
```

```
5:   end if
```

```
6:   if length1 + length2 > cutoffmerge then
```

```
7:     idx1 ← (low1 + high1) / 2 //pick the median index
```

```
8:     idx2 ← call binary search(in[idx1], in, low2, high2)
```

```
9:     idx3 ← lowout + (idx1 - low1) + (idx2 - low2)
```

```
10:    out[idx3] ← in[idx1]
```

```
11:    call merge recursive(in, low1, idx1 - 1, low2, idx2 - 1, out, lowout)
```

```
12:    call merge recursive(in, idx1 + 1, high1, idx2, high2, out, idx3 + 1)
```

```
13:  else if length1 > 0 then
```

```
14:    call merge(in, low1, high1, low2, high2, out, lowout)
```

This third merge function works like the first one, except that the two input ranges do not have to be consecutive, as this is the case when switching from the recursive merge operation part way down the hierarchy. Now that the merge sort algorithms have been described, we can have a look at the different ways used to spawn the recursive calls in the programming models. TBB offers a number of ways to spawn concurrent tasks that call functions, two of which are well suited for this algorithm: manual task management and the template function `tbb::parallel_invoke`. The former, more flexible but also more complex option, is used in function `sort`. It defines two types derived from `tbb::task`, one to perform the recursive subdivision of the sort routine, the other to initiate the recursive merge operation. This code is quite verbose and is therefore not included here, but examples of the concept can be found in the reference documentation of the task scheduler under continuation-passing style. The implementation of `recursive_merge`, on the other hand, uses `tbb::parallel_invoke` with the C++ lambda function syntax to spawn the recursive calls and block until they complete. The resulting code to implement lines 11 and 12 of Algorithm 2 is concise, as the following listing shows (with template arguments omitted for readability): `tbb::parallel_invoke ([&]{ merge_recursive (in , low1 , idx1-1, low2 , idx2-1, out , lowOut); }, [&]{ merge_recursive (in , idx1+1, high1 , idx2 , high2 , out , idx3 +1); });` The Cilk Plus code for spawning functions is even simpler, as the following listing demonstrates (with both template and function arguments omitted for brevity): `cilk_spawn merge_recursive (. . .); merge_recursive (. . .); cilk_sync ;` The code essentially behaves like one would expect: the first call to `merge_recursive` is spawned as a separate task, whereas the second call is executed by the current thread, until the `cilk_sync` statement synchronises both execution paths.

Performance results

The test system runs Ubuntu 13.10 on a 3.4 GHz quad-core Intel Core i7-3770 and 16 GBytes of PC-1600 system memory. The processor supports 2-way simultaneous multithreading (SMT), and is, therefore, seen as having eight logical cores by the system and applications. We use the Intel C++ compiler version 14.0.1, as this is the only compiler that offers stable support for all three programming models at the time of writing. All tests are repeated 30 times and the fastest result is selected for each, as this most accurately reflects the actual time taken by the test case, with the least interruptions from system processes that are running in the background. Non-essential processes, such as the window manager, were stopped for the test runs. We first test the merge sort algorithm, which uses two cutoff values to decide when to stop spawning concurrent tasks as indicated by `cutoffsort` on line 5 of Algorithm 1 and by `cutoffmerge` on line 6 of Algorithm 2. Figure 1 gives the results for `cutoffsort` values from 32 to

8192, with the merge cutoff set to a constant 8192; and Figure 2 gives the results for cutoffmerge values from 256 to 16384, this time with the sort cutoff set to a constant 64 for Cilk Plus, 512 for TBB, and 4096 for OpenMP. These numbers for the sort cutoff were chosen as they are the smallest values that, on average, approach the best performance achieved with the respective framework. It is important to set the cutoffs as low as possible without causing too much overhead, as they limit the amount of concurrency available at runtime. Now that the effects of the cutoffs are established, we look at how the number of worker threads available to the process affects the performance.

Discussion

The results show that all three programming models discussed here can perform well in a wide range of common parallel scenarios, but that there are also some caveats to be considered. The OpenMP implementation in the Intel compiler tends to be a little slower than TBB and Cilk Plus. It is also more susceptible to a loss of performance than the other frameworks in four different ways. Firstly, the results for the scaling of parallel cutoff values in the merge sort implementation (Figures 1 and 2) show that the task creation and scheduling overheads introduced by a very large number of small tasks affect OpenMP more severely than they affect Cilk Plus or TBB. Secondly, Figure 3 clearly illustrates that the OpenMP performance suffers significantly from oversubscription of the processor when more than eight threads (i.e., the number of logical cores) are used in the divide-and-conquer algorithm. Interestingly, the same can be seen for matrix multiplication with vectorisation enabled, but not without vectorisation. Cilk Plus also takes a slight dip in these situations, whereas TBB remains unperturbed. Only for the dot product, where performance is clearly limited by the memory bandwidth, does TBB also take a small performance hit once the thread count exceeds four (i.e., the number of physical cores). Thirdly, the static division of the problem space for parallel for-loops only works well when all cores of the processor are fully dedicated to the current task, the number of worker threads is equal to the number of logical cores, and each loop-iteration consists of the exact same set of instructions, that is, the amount of work to be done in every iteration is the same.

Conclusion

To conclude, we would like to emphasise several important characteristics of parallel programming models: ease of development, code readability, functionality, runtime overheads, and scalability. The last point is significant because of the trend towards integrating ever higher numbers of parallel execution units into new processor architectures. In the future, we would like to compare the performance of Cilk Plus and OpenMP with their respective implementations in GCC, and potentially other compilers as well, to determine how consistent the results given here

are across different implementations. The performance of TBB is expected to offer less surprises between compilers, as it is a template library rather than a language extension. We would also like to run the same tests on the Intel Xeon Phi, Intel's many-core architecture, to find out how well the frameworks scale to the significantly larger number of cores. This would give a good indication of how future-proof the parallel programming models are.

References

Corporation, “Threading Building Blocks 4.2 update 2,” <https://www.threadingbuildingblocks.org/>, December 2013, retrieved: April, 2014.

[2] “CilkTM Plus,” <https://www.cilkplus.org/>, retrieved: April, 2014.

[3] OpenMP Architecture Review Board, “OpenMP 4.0,” <http://openmp.org/>, July 2013, retrieved: April, 2014.

[4] A. Leist, D. P. Playne, and K. A. Hawick, “Exploiting Graphical Processing Units for Data-Parallel Scientific Applications,” *Concurrency and Computation: Practice and Experience*, vol. 21, no. 18, pp. 2400–2437, December 2009.

[5] E. Ajkunic, H. Fatkic, E. Omerovic, K. Talic, and N. Nosovic, “A Comparison of Five Parallel Programming Models for C++,” in *MIPRO, 2012: Proceedings of the 35th International*

VLERËSIMI I PERFORMANCËS SË STUDENTËVE NË MATEMATIKË DUKE PËRDORUR FUZZY LOGIC

Dr. Elda MARAJ

Departamenti i Inxhinierisë Matematike,
Fakulteti i Inxhinierisë Matematike dhe Inxhinierisë Fizike,
Universiteti Politeknik i Tiranës
e.maraj@fimif.edu.al

Abstrakt

Vlerësimi i performancës së studentëve është shumë i rëndësishëm në universitet në mënyrë që të ketë një reputacion dhe pozitë të lartë në krahasim me të tjerët. Institucionet arsimore zakonisht përdorin metoda klasike të vlerësimit të performancës.

Qëllimi i këtij studimi është të identifikojë ndikimin sasior të performancës së studentëve në dy lëndë të matematikës, duke përdorur teorinë e fuzzy logic. Teoria është zbatuar për tridhjetë studentë të vitit të parë në Fakultetin e Inxhinierisë Matematike dhe Inxhinierisë Fizike pranë Universitetit Politeknik të Tiranës. Këtu është përdorur toolbox-i i fuzzy logic në MATLAB. Input-et (variablat hyrëse) të modelit fuzzy janë Analiza Matematike 1 dhe Algjebër Gjeometri, ndërsa output-i (variabli dalës) është Vlera e Performancës. Në modelin tonë janë përdorur funksionet e antarësimit trekëndor. Metoda centroide është përdorur për procesin e defazifikimit.

Vlerësimi i rezultateve tregoi ndryshimet midis metodës klasike dhe metodës fuzzy logic. Vlerësimi i performancës duke përdorur fuzzy logic siguron disa avantazhe. Vlerësimi me metodën fuzzy logic është fleksibël dhe siguron shumë variante vlerësimi, ndërsa metoda klasike siguron llogaritje matematikore konstante. Në modelin fuzzy, pedagogu përgjegjës për Analizën Matematike 1 dhe Algjebër Gjeometri mund të ndryshojë kufijtë e funksioneve të antarësimit dhe rregullat, për të lejuar vlerësimin fleksibël dhe objektiv të performancës.

Rezultatet e metodave tona për disa shembuj real tregojnë që modeli ynë mund të jetë praktik për vlerësimin e performancës së studentëve në universitet.

Fjalët kyçe: *Vlerësimi i Performancës, Toolbox-i i Fuzzy Logic, Studentët akademik, Funkzioni i antarësimit.*

Hyrje

Në institucionet arsimore suksesi matet nga performanca akademike, ose sa mire një student i përmbush standardet e përcaktuara nga politikat arsimore dhe rregulloret institucionale. Vlerësimi arsimor është procesi i dokumentimit, zakonisht në terma të matshëm, të njohurive, bazuar në kriteret e përcaktuara. Vlerësimi përcaktohet formalisht si një masë e aftësive, qëndrimeve dhe besimit [1].

Matja e performancës arsimore zakonisht shprehet numerikisht, bazuar në rezultatet e kontrollit. Matja dhe vlerësimi janë pjesë të rëndësishme të procesit arsimor. Për vlerësimin e rezultateve të provimeve të studentëve përdoren metoda të ndryshme. Sistemet aktuale klasike të vlerësimit përdorin ndarjen e pikëve në intervale të caktuar për të vlerësuar suksesin ose dështimin arsimor. Për shembull, në lëndët e matematikës, një studentë me rezultat mbi 50 pikë vlerësohet si i suksesshëm, por përndryshe vlerësohet si i pasuksesshëm [2].

Në këtë studim është propozuar një metodë matematikore duke përdorur fuzzy logic për vlerësimin e performancës së studentëve në lëndët e matematikës. Qëllimi i këtij punimi është të përcaktojë performancën e studentëve duke përdorur një model fuzzy logic në vend të metodave klasike të vlerësimit [3]. Përdorimi i modeleve të fuzzy logic lejon forma më fleksible të vlerësimit.

Në këtë studim përdoren dy variabla hyrëse (input): Analiza Matematike 1 dhe Algjebër Gjeometri. Variabli dalës (output) i modelit është Vlerësimi i Performancës [4].

Modeli i ndërtuar është zbatuar për 30 studentë të vitit të parë në Fakultetin e Inxhinierisë Matematike dhe Inxhinierisë Fizike pranë Universitetit Politeknik të Tiranës.

Fuzzy Logic

Fuzzy logic është një formë e logjikës së shumëvlerësuar në të cilën vlerat e vërtetësisë së variablave mund të jenë numra real midis 0 dhe 1. Kjo përdoret për të trajtuar konceptin e të vërtetës së pjesshme, ku vlera e vërtetësisë mund të klasifikohet midis vlerës plotësisht të vërtetë dhe vlerës plotësisht të gabuar, në kundërshtim me logjikën Boolean-e ku vlerat e vërtetësisë së variablave mund të jenë vetëm vlera të plota, 0 ose 1. Fuzzy logic lejon përfshirjen e vlerësimeve të paqarta njerëzore në probleme llogaritëse. Metodatat e reja llogaritëse që bazohen në fuzzy logic mund të përdoren në zhvillimin e sistemeve inteligjente, identifikimin, modelimin, optimizimin dhe kontrollin për vendimmarrje. Fuzzy logic është tepër i përdorur nga njerëzit që merren me kërkim dhe zhvillim duke përfshirë inxhinierët (elektrik, mekanik, e ndërtimit, kimik, hapësinor, agrokulturor, informatik, e mjedisit, gjeolog, industrial dhe mekatronik), matematicienët, zhvilluesit dhe kërkuesit e programeve kompjuterike, shkencëtarët e natyrës (biologët, kimistët, shkencëtarët e tokës dhe fizikantët), kërkuesit mjekësor, kërkuesit social (ekonomistët, menaxherët, politikanët dhe psikologët), analistët e politikave publike, analistët e biznesit dhe juristët [5].

Lotfi Zadeh ishte shkencëtari i parë që dha idenë e fuzzy logic më 1965 [6]. Fuzzy logic u krijua për prezantimin, diferencimin dhe implementimin e informacionit të pasigurtë dhe për të

zhvilluar një model për trajtimin e pasigurive dhe paqartësive në shumë zbatime [7]. Sistemet eksperte fuzzy sigurojnë një metodë të saktë dhe efektive për përshkrimin e perceptimeve njerëzore. Kjo teori siguron një forcë matematikore për gjetjen e pasigurive të tilla si arsytimi dhe mendimi [8]. Teoria e bashkësive fuzzy është e ndryshme nga teoria e bashkësive klasike.

Teoria e bashkësive klasike përdor numrat 0 dhe 1 për të përcaktuar nëse një entitet është një element i një bashkësie ose jo, ndërsa teoria e bashkësive fuzzy përdor segmentin $[0, 1]$.

Në teorinë e bashkësive fuzzy, çdo entitet merr në segmentin $[0, 1]$ një shkallë antarësie që përcaktohet nga funksioni i antarësimit $f(x)$ [9, 10]. Funksioni i antarësimit i një bashkësie fuzzy A shprehet si $f_A(x)$ dhe shkalla e antarësimit e bashkësisë fuzzy të tij përcaktohet si një numër midis 0 dhe 1. Në qoftë se elementi x i përket plotësisht bashkësisë A , $f_A(x)$ është 1, nëse x i përket pjesërisht bashkësisë A , $f_A(x)$ merr vlera midis 0 dhe 1, dhe në qoftë se x nuk i përket bashkësisë A , $f_A(x)$ është 0. Vlera më e lartë e funksionit të antarësimit tregon që elementi x ka një shkallë më të fortë të antarësisë në bashkësinë A [11, 12, 13].

1. Vlerësimi i performancës me Fuzzy Logic

Zbatimi i një modeli fuzzy përfshin tre hapa:

Fazifikimi i rezultateve të provimeve (inpute-ve) dhe vlerës së performancës (output-it).

Përcaktimi i rregullave fuzzy dhe vendimi fuzzy (inference method).

Defazifikimi i vlerës së performancës.

Studentët japin dy provime, kështu që janë dy variabla hyrëse (input). Variabli dalës është vlera e performancës, e cila përcaktohet nga fuzzy logic (**Figura 1**).

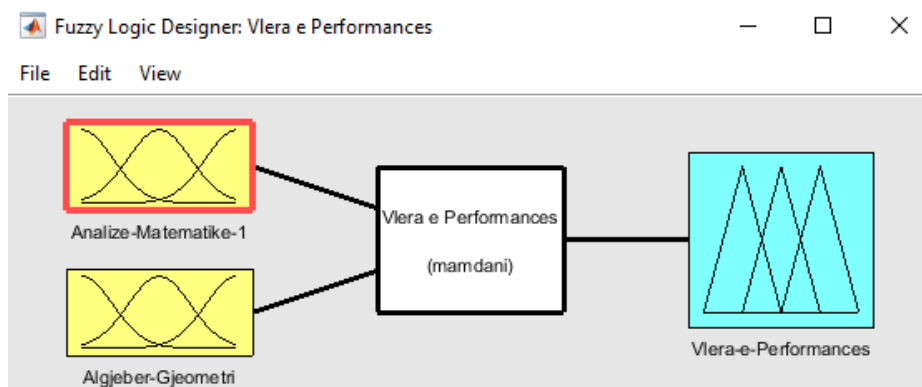

Figura 1. Përcaktimi i performancës së studentëve duke përdorur fuzzy logic

1.1 Fazifikimi i Rezultateve të Provimeve dhe Vlerës së Performancës

Fazifikimi i rezultateve të provimit kryhet duke përdorur variablat hyrëse (inpute-et) dhe funksionet e tyre të antarësimit të bashkësive fuzzy. Çdo studentë ka dy rezultate provimi, të cilat formojnë variablat hyrëse të sistemit fuzzy logic. Çdo variabël hyrës ka pesë funksione antarësimi trekëndor.

Funksionet e antarësimit të inpute-ve janë paraqitur në **Figurat 2** dhe **3**.

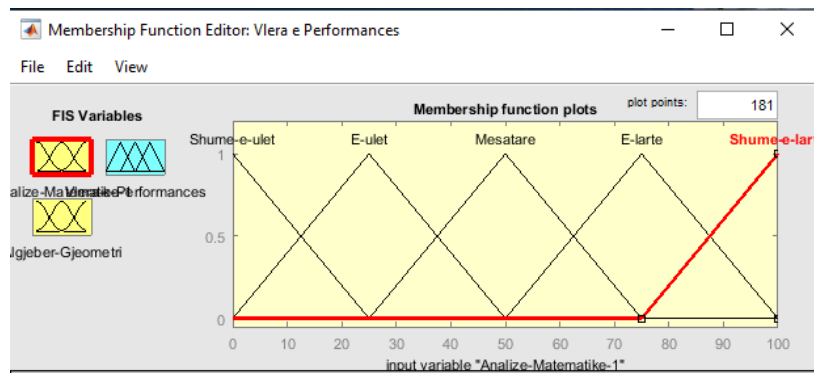

Figura 2. Funksionet e antarësimit për variablin input Analiza Matematike 1.

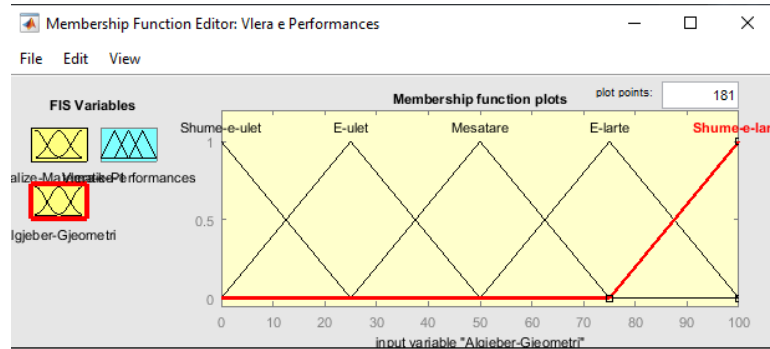

Figura 3. Funksionet e antarësimit për variablin input Algjebër Gjeometri.

Output-i i sistemit tonë është Vlera e Performancës dhe ka pesë funksione antarësimi. Për thjeshtësi zgjidhet një interval vlerash midis 0 dhe 1.

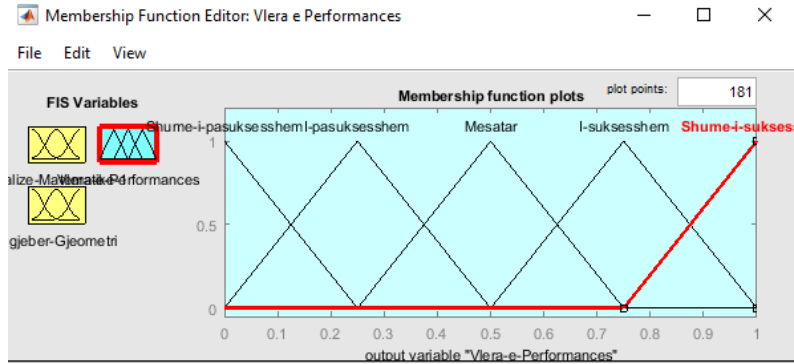

Figura 4. Funksioni i antarësimit për variablin output *Vlera e Performancës*.

3.2 Përcaktimi i rregullave fuzzy dhe vendimi fuzzy (fuzzy decision)

Rregullat përcaktojnë funksionet e antarësimit të inpute-ve dhe output-it që do të përdoren në procesin e marrjes së vendimeve fuzzy (fuzzy inference). Këto rregulla janë gjuhësore dhe shënohen “*If-Then*” (“*Në qoftë se-atëherë*”). **Figura 5** tregon rregullat aktive dhe vlerën e performancës të marr për rezultatet e povimit 80 pikë për Analizën Matematike 1 dhe 95 pikë për Algjebër Gjeometri.

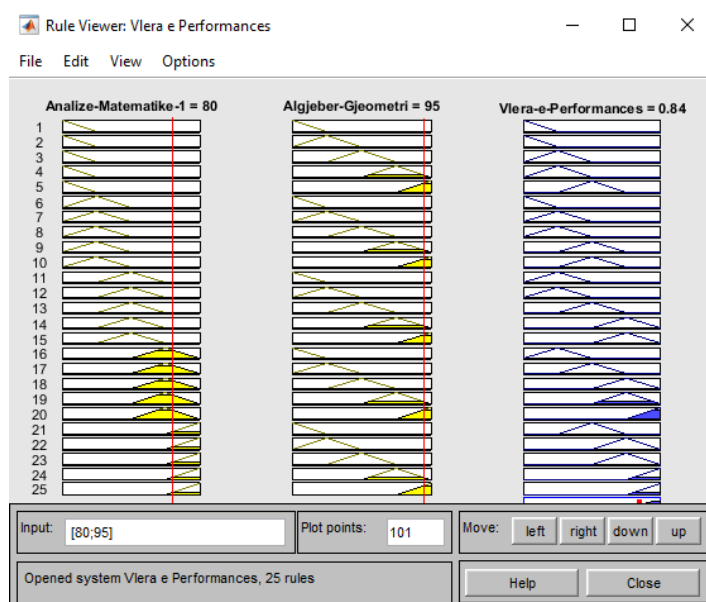

Figura 5. Vëzhguesi i rregullave

Rregullat 19, 20, 24 dhe 25 janë aktive dhe në fund të defazifikimit merret vlera e performancës 0.84.

Në **Figurën 6** jepet paraqitja grafike për Analizën Matematike 1 dhe Algjebër Gjeometri në lidhje me vlerën e performancës.

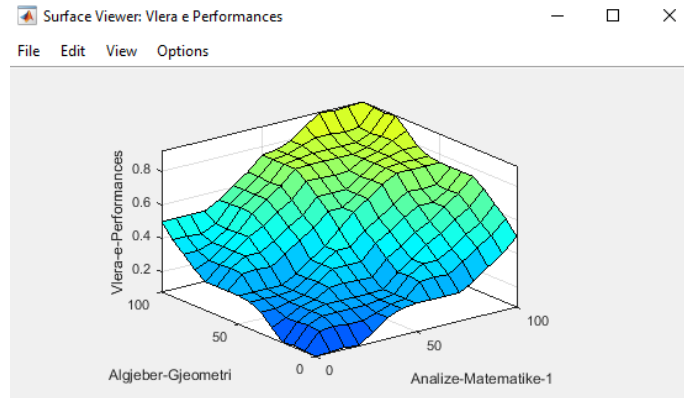

Figura 6. Vëzhguesi i sipërfaqes

3.3 Defazifikimi i vlerës së performancës

Defazifikimi është procesi ku një vlerë gjuhësore konvertohet në një vlerë numerike. Rezultatet gjuhësore nuk mund të përdoren si të tilla për aplikime, prandaj është e nevojshme për t'i kthyer vlerat gjuhësore në vlera numerike për përpunim të mëtejshëm. Kjo mund të arrihet duke përdorur procesin e defazifikimit. Ka disa metoda për procesin e defazifikimit. Metoda centroide (Qendra e sipërfaqes) është përdorur në këtë studim, e cila është metoda më e përdorur e procesit të defazifikimit. Kjo metodë përdoret për rregullimin e pikës që përcakton qendrën e gravitetit të një bashkësie fuzzy. Qendra e gravitetit llogaritet nga formula e mëposhtme:

$$z^* = \frac{\int f_A(z) \cdot z dz}{\int f_A(z) dz} \quad (1)$$

ku z^* është pika e qendrës së gravitetit që paraqet output-in e sistemit nëpërmjet një vlere numerike, $f_A(z)$ jep vlerën e antarësisë së pikës z në bashkësinë fuzzy të output-it.

2. Rezultatet

Duke përdorur toolbox-in e fuzzy logic në MATLAB është vlerësuar performanca për 30 studentë të vitit të parë në Fakultetin e Inxhinierisë Matematike dhe Inxhinierisë Fizike pranë Universitetit Politeknik të Tiranës, në matematikë për semestrin e parë. Rezultatet jepen në **Tabelën 1**.

Tabela 1: Rezultatet e lëndëve dhe vlera e performancës

Studenti	Analizë Matematike 1	Algjebër Gjeometri	Vlerësimi i Performancës me fuzzy logic	Vlerësimi i Performancës me metodën klasike
1	81	85	0.771	0.83
2	34	42	0.347	0.38
3	35	13	0.22	0.24
4	13	0	0.0937	0.065
5	6	10	0.181	0.08
6	52	57	0.579	0.545
7	30	0	0.16	0.15
8	30	43	0.312	0.365
9	23	0	0.0807	0.115
10	17	15	0.229	0.16
11	0	0	0.08	0
12	17	0	0.0871	0.085
13	10	5	0.172	0.075
14	40	77	0.645	0.585
15	68	97	0.82	0.825
16	30	10	0.203	0.2
17	26	30	0.265	0.28
18	19	80	0.43	0.495
19	58	100	0.764	0.79
20	16	6	0.178	0.11

21	12	10	0.21	0.11
22	42	40	0.395	0.41
23	12	40	0.227	0.26
24	17	38	0.234	0.275
25	30	12	0.215	0.21
26	40	55	0.458	0.475
27	21	10	0.203	0.155
28	20	0	0.0832	0.1
29	22	0	0.0814	0.11
30	20	3	0.137	0.115

Çdo rezultat i studentëve përdor teknikën fuzzy trekëndore për të marrë vlerën e performancës.

Njëzet e tre nga tridhjetë studentë kanë më pak se 50 pikë në të dyja lëndët. Si rezultat, vlera e performancës do të jetë më e vogël se 0.5. Sidoqoftë, studenti numër 18 ka 80 pikë në lëndën Algjebër Gjeometri, por 19 pikë në lëndën Analizë Matematike 1. Kështu, vlera e performancës është më e vogël se 0.5 sepse nuk arrihet vlera kufi. Po ashtu, studenti numër 26 ka 55 pikë në lëndën Algjebër Gjeometri, por 40 pikë në lëndën Analizë Matematike 1. Për rrjedhojë, vlera e performancës është më e vogël se 0.5. Ndërkohë, pesë studentë kanë vlerë performance më të lartë se 0.5, tre nga të cilët kanë vlerë performance më të lartë se 0.75.

Përfundime

Në këtë studim, është propozuar një metodë e re për vlerësimin e performancës së studentëve bazuar në teknikat fuzzy. Kjo metodë është e përshtatshme për vlerësimin e performancës së studentëve në matematikë. Nga vlerësimi i rezultateve vëmë re ndryshime në rezultate midis metodës klasike dhe metodës fuzzy të propozuar. Ndërsa metoda klasike bazohet në një rregull konstant matematikor, vlerësimi me fuzzy logic ka fleksibilitet të lartë. Në modelin fuzzy, pedagogu përgjegjës për Analizën Matematike 1 dhe Algjebër Gjeometri mund të ndryshojë kufijtë e funksioneve të antarësimit dhe rregullat, për të lejuar vlerësimin fleksibël dhe objektiv të

performancës, por është e rëndësishme që të njëjtat rregulla dhe funksione antarësimi të përdoren për të gjithë studentët e të njëjtit leksion.

Rezultatet e marra tregojnë që përdorimi i metodës fuzzy logic jep rezultate më të mira në vlerësimin e performancës në universitete. Është e rëndësishme për studentët të kuptojnë kriterin e vlerësimit para se të japin provimet.

Duke u nisur nga rezultatet e marra, mund të themi që modeli i ndërtuar mund të ndihmojë institucionin për të vlerësuar performancën e studentëve dhe përmirëson studentët me vlerë të ulët të performancës.

Në këtë studim, janë marrë në konsideratë vetëm dy lëndë. Në të ardhmen modeli mund të përditësohet duke shtuar të gjitha lëndët e një semestri për të përcaktuar të gjithë performancën semestrale të studentit.

Referencat

- [1] Seyyed Seyyed Hossein Jafari Petrudi, Maryam Pirouz, Behzad Pirouz, “Application of Fuzzy logic for performance evaluation of academic students”, 13th Iranian Conference on Fuzzy Systems (IFSC), 2013.
- [2] Gokhan Gokmen, Tahir Cetin Akinci, Mehmet Tektas, Nevzat Onat, Gokhan Kocyigit, Necla Tektas, “Evaluation of student performance in laboratory applications using fuzzy logic”, ELSEVIER, Procedia Social and Behavioral Sciences 2 (2010) 902-909.
- [3] Semerci. C “The influence of Fuzzy Logic Theory on Students’ Achievement”, The Turkish online Journal of Educational Technology, 3 (2), Article 9, 2004.
- [4] Izzaamirah Binti Ishak, “Application of fuzzy logic to student performance in calculation subjects”, National Symposium&Exhibition on Business&Accounting 2015 (NSEBA IV).
- [5] Maraj, Elda, Disertacion, “Mbi bashkësitë Fuzzy dhe zbatime të Fuzzy Logic në parashikimin e aksidenteve të trafikut”, Tiranë, 2020.
- [6] Zadeh, L.A. “Fuzzy Sets”, Information and Control, 8, 3 (1965), 338-353.
- [7] Lin, J. W., Hwang, M.I., and Becker, J.D. (2003), “A fuzzy neural network for assessing the risk of fraudulent financial reporting”, Managerial Auditing Journal 18/8, pp. 657-665.
- [8] Walid, A.H. (2005), “Accuracy Enhancement of Integrated MEMS-IMU/GPS Systems for Land Vehicular Navigation Applications”, Ph.D. Thesis, Department of Geomatics Engineering, University of Calgary, Calgary, Alberta, Canada.
- [9] Seher ARSLANKAYA, Tuba Miraç ÇELİK, “Prediction of Heart Attack Using Fuzzy Logic Method and Determination of Factors Affecting Heart Attacks”, International Journal of Computational and Experimental Science and Engineering (IJCESEN), vol. 7, No.1 (2021), pp. 1-8.
- [10] Demirhan, A., Kiliç, Y.A. and Guler, I. “ Tipta Yapay Zeka Uygulamalari”, Artificial Intelligence Applications in Medicine, 9, 1 (2010) 31-41.
- [11] The Mathworks, Fuzzy logic Toolbox User’s Guide, The Mathworks Inc. Retrieved September 10, 2009, from http://www.mathworks.com/access/helpdesk/help/pdf_doc/fuzzy/fuzzy.pdf, 2009.
- [12] Timothy, J.R., Fuzzy Logic with Engineering Applications, Chichester. West Sussex. UK: McGraw-Hill, Inc, 2004.
- [13] Zimmermann, H.J., Fuzzy Set Theory and It’s Applications, London: Kluwer Academic Publisher, 2001.

KRIJIMI I SOFTUERIT TË PROKURIMIT ELEKTRONIK NË KOSOVË

MSc. Inxh. Hasan Mlinaku, PhDc

E-mail: hasanmlinaku@gmail.com

Prof. Ass. Dr. Besnik HAJDARI

Fakulteti i Inxhinierise Mekanike dhe Kompjuterike Universiteti "Isa Boletini" Mitrovice

E-mail: besnik.hajdari@umib.net

Abstrakt

Ky disertacion shtjellon fushën e prokurimit publik, aplikimim në Republikën e Kosovës të prokurimit elektronik, që realizohet në mënyrë të digjitalizuar përmes pajisjeve dhe softuerit të teknologjisë informatike. Prokurimi elektronik është prokurimi publik i digjitalizuar, që mënjanon kopjet fizike. Ky lloj prokurimi rrit transparencën dhe besueshmërinë për shpenzimin në mënyrë të drejtë të parave publike dhe krijon bindjen tek operatorët ekonomikë dhe tek të interesuarit se nuk bëhen favorizime dhe keqpërdorime të ligjeve dhe të rregulloreve të prokurimit publik. Në Republikën e Kosovës prokurimi elektronik është në krijim e sipër. Tani është arritur në fazën testuese të softuerit për modulën bazik tenderimi elektronik. Kemi të bëjmë, pra, me një fushë dhe aktivitet të ri, që kërkon vëmendje të veçantë nga qeveria dhe institucionet e saj. Punimi shtjellon domosdoshmërinë e zbatimit të kësaj forme prokurimi, duke evidencuar kriteret dhe parimet e këtij aktiviteti, por edhe përgjegjësinë dhe rolin e madh që kanë qeveria dhe institucionet për zhvillimin me sukses të tij në Kosovë, sipas legjislacionit në fuqi dhe standardeve ndërkombëtare. Një vend të rëndësishëm në studim zë trajtimi i procedurave elektronike në të gjitha fazat e prokurimit publik, i moduleve të planifikuara dhe i pajisjeve të nevojshme të teknologjisë informatike për realizimin e prokurimit elektronik. Të dhënat e mbledhura lidhur me praktikën e krijimit dhe zbatimit të deritanishëm të prokurimit elektronik në Kosovë janë përpunuar dhe analizuar me metodat krahasuese, analitike dhe juridike, duke synuar në arritjen e disa përfundimeve që mund të ndihmojnë në zhvillimin e mbarë dhe shtrirjen më të gjerë të përdorimit të prokurimit elektronik nga operatorët ekonomikë, institucionet qeveritare etj. Punimi sjell të dhëna dhe fakte lidhur me realizimin e fazave të prokurimit elektronik, me metodat dhe funksionimin e tij, si dhe përfitimet e shumta që ai sjell.

Hyrje

Qeveria e Republikës së Kosovës shumë më parë ka kuptuar rëndësinë e funksionit të prokurimit publik dhe rolin e tij në zhvillimin ekonomik dhe social të vendit; si dhe kontributin e tij në anëtarësimin e vendit në Bashkimin Evropian në të ardhmen. Si përgjigje ndaj kësaj nevoje , qeveria , duke filluar nga mesi i vitit 2000 , ka iniciuar një numër reformash te prokurimit në sistemin e prokurimit publik me qëllim që prokurimi publik të bëhet më efikas dhe me transparent dhe në përputhje me kërkesat , udhëzimet themelore të prokurimit dhe praktikat më të mira e BE-së. Në Kosovë tashmë ekziston një strukturë e përpunuar e sistemit të prokurimit publik për punët, shërbime dhe mallra. Sistemi ka rezultuar nga miratimi i Udhëzimeve të BE-së për prokurimin publik , siç janë evoluar gjatë dekadës së fundit, të cilat, në përgjithësi, kanë nxitur reformat e prokurimit. Edhe në ditët e sotme prokurimi publik është i lidhur më shumë me tregjet dhe të biznesit në blerjen e mallrave dhe shërbimeve dhe të ndërtimit të infrastrukturës publike në kushtet më të mira të mundshme. Megjithatë dihet se ka edhe implikime më të gjera sociale, ekonomike dhe politike të cilat mund të trajtohen në mënyrë të përshtatshme vetëm përmes një Strategjie Kombëtare të Prokurimit Publik.

1.1 Definimi i Prokurimit Publik

Prokurimi publik do të thotë një blerje, kontratë formale apo tjetër, e punëve, furnizimeve dhe shërbimeve nga organet publike te cilat shfrytëzojnë mjetet financiare publike. Përfshinë blerjen, marrjen me qira ose marrjen me ndonjë mjet tjetër kontraktual, të mallrave, punimeve ndërtimore dhe shërbimeve të nevojshme publike nga sektori publik. Gjithashtu përfshin situatat në të cilat fondet publike mobilizohen për të blerë mallra, pune dhe shërbime edhe në qoftë se qeveria nuk është e përfshirë në mënyrë të drejtpërdrejt.

Figura 1. Prokurimi public

Në figurën e mëposhtme kam paraqitur mënyren se si punon strategjia e prokurimit:

- Të dhënat e biznesit:
- Planet strategjike të biznesit,
- Buxheti.
- Të dhënat ekonomike:
- Treguesit e mallrave,
- Blerjet e furnizuesit,
- Parashikimet ekonomike.
- Të ardhurat financiare:
- Të ardhurat e parashikuara,
- Flukset e parave të gatshme,
- Rritja e projektuar
- Operacionet:
- Kostoja e prokurimit,
- Cilësia dhe shërbimi.
- Shpenzimi i parashikimit:
- Ruajtja e parashikimit,
- Parashikimi i kërkesës.
- Ndikimi i të ardhurave:
- Kursimet.

Figura 2. Puna e strategjisë së prokurimit.

1.2 Historiku i Strategjisë Kombëtare të Prokurimit

Publik Prokurimi publik në Republikën e Kosovës është i rregulluar me LIGJIN e PROKURIMIT PUBLIK, LIGJIT NR 04 \ L-042 dhe legjislacionin sekondar relevant. Duke

synuar harmonizimin e sistemit të prokurimit publik në Kosovë me dispozitat e acquis të BE-së dhe me praktikat më të mira ndërkombëtare, si dhe promovimin e efikasitetit dhe efektivitetit në përdorimin e fondeve publike, reforma e sistemit të prokurimit publik në Kosovë është mbështetur gjerësisht nga projektet përkatëse të financuara nga BE, të tilla si:

- "Mbështetje në Themelimin e Kornizës së Prokurimit Publik",
- "Reforma ne Sistemin e Prokurimit Publik në Kosovë" dhe
- "Përmirësimi i kapaciteteve administrative në fushën e Prokurimit Publik në Kosovë"

Ligji i Prokurimit Publik i Kosovës është ndryshuar në vitin 2007 me qëllim që të sjellë më afër aktivitetet e prokurimit me dispozitat e BE-së , thjeshtimin e disa kërkesave ligjore , sqarimin e çështjeve dhe prezantimin e përkufizimeve të reja. Rritja e fleksibilitetit dhe themelimi i Organit të pavarur Shqyrtues të Prokurimit (OSHP) ishin transformimet më të rëndësishme. Rregullorja e koncesioneve u largua nga ligji për të parandaluar konfuzionin dhe mospërputhjen me ligjin specifik mbi procedurën e koncesionit që ishte miratuar në vitin 2005. Një numër i rëndësishëm i legjislacionit sekondar që mundësonte zbatimin e Ligjit është përgatitur, duke përfshirë format standarde për secilin lloj të njoftimit, kodin e etikës, një formular për raportimin e kontratave të nënshkruara, format standarde të dosjeve të tenderëve, një formular për parashtrim të ankesave për Organin Shqyrtues të Prokurimit dhe udhëzime për procedurat me vlerë minimale. Që nga shtatori 2011, një ligj i ri i Prokurimit Publik, përkatësisht Ligji Nr 04 \ L - 04, ka hyrë në fuqi. Ky ligj është plotësisht në përputhje me Direktivat e BE-se mbi Prokurimin Publik aktualisht në fuqi. Legjislacioni sekondar ekzistues është përshtatur kryesisht me dispozitat e këtij ligji të ri. Struktura qendrore e prokurimit publik të Kosovës përbëhet nga këto tri organe:

1.2.1 Komisioni Rregullativ i Prokurimit Publik (KRPP)

Vepron në cilësinë e një agjencie të pavarur rregullative dhe është përgjegjëse për zhvillimin, funksionimin dhe mbikëqyrjen e Sistemit të Prokurimit Publik. Në bazë të Ligjit të Prokurimit Publik, Komisioni është përgjegjës për përgatitjen dhe shpërndarjen e legjislacionit sekondar, duke përfshirë edhe rregullat e prokurimit, doracakët, udhëzimet, formularët standard, kontratat model dhe për të përgatitur rekomandimet për përmirësim të LPP-së dhe sistemit të përgjithshëm të prokurimit publik për Qeverinë dhe Parlamentin Kombëtare. Për më tepër, është përgjegjëse për:

- ngritjen e vetëdijes në mesin e autoriteteve kontraktuese dhe operatorëve ekonomik për kornizën e prokurimit publik,
- ofrimin e asistencës për zbatimin dhe interpretimin e LPP dhe të akteve nënligjore,
- monitorimin e përputhshmërisë së autoriteteve kontraktuese nëpërmjet sistemeve manuale dhe elektronike dhe

- te mbështetës IKAP-in (i cila është përgjegjëse për trajnimin dhe certifikimin e zyrtarëve të prokurimit) në përpjekje për të zhvilluar dhe për të ruajtur aftësitë dhe kompetencat e profesionistëve të prokurimit.

KRPP-ja duhet që të mbledh në mënyrë sistematike dhe të analizoj informacionin mbi procedurat e prokurimit publik dhe kontratat e dhëna dhe të përgatisë dhe t'i dorëzojë Kuvendit Kombëtar një raport vjetor i cili përmbledh të gjitha aktivitetet relevante. Së fundi, KRPP-ja ka përgjegjësinë që të ndërveprojë dhe të bashkëpunojë me organizata të tjera brenda dhe jashtë vendit për çështjet që lidhen me prokurimin publik. KRPP-ja ka filluar funksionimin në shkurt 2005. 1.2.2 Organi Shqyrtues i Prokurimit (OSHP) Është përgjegjëse për kryerjen e funksioneve të dhëna me Ligjin e Prokurimit Publik dhe Ligjit për Procedurën për dhënien për koncesione, lidhur me trajtimin e ankesave në relacion me këto ligje. Është një trup kuazi-gjyqësor, kompetent për shqyrtimin e vendimeve administrative të lëshuara nga institucionet qendrore të prokurimit për kryerjen e procedurave të prokurimit dhe për të rishikuar ankesat nga tenderuesit nën procedurën e shqyrtimit. OSHP-ja ka filluar operimin në gusht 2008. 1.2.3 Agjencia Qendrore e Prokurimit (AQP) Funksionon si një agjenci autonome ekzekutive me përgjegjësi të gjerë në lidhje me procedurat e prokurimit të nivelit qendror. Funksioni kryesor i Agjencisë është blerja qendrore. Mund të vendosë që cilado procedurë e prokurimit që duhet të udhëhiqet nga një autoritet kontraktues në Kosovë të udhëhiqet nga vetë AQP në vend të autoritetit kontraktues, për arsye të ekspertizës profesionale, efektivitetit të kostos, efikasitetit ose çështjeve të tjera legjitime, siç është formuluar në Ligjin e Prokurimit Publik. 1.3 Rëndësia dhe Arsyeshmëria Reformat e prokurimit të pothuajse një dekade të fundit në Kosovë kanë përmirësuar ndjeshëm kornizën ligjore dhe institucionale për prokurimin publik. Ligji aktual i prokurimit dhe aktet nënligjore përkatëse janë në përputhje me direktivat e prokurimit publik të BE-së në fuqi dhe janë të bazuara në parimet e drejtësisë, transparencës, llogaridhënies, efikasitetit dhe vlerës për para duke e bërë atë pasqyrues të një regjimi të arsyeshëm efektive të prokurimit publik. Vlerësimi i sistemit të prokurimit të Kosovës, përpunuar gjatë projekteve të ndryshme të bashkëfinancuara, sugjerojnë se ende ekzistojnë mangësitë dhe dobësitë në strukturën ligjore dhe institucionale dhe procedurat operacionale. Prandaj, është e rëndësishme që qeveria , në nivel qendror dhe provincial , te kuptoj qartë se si duhet te forcohet me se miri sistemi i prokurimit publik në mënyrë që të arrihet vlera për paranë dhe përmirësimi cilësor në rezultatet e prokurimit . Rëndësia dhe Arsyeja për strategjinë e prokurimit publik mund të kuptohet përmes tri aspekteve të funksioneve të prokurimit publik:

- detyrimi i qeverisë për te ofruar shërbime publike efektive;
- madhësia e shpenzimeve të prokurimit publik në raport me buxhetin kombëtar apo BPV; dhe
- roli i politikave të prokurimit publik që pritet të ndikojë në zhvillimin social-ekonomik kombëtar.

1.3.1 Detyrimi i qeverisë për te ofruar shërbime publike efektive

Qeveria është një ofrues kryesor i shërbimeve publike, të tilla si shëndetësia, arsimi, mbrojtja dhe infrastruktura. Dispozita efektive i këtyre shërbimeve publike shpesh kërkon dorëzimin e koordinuar të materialeve të cilat shteti duhet ti përmbush. Kështu që, në mënyrë që të përmbushë detyrimet e saj, qeveria bëhet blerësi me i madh i punëve, furnizimeve dhe shërbimeve nga tregu i hapur. Për këtë arsye operacioni i Biznesit të qeverisë në treg ose funksionet e prokurimit publik kanë implikime ekonomike dhe sociopolitike të cilat duhet të udhëhiqen nga një strategji. Ligjet dhe rregulloret duhet të jenë instrumentet e zbatimit të Strategjisë në realizimin e objektivave të politikës së zhvillimit kombëtar.

1.3.2 Vlera e Shpenzimeve me Prokurim Publik

Rëndësia e prokurimeve publike mund të shihet edhe në aspektin e madhësisë e shpenzimeve krahasuar me buxhetin kombëtar dhe BPV ose madhësisë se blerjeve të qeverisë. Sipas Raportit Vjetor të Auditimit për vitin 2013, shpenzimet e përgjithshme për prokurimin publik arritën në pothuajse 444.000.000 €. Këto shifra tregojnë se prokurimi publik është jetik në ekonominë e vendit dhe për këtë arsye ky shpenzim shumë i rëndësishëm publik duhet të udhëhiqet nga një grup parimesh publike, vlerat, praktikat më të mira, ligjet, rregulloret dhe procedurat që rrjedhin nga një Strategji Kombëtare e Prokurimit Publik.

1.3.3 Roli i prokurimit publik në zhvillimin social-ekonomik kombëtar

Në përgjithësi, një strategji e prokurimit publik është e rëndësishme nga perspektiva e zhvillimit. Arritja e objektivave të zhvillimit, objektivat kombëtare për rritjen ekonomike dhe objektivat të tjerë të zhvillimit, kërkon shfrytëzimin maksimal të burimeve të kufizuara në dispozicion për prokurimin publik. Ekziston edhe një rritje e vetëdijesimit të lidhjes në mes të objektivave specifike kombëtare dhe praktikave të prokurimit publik. Këto përfshijnë, ndër të tjera, të kuptuarit se:

1 Shteti i cili kontraktin që të prokurojë punë, mallra dhe shërbime shpesh është në qendër të vëmendjes të fushatave kundër korrupsionit.

2 Strategjia e Prokurimit është pjesë e një politike industriale ose një instrument për të arritur objektivat sociale të tilla si mbështetje për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme dhe reduktimin e pabarazisë rajonale.

3 Pasi që prokurimi është një shpenzim i planifikuar buxhetor për të arritur objektivat socioekonomike kombëtare, vendimet e prokurimit mund të përshtaten në mënyrë strategjike për të lehtësuar aksesin në treg dhe zhvillimin e industrisë vendase. Strategjia kombëtare e prokurimit publik pritet të jetë një shofer i rëndësishëm i zhvillimit kombëtar dhe të mirëqenies publike. [1]

Literatura

https://uet.edu.al/images/doktoratura/Besnik_Hajdari.pdf

<https://mzhe-ks.net/sq/teknologjia-informative-telekomunikacioni#.X9C08NhkiUk>

Duli, Ilaz Mr.Sc “Reformat e Prokurimit Publik në Kosovë – Dekada e Parë”

Legjislacioni i prokurimit publik në Kosovë. E qasshme nga: <https://e-prokurimi.rksgov.net/HOME/ClanakItemNew.aspx?id=327>

Strategjia Kombëtare e Prokurimit Publik 2017-2021 (2017). E qasshme nga: Strategjia-perProkurimin-Publik.pdf (rks-gov.net)

Rregullat dhe Udhëzuesi Operativ për Prokurim Publik. (2018). E qasshme nga: <https://krpp.rks-gov.net/krpp/PageFiles/File/2018/04/rruopp13042018.pdf>

Microsoft Word - Raporti vjetor 2019_17_03_2020_shqip_1_.docx (rks-gov.net)

Udhëzues mbi prokurimin publik. E qasshme nga:

UDHEZUES_MBI_PROKURIMIN__PUBLIK_ALB1474450345.pdf (riinvestinstitute.org)

Qeverisje e mirë. E qasshme nga: Qeverisje_e_mire1535551201.pdf (riinvestinstitute.org)

Udhëzues Operativ për Prokurim Publik: www.krpp.rks-gov.net

Problemet me cmimet e prokurimeve publike ne Kosove. E qasshme ne: 43-Sfidat-nëhulumtimin-e-tregut-ALB-05-1.pdf (kdi-kosova.org)

LAW AND DEVELOPMENT UNDER GLOBALIZATION

Genc Merko

PhD in Law Sciences, g.merko@eust.edu.mk

International University of Struga, tel. no. +389 46 786 160

Abstract

Globalization raises a host of questions fundamental to law. International law and national law are no longer adequate categories for the totality of "law" today, and offer an array of new concepts such as transnational law, global law, global legal pluralism, etc. The development of the "global society" - also referred to as "globalization" - brings about fundamental changes not only in the economy, in society, and in politics but also in the law. These changes affect the areas subject to legal regulation. The technologies of communication and travel, the expanded economic areas, and the political opening of states lead to increases in cross-national communication, international dispersion of production systems, transnational trade, global markets, mobility of people and businesses, and offshore investment. All of these processes are subjects of laws that are designed to create a framework conducive to international exchange and at the same time to minimize risks. Law in a global world involves dealing with large-scale challenges in which the issue at hand is no longer merely one of enforcing the interests of individuals from one territory in another territory but rather the issue to be solved implicates the interests of several states. Such issues include protecting security in the face of terrorism and protecting the climate, financial markets, international competition, intellectual property in the Internet, as well as the new international institutions and values, such as the common European currency, the financial interests of the European Union, and the functionality of international tribunals.

Keywords: *changes, global society, communication, processes, subjects of laws.*

Introduction

International development law is a result of international economic integration and the interdependence of the international community. With the growing awareness of the importance of development of the international community, scholars have examined the related issues from different angles. Modernization theory, regards modernization as a 'progressive, evolutionary process that would result in the transformation of "less developed" societies into Western political, social and legal institutions'. According to modernization theory, four elements are 'critical in this

transformative process.’ They are rationalization, nation building, democratization and participation. Development as a principle of international law merely covers efforts of States, i.e. their co-operation for the elaboration of civil, cultural, economic, political and social standards, embodied in the Charter of the United Nations and the International Bill of Human Rights, based upon a common understanding of the generally recognized human rights and the principles of public international law concerning friendly relations and co-operation among States. (Wang, 2022)

The concept of transnational law is phrased originally around the middle of the last century to include all law which regulates actions or events that transcend national frontiers. Both public and private international law are included, as are other rules which do not wholly fit into such standard categories” This was, in other words, an understanding of law defined not by its sources or its form but by its object, a functional concept. Legal positivism requires an unquestioned starting point - a constitution, a sovereign people - and this starting point is, in almost all variants, tied to the state. (Michaels, 2022)

The law and economic development field revolves around important questions of globalization of property regimes, financial markets, foreign investments, sustainability, gender equality, transparency and fundamental rights in administrative regulations and constitutional regimes. These areas of law are central to understanding how legal reforms can enhance or worsen individual well-being and how is law implicated in the project of building national and transnational legal regimes that facilitate or restrict a world-integrated economy. (Law and International Economic Development, 2022)

Much of legal-economic globalization is due not so much to states revising international trade laws but to their re-orienting of internal market law with a view to enhancing the attractiveness of domestic markets and the competitiveness of domestic rather than national industry. Among the legal concepts emerging from that examination are not only principles of liberalization and non-discrimination but also international standards of protection and rules on the distribution of regulatory authority among states and the economic integration of regional and global organizations, with basic authority and political power remaining invested with the nation-state. As a result, regulatory competition is now widespread, creating a source of and innovative market rules. However, as there are no generally accepted legal rules on how to determine appropriate levels of regulation or how to resolve conflicts between regulatory systems, and as the development of the principles of globalized economic law lack democratic legitimacy, the concept of globalized economic law remains elusive. Thus, only some features of the overall development can be examined and characterized more closely, including the way in which states reorient domestic regulation in view of their loss of territorial control. However, the need for such reorientation is due not only to globalization but also to many factors (including societal changes, technological progress, etc.) so that it is difficult to isolate the influence of globalization, quite apart from the fact that globalization itself is a complex phenomenon with its own history. Consequently, globalization evolves at both the national and the international level as a multi-

faceted and concurrent—though non-parallel—development in the law, one of its features being the redirection of national law toward a globalist perspective. (Ullrich, 2022)

Globalization has been a key driver of growth and affluence around the world. It has allowed industrialized countries to rely on their exports to boost their potential for growth. It has also helped developing nations diversify their economies and fight poverty. Globalization has redistributed income toward capital at the expense of labor, invigorated by the growing impact of technology and trade deals tilted in favor of capital and the wider financial community. The industries of established economies have successfully leveraged the removal of trade barriers to reduce their costs and penetrate new markets with the help of global rules and trade deals designed in their favor. Most of the world's largest companies and intellectual property owners are entities from developed countries, and the accumulation of their profits—protected by globally enforced intellectual property rights regimes—has sustained existing income and wealth disparities. (Inan, 2022)

Material and methods

The processes of globalization have an impact on the sphere of law too. It has already become clear that law in the new environment is the subject to intensive change, and it is being transformed, standardized and unified within the entire planet. The formation of global law and the integration of all national legal systems are objectively necessary and logical, and the problem of transformation of law under the influence of globalization requires a careful consideration. The term “globalization” got firmly fixed in modern scientific lexical circulation and is used to explain the changes taking place in various spheres of human activity. Under globalization, as a rule, the general civilization process of the planetary unification of various spheres of human activity, covering production, technology, finance, trade, culture, political and state institutions is understood. Globalization is a macro-trend of modern world development, it is a natural process that can not be stopped and difficult to adjust; it reflects a sort of “resultant” of diverse and multidirectional world forces. (Vasyl, Oleg, 2019),

The main consequence of globalization is the global division of labor, migration, concentration of capital in the planetary scale, labor and productive resources, standardization of legislation, economic and technological processes, as well as convergence and fusion of cultures of different countries. As a result of globalization, the world is becoming more connected and more dependent from all its subjects.

At the same time, globalization is a very complex process that proceeds unevenly. The activity of the globalization process in the modern world is connected with the level of development of science, technologies, which inevitably lead to inequality of the participants. There are the leading countries with high-tech economies (most often these are Western countries) that

dictate the conditions to all other countries in the world; on the other hand, there are countries with a “catching-up” economy that live on the IMF loans. Thus, the participants in the process of globalization are initially in an unequal situation.

In the conditions of globalization, the unification of law has significantly wider application, which usually refers to the process of bringing of existing law to the unified principles by the state, eliminating differences and providing uniformity to the legal regulation of the similar or close types of social relations. The main feature of the unification of law is that it takes place simultaneously in two different legal systems - in international law (the conclusion of an international treaty) and in national law (the implementation of the rules of this agreement in domestic law). In other words, unification of law can be defined as cooperation aimed at creating an international mechanism for regulating relations in the sphere of common interests of the states.

The term 'globalization of law' refers to the degree to which the whole world lives under a single set of legal rules. Such a single set of rules might be imposed by an international body, adopted by global consensus, or arrived at by parallel development in all parts of the globe. In today's world of increasing international trade and inter-dependence the need for transnational law has increased many folds. Since more and more countries, open their economy, either partially or completely, there is a growing need to recognize and work towards a uniform system of law:(Dasgupta, 2022)

There are various connotations to the term 'Globalization of law'. It may be viewed as a concomitant of the globalization of markets and the business practices of the multi-national corporations that operate in those markets. There has been some movement toward a relatively uniform global contract and commercial law. In international trade too, the parties enter in contracts and the contracting parties invariably agree to submit to a nongovernmental arbitration mechanism or the courts of some particular nation state, or both, to resolve contract disputes. They may also choose the governing law of the contract under which any contract dispute between them shall be resolved.

In today's world of inter-dependence and international commerce, there is increasing importance of growth of harmonization of international commercial law. Most of the countries have now recognized the need for a uniform, predictable and transparent system of law for encouraging foreign investment and international trade with other countries. As a result of this, the courts and law of most of the countries recognize and enforce the judgments of the others. Hence there is a tentative movement towards the formulation of transnational commercial law through contracts.

In the global context, because of the economic position of the United States and some of the countries of Europe, these countries substantially influence the process of globalization of law. The obvious reason being that they contribute substantially to foreign investments in other parts of the world and have a strong role to play in international trade. Other than American economic power, another reason for this is the receptivity of common law to contract and other commercial

law. It is widely believed in Europe that European Community legal business flows to London because English lawyers are more adept than civil law lawyers at legal innovation to facilitate new and evolving transnational business relationships. For whatever reasons, it is now possible to argue that American business law has become a kind of global *jus commune* incorporated explicitly or implicitly into transnational contracts and beginning to be incorporated into the case law and even the statutes of many other nations.

Law and globalization are inextricably linked. The new modes of international transactions in the economic, political and social arenas which characterize the global age have been shaped by and translated in legal normativity. A key feature of globalization is, indeed, the rise of supra- or extraState normativities, and the corresponding push to move, from pyramid to network, from national government to global governance. Debates centering on the purported waning of the State have at their core the perceived loss of capacity by individual national States to effectively regulate phenomena which are intrinsically global in nature, such as climate change, immigration, human rights, food and health security. (Law and Globalization, 2020)

Economic globalization directly impacts the law of states. New laws are passed, treaties are ratified, and case law shifts focus in response to global market demand. Geographic borders no longer isolate states as new technologies provide avenues for constant interaction amongst individuals on opposite sides of the globe. Law is no longer purely local when an increasing part of the world population delocalizes. People are no longer local because they either physically move or carry out business and personal matters across multiple state boundaries. If individuals and businesses continue to delocalize at an increasing rate, nations must develop mechanisms and provide new tools to understand foreign individuals, systems, and institutions. The law itself must undergo reforms to remain competitive in a world with fading borders. (Morosini, 2015)

The research methodological approach for the preparation of this paper reflects the purpose of the research process. The research first formulated the requirements for providing qualitative and quantitative indicators based on the existing research methodologies using research tools that can be best used to ensure the desired result.

This paper is basically a qualitative research and adopted theoretical approach. It relies on documented theories as well as other secondary data sources. Relevant literature was collected in an eclectic way from official documents, to specific reports and published in books, magazine publications, online articles. The results are presented and analyzed using the open method of content analysis. The data for this study are obtained from the analysis of the records globalization of law.

Results and discussion

Globalization is the process by which ideas, knowledge, information, goods and services spread around the world. In business, the term is used in an economic context to describe integrated economies marked by free trade, the free flow of capital among countries and easy access to

foreign resources, including labor markets, to maximize returns and benefit for the common good. Globalization is driven by the convergence of cultural and economic systems. This convergence promotes -- and in some cases necessitates -- increased interaction, integration and interdependence among nations. The more countries and regions of the world become intertwined politically, culturally and economically, the more globalized the world becomes. Globalization is the process by which ideas, knowledge, information, goods and services spread around the world. In business, the term is used in an economic context to describe integrated economies marked by free trade, the free flow of capital among countries and easy access to foreign resources, including labor markets, to maximize returns and benefit for the common good. Globalization is driven by the convergence of cultural and economic systems. This convergence promotes -- and in some cases necessitates -- increased interaction, integration and interdependence among nations. The more countries and regions of the world become intertwined politically, culturally and economically, the more globalized the world becomes. (Lutkevich,2022)

- In a globalized economy, countries specialize in the products and services they have a competitive advantage in. This generally means what they can produce and provide most efficiently, with the least amount of resources, at a lower cost than competing nations. If all countries are specializing in what they do best, production should be more efficient worldwide, prices should be lower, economic growth widespread and all countries should benefit -- in theory.
- Policies that promote free trade, open borders and international cooperation all drive economic globalization. They enable businesses to access lower priced raw materials and parts, take advantage of lower cost labor markets and access larger and growing markets around the world in which to sell their goods and services.
- Money, products, materials, information and people flow more swiftly across national boundaries today than ever. Advances in technology have enabled and accelerated this flow and the resulting international interactions and dependencies. These technological advances have been especially pronounced in transportation and telecommunications.
- Among the recent technological changes that have played a role in globalization are the following:
 - ✓ Internet and internet communication. The internet has increased the sharing and flow of information and knowledge, access to ideas and exchange of culture among people of different countries. It has contributed to closing the digital divide between more and less advanced countries.
 - ✓ Communication technology. The introduction of 4G and 5G technologies has dramatically increased the speed and responsiveness of mobile and wireless networks.
 - ✓ IoT and AI. These technologies are enabling the tracking of assets in transit and as they move across borders, making cross-border product management more efficient.

- ✓ Blockchain. This technology is enabling the development of decentralized databases and storage that support the tracking of materials in the supply chain. Blockchain facilitates the secure access to data required in industries such as healthcare and banking. For example, blockchain provides a transparent ledger that centrally records and vets transactions in a way that prevents corruption and breaches.
 - ✓ Transportation. Advances in air and fast rail technology have facilitated the movement of people and products. And changes in shipping logistics technology moves raw materials, parts and finished products around the globe more efficiently.
 - ✓ Manufacturing. Advances such as automation and 3D printing have reduced geographic constraints in the manufacturing industry. 3D printing enables digital designs to be sent anywhere and physically printed, making distributed, smaller-scale production near the point of consumption easier. Automation speeds up processes and supply chains, giving workforces more flexibility and improving output.
- Why is globalization important?
- ✓ Globalization changes the way nations, businesses and people interact. Specifically, it changes the nature of economic activity among nations, expanding trade, opening global supply chains and providing access to natural resources and labor markets.
 - ✓ Changing the way trade and financial exchange and interaction occurs among nations also promotes the cultural exchange of ideas. It removes the barriers set by geographic constraints, political boundaries and political economies.
 - ✓ For example, globalization enables businesses in one nation to access another nation's resources. More open access changes the way products are developed, supply chains are managed and organizations communicate. Businesses find cheaper raw materials and parts, less expensive or more skilled labor and more efficient ways to develop products.
 - ✓ With fewer restrictions on trade, globalization creates opportunities to expand. Increased trade promotes international competition. This, in turn, spurs innovation and, in some cases, the exchange of ideas and knowhow. In addition, people coming from other nations to do business and work bring with them their own cultures, which influence and mix with other cultures.
 - ✓ The many types of exchange that globalization facilitates can have positive and negative effects. For instance, the exchange of people and goods across borders can bring fresh ideas and help business. However, this movement can also heighten the spread of disease and promote ideas that might destabilize political economies.
- There are three types of globalization.
- ✓ *Economic globalization.* Here, the focus is on the integration of international financial markets and the coordination of financial exchange. Free trade agreements, such the North

American Free Trade Agreement and the Trans-Pacific Partnership are examples of economic globalization. Multinational corporations, which operate in two or more countries, play a large role in economic globalization.

- ✓ *Political globalization.* This type covers the national policies that bring countries together politically, economically and culturally. Organizations such as NATO and the UN are part of the political globalization effort.
 - ✓ *Cultural globalization.* This aspect of globalization focuses in a large part on the technological and societal factors that are causing cultures to converge. These include increased ease of communication, the pervasiveness of social media and access to faster and better transportation.
 - ✓ These three types influence one another. For example, liberalized national trade policies drive economic globalization. Political policies also affect cultural globalization, enabling people to communicate and move around the globe more freely. Economic globalization also affects cultural globalization through the import of goods and services that expose people to other cultures.
- Effects of globalization. The effects of globalization can be felt locally and globally, touching the lives of individuals as well as the broader society in the following ways:
- ✓ *Individuals.* Here, a variety of international influences affect ordinary people. Globalization affects their access to goods, the prices they pay and their ability to travel to or even move to other countries.
 - ✓ *Communities.* This level encompasses the impact of globalization on local or regional organizations, businesses and economies. It affects who lives in communities, where they work, who they work for, their ability to move out of their community and into one in another country, among other things. Globalization also changes the way local cultures develop within communities.
 - ✓ *Institutions.* Multinational corporations, national governments and other organizations such as colleges and universities are all affected by their country's approach to and acceptance of globalization. Globalization affects the ability of companies to grow and expand, a university's ability to diversify and grow its student body and a government's ability to pursue specific economic policies.
 - ✓ While the effects of globalization can be observed, analyzing the net impact is more complex. Proponents often see specific results as positive and critics of globalization view the same results as negative. A relationship that benefits one entity may damage another, and whether globalization benefits the world at large remains a point of contention.
- Globalization enables countries to access less expensive natural resources and lower cost labor. As a result, they can produce lower cost goods that can be sold globally. Proponents

of globalization argue that it improves the state of the world in many ways, such as the following:

- ✓ Solves economic problems. Globalization moves jobs and capital to places that need these resources. It gives rich countries access to lower cost resources and labor and poorer countries access to jobs and the investment funds they need for development.
- ✓ Promotes free trade. Globalization puts pressure on nations to reduce tariffs, subsidies and other barriers to free trade. This consequently promotes economic growth, creates jobs, makes companies more competitive and lowers prices for consumers.
- ✓ Spurs economic development. Theoretically, globalization gives poorer countries access to foreign capital and technology they would not otherwise have. Foreign investment can result in an improved standard of living for the citizens of those nations.
- ✓ Encourages positive trends in human rights and the environment. Advocates of globalization point to improved attention to human rights on a global scale and a shared understanding of the impact of people and production on the environment.
- ✓ Promotes shared cultural understanding. Advocates view the increased ability to travel and experience new cultures as a positive part of globalization that can contribute to international cooperation and peace.

Conclusions

This article presents a wide range of views on a broad range of topics related to globalization, development, and the law. There is a general consensus that legal institutions and good governance are important for both managing globalization and achieving development, and that these institutions go beyond "law" or "policy" to encompass the basic structures of society itself. In an interconnected world, developing countries can sometimes benefit from institutional links that were formed by developed countries.

As globalization has progressed, living conditions (particularly when measured by broader indicators of wellbeing) have improved significantly in virtually all countries. However, the strongest gains have been made by the advanced countries and only some of the developing countries.

No country, least of all the poorest, can afford to remain isolated from the world economy. Every country should seek to reduce poverty. The international community should endeavor—by strengthening the international financial system, through trade, and through aid—to help the poorest countries integrate into the world economy, grow more rapidly, and reduce poverty. That is the way to ensure all people in all countries have access to the benefits of globalization.

Growth in living standards springs from the accumulation of physical capital (investment) and human capital (labor), and through advances in technology (what economists call total factor

productivity). Many factors can help or hinder these processes. The experience of the countries that have increased output most rapidly shows the importance of creating conditions that are conducive to long-run per capita income growth. Economic stability, institution building, and structural reform are at least as important for long-term development as financial transfers, important as they are. What matters is the whole package of policies, financial and technical assistance, and debt relief if necessary.

Markets promote efficiency through competition and the division of labor—the specialization that allows people and economies to focus on what they do best. Global markets offer greater opportunity for people to tap into more and larger markets around the world. It means that they can have access to more capital flows, technology, cheaper imports, and larger export markets. But markets do not necessarily ensure that the benefits of increased efficiency are shared by all. Countries must be prepared to embrace the policies needed, and in the case of the poorest countries may need the support of the international community as they do so.

Economies are continually evolving and globalization is one among several other continuing trends. One such trend is that as industrial economies mature, they are becoming more service-oriented to meet the changing demands of their population. In fact, globalization is actually making this process easier and less costly to the economy as a whole by bringing the benefits of capital flows, technological innovations, and lower import prices. Economic growth, employment and living standards are all higher than they would be in a closed economy.

What is the appropriate policy response? Should governments try to protect particular groups, like low-paid workers or old industries, by restricting trade or capital flows? Such an approach might help some in the short-term, but ultimately it is at the expense of the living standards of the population at large. Rather, governments should pursue policies that encourage integration into the global economy while putting in place measures to help those adversely affected by the changes. The economy as a whole will prosper more from policies that embrace globalization by promoting an open economy, and, at the same time, squarely address the need to ensure the benefits are widely shared.

References

1. Dasgupta, P., (2022), Globalization of Law and Practices, <https://www.legalserviceindia.com> ›
2. Inan, C., (2022), From the Local to the Global: The Politics of Globalization, <https://carnegieeurope.eu> › fr.
3. Law and Globalization: a Critique of a Dialectic Relation, (2020), <https://revista.direito.ufmg.br> › article › view.
4. Law and International Economic Development - Pathways, (2022), <https://pathways.wcl.american.edu> ›
5. Lutkevich, B., (2022), What Is Globalization? Globalization Explained - TechTarget, <https://www.techtarget.com> ›
6. Michaels, R., (2022), Globalization and Law: Law Beyond the State, <https://scholarship.law.duke.edu> › cgi › viewcontent.
7. Morosini, F., (2015), Globalization and Law: Beyond Traditional Methodologies of Comparative Legal Studies and an Example from Private International Law, <https://papers.ssrn.com> › papers.
8. Vasyl, T., Oleg, D., (2019), The impact of globalization processes on the legal sphere, <https://amazoniainvestiga.info> › article › download.
9. Wang, G., (2022), International development law in the globalized world, <http://www.austlii.edu.au> › journals › JCULawRw
10. Ullrich, H., (2022), The Globalization of Economic Law | Cairn International Edition, <https://www.cairn-int.info> › ar.

PARASHKRIMI I PADISË SË RIVENDIKIMIT

Msc. Endi Kalemaj
Prof.As.Dr. Ervis Çela

Abstrakt.

¹Padia është e drejta e personit që bën pretendimin, për t'u dëgjuar, mbi themelin e këtij pretendimi, në mënyrë që gjykata ta shpallë atë të bazuar ose jo. Pala kundërshtare ka të drejtë të diskutojë dhe të ngrejë prapësime mbi themelin dhe bazueshmërinë në ligj të këtij pretendimi.²***Nuk mund të ngrihet padi nga një person që i mungon zotësia juridike për të vepruar.*** Afati për parashkrimin e padisë, për shpalljen e pavlefshëm të veprimit juridik, është pesëvjeçar, është afat i posaçëm, në dallim nga afati i përgjithshëm i parashkrimit të padive, parashikuar nga neni 114 i Kodit civil, që është dhjetëvjeçar. Duke pasur parasysh formulimin e nenit 103 të Kodit civil, evidentojmë faktin se në këtë rast bëhet fjalë për padinë që ka të bëjë me veprimet juridike relativisht të pavlefshme, pra të anulueshme.

Instituti i parashkrimit të padisë dhe i dekadencës së të parashikohet në nenet 112-128 të kodit civil³. Poseduesi sipas parimit të së drejtës subjektive është i autorizuar të ushtroj pushtet faktik mbi sendin, ai ka të drejtën e posedimit. Posedimi nënkupton **pushtetin faktik** të një personi ndaj një sendi apo një të drejte, për dallim nga pronësia e cila nënkupton **pushtetin juridik** të një personi ndaj një sendi. Nga kjo rrjedhë se te posedimi është i nevojshëm të ekzistoj pushteti faktik, ndërsa te pronësia pushteti juridik

Posedimi fitohet në moment kur poseduesi arriti ose po vendosi pushtetin faktit mbi atë send, pamvarsisht nga ajo se a kemi të bëjmë me aktin e përvetësimit në mënyrë origjinare respektivisht pa vullnetin e poseduesit të deritanishëm do me thënë me akte të një anshëm, ose po posedimi i është bartë në mënyrë derivative që nënkupton me vullnetin e paraardhësit respektivisht atij që e ka poseduar sendin⁴. Nga e sipërpërmendura mund të konstatojmë se fitimi i posedimit arrihet në dy mënyradhe atë në mënyrë origjinare dhe derivative.

Në nenin 115 të Kodit Civil janë paditë që parashkruhen brënda afatit kohor nga 6 muaj ne tre vite.

¹ Neni 31 I Kodit të Procedrës Civile të RESH-së.

² Neni 33 I Kodit të Procedurës Civile të RESH-së.

³ Nenet 112-128 të Kodit Civil

⁴ Çavdar, Kiril. Çavdar Kimo, fq.440, neni 173, Zakon za sopstvenost i drugi stvarni prava-komentar, objasnivanja, Shkup 2012

Në nenin 113 të Kodit Civil janë listuar paditë që nuk parashkruhen të cilat janë: a) padia për rivendosjen ose mbrojtjen e një të drejte vetjake jopasurore, përveç përjashtimeve të caktuara në ligj b) paditë e njohjes; c) padia e pjesëtimit midis bashkëpronarëve; ç) padia për kthimin e shumave të depozituara në bankë; d) paditë e tjera të parashikuara në dispozita ligjore të veçanta⁵.

Sic duket kemi që padia e rivendikimit nuk është rregulluar në nenin e mësipërm dhe, prandaj, për afatin e parashkrimit të kësaj padie, referimi bëhet në nenin 114 të Kodit Civil që parashikon, se: *“Kur në ligj nuk është parashikuar ndryshe, parashkruhen brenda dhjetë vjetëve të gjitha paditë midis personave juridikë, midis këtyre dhe personave fizikë, si dhe midis vetë personave fizikë”*.

Në doktrinë, padia e rivendikimit përkufizohet si padia e pronarit joposëdës kundër poseduesit jopronar për kthimin e sendit. Që të ushtrohet kjo e drejtë duhet: që paditësi (ai që kërkon mbrojtje me anën e padisë) të jetë pronar i sendit që kërkon (rivendikon) dhe që i padituri (ai kundër të cilit drejtohet padia) të jetë posedues i paligjshëm isendit

Fjale kyce: *padia, afati, parashkrimi, rivendikim, parashkrim shues, bashkëpronar, legjitimiteti aktiv, pasiv, parashkrimi fitues me ose pa titull.*

Historiku mbi padinë e rivendikimit ndër vite.

Një nga aktet më të rëndësishme të asaj kohe ishte *“Statuti i Mbretërisë Shqiptare i vitit 1929”*. Ky akt do të njohë pronën private si një të drejtë kushtetuese të pakontestueshme. Në artikullin 198 të këtij statuti parashikohej se: *“E drejta e pronësisë, për çfarëdolloj pasurie që të jetë, është e padhunueshme. Pa të qenit e vërtetuar rregullisht nevoja e interesit botëror dhe pa mospagesën e vlerës së arsyeshme, sipas ligjit të posaçëm nuk mund të shpronësohet pasuria e askujt”*.

Në Statutin e Mbretërisë në artikullin 222, gjejmë këtë parashikim për të drejtën e pronësisë: *“Toka është pronë e thjeshtë (mulq) dhe për të zbatohen dispozitat e Kodit Civil. Derisa të hyjë në fuqi Kodi Civil, mbi tokat, zbatohen dispozitat ligjore të deritanishme”*. Ky akt sanksiononte pronën private duke i dhënë të drejtë subjekteve private ta zotëronin atë dhe të mos

⁵Si padi të tjera të parashkrueshme e të palistuar në këtë dispozitë, por në një dispozitë të veçantë të Kodit Civil është vetëm padia për kërkimin e trashëgimit e parashikuar në nenin 351 të Kodit Civil me këtë përmbajtje: *“Padia për kërkimin e trashëgimit nuk parashkruhet, përveç efekteve të parashkrimit fitues për sende të veçuara”*. Për këtë arsye, përmbajtja e nenin 351 mund të zevendesonte përmbajtjen e pikës d) të nenit 115 të Kodit Civil

cënoheshin në të drejtën e tyre të pronësisë dhe nga ana tjetër do të gjejmë kufizime të tjetërsimit kur bëhet fjalë për pronën shtetërore.

Akti i cili shënoi një pikë kulminante në definimin dhe rregullimin e institutit të së drejtës së pronësisë në atë kohë ishte Kodi Civil i vitit 1929, akt ky i cili gjithmonë ka paraqitur vlera historike dhe studimore. K.Civil i vitit 1929, në artikullin 794 parashikonte se: *"Zotnimi asht e drejta me gëzue e me disponuar sendet pa asnjë kufizim tjetër, jasht atyne që caktohen me ligj ose me rregullore"*

Referuar dispozitave të këtij kodi, paditë për mbrojtjen e të drejtës së zotnimit ndahen në dy kategori: (i) Kur pushtetet që ka zotënuesi mbi sendin i kontestohen (kundërshtohen) prej një të treti tërësisht ose pjesërisht dhe (ii) kur i treti pretendon mbi sendin një të drejtë reale të plotë (zotnim) ose të pjesshëm (servitut), ligji i akordon zotnuesit mjetet e mbrojtjes së zotnimit të tij.

Për prapësimin e pretendimit të të tredit mbi krejt zotënimin e sendit, ligji njihte : (i) padinë e rivendikimit (rei vindiciatio); për prapësimin e pretendimit të të tredit për një të drejtë të pjesshme mbi sendin, ligji i njihte zotëruesit (ii) padinë mohuese ose negatore (actio negotatoria). Padia e rivendikimit sipas këtij kodi kishte për qëllim njohjen e të drejtës së zotnimit dhe kthimin e sendit prej atij që e mban pa të drejtë. Padia mohuese ose negatore ka për objekt mohimin e të drejtave që pretendohen mbi sendin e huaj dhe deklarimin se sendi i zotnuar prej paditësit është i lirë nga çdo kufizim (uzufukt, servitut).Funksioni i këtyre padive nuk është vetëm për të mbrojtur të drejtën e zotnimit, por edhe të drejtën e posedimit, prandaj këto dy padi i shërbejnë si zotnuesit ashtu edhe poseduesit, pasi kanë për qëllim marrjen e masave të përkohshme dhe preventive kundrejt ngacmimeve të të tretëve, pa prekur themelin e të drejtës.

Në nenin 2034 të **Kodit tonë Civil të parë në Shqipëri**, në atë të Mbretërisë Shqiptare, që hyri në fuqi në vitin 1929 u parashikua, se: *"Por kur ka dispozitë të kundërt, gjithë paditë reale ashtu dhe personale parashkruen mbas tridhjetë vjetëve, pa qënë i obliguem pretenduesi i parashkrimit me paraqitë titull dhe pa mos me mundë me iu kundërdrejtue këtij mungesa e mirëbesimit."* . E drejta e zotnimit nuk humbë pra me mospërdorimin e kështu zotnuesi, edhe sikur mos t'a ketë përdorë gjat e vet për njëqind vjet, nuk e humbetë të drejtën e ushtrimit të padisë së rivendikimit deri sa i padituri nuk e ka fitue me zotnimin me parashkrim vehtësimtar." Pra, në atë periudhë padia e rivendikimit prej doktrinës apo edhe prej jurisprudencës konsiderohej e paparashkrueshme, përse kohë që dikush tjetër nuk fitonte pronësinë për të njëjtën pronë me parashkrim fitues, sipas afateve të posedimit të pashqetësuar, të parashikuara në ligj.

Në vitin 1946 u miratua Kushtetuta e Republikës Popullore të Shqipërisë, që solli ndryshime në rendin ekonomik - shoqëror në vendin tonë, E cila në nenin 7, kapitullin II të saj parashikonte se, *"Në Republikën Popullore të Shqipërisë mjetet e prodhimit përbëhen prej pasurisë së përbashkët të popullit që gjendet në duart e shtetit, prej pasurisë së organizatave kooperativiste popullore dhe prej pasurisë së personave privatë, fizikë ose moralë"*. Në dispozitat të Kodit Civil u parashikuan standarte të ndryshme në mbrojtje të së drejtës së pronësisë shtetërore,

kooperativiste dhe të personave privatë, duke siguruar një mbrojtje të veçantë për dy të parat dhe duke vijuar me shkallëzime edhe ndërmjet tyre, me përparësi të parën.

Në nenin 12 të kësaj Kushtetutë thuhet se: “Toka u takon ayre që e punojnë. Caktohet me ligj kur nje institucion ose një person që nuk e punon token mund të mbetet zot i kësaj toke dhe në ç’masë”. E njëjta frymë dhe ideologji do të përshkonte dhe K.Civil të vitit 1955. Subjekte të së drejtës së pronësisë socialiste ishin shteti dhe organizatat kooperativiste-shoqërore, kurse subjekte të pronësisë private ishin personat fizikë.

Dekreti nr.2083, datë 06.07.1955 “Mbi Pronësinë”, aprovuar me ligjin nr.2251, datë 04.04.1956 (hyrë në fuqi më datë 01.09.1955). Në pronësi të personave privatë mund të ishin si pasuri të paluajtshme vetëm banesat. Këto banesa privatët i patën përfituar ose (i) nëpërmjet blerjes nga shteti, ose (ii) ishin banesat vetjake që kishin mbetur si të tilla nga shtetëzimet që kishte bërë shteti i kohës

Neni 76 i Pjesës së Përgjithshme të Kodit Civil të vitit 1955 për paparashkrueshmërinë e padisë së rivendikimit për pasurinë shtetërore dhe kooperativiste, duke parashikuar shprehimisht se: “Nuk parashkruhet e drejta e padisë së shtetit, kooperativave dhe organizatave të tjera shoqërore për kërkimin e pasurisë së tyre të luajtshme e të paluajtshme nga cilido posedues i paligjshëm. E drejta e padisë së shtetit për kërkimin e pasurisë shtetërore nuk parashkruhet as kundrejt kooperativave dhe organizatave të tjera shoqërore...”

Arësyeja për mosparashkrimin e padisë së rivendikimit të shtetit, qëndronte ***për rendësinë e madhe e të veçantë që kishte prona shtetërore në tërësinë e sistemit të atëhershëm ekonomik.*** Referuar ligjit të kohës ishte pronë private çdo gjë që nuk ishte e ndaluar të ishte në pronësi të personave privatë. Prona shtetërore mbrohej nga çdo transferim apo kalim i paligjshëm i pasurisë së saj në pronësi të kooperativave bujqësore, apo personave fizik. Prona e “harruar”, domethënë në një pronë pa zot, e cila në bazë të nenit 49⁶ të Dekretit mbi pronësinë, kalonte përsëri në pronësi të shtetit.

Në vijim, neni 82: ***Kur në ligj nuk është parashikuar ndryshe, e drejta e padisë parashkruhet: b) me kalimin e tre vjetëve për konfliktet midis privatëve ose midis privatëve dhe institucioneve, ndërmarjeve dhe organizatave shtetërore, kooperativiste dhe shoqërore, me përjashtim të konflikteve në lidhje me të drejtat mbi pasuritë e paluajtshme, për të cilat e drejta e padisë parashkruhet në kalimin e 6 vjetëve.***

⁶Neni 49 i Dekretit mbi Pronësinë: *Sendet pa zot kalojnë në pronësi të shtetit. Sendet pa zot janë ato që nuk kanë pronar ose pronari i të cilave ka hequr dorë nga pronësia si dhe ato, pronari i të cilave ka humbur me parashkrim të drejtën që t’i kërkojë nga poseduesi i paligjshëm dhe pronësinë e të cilave nuk e ka fituar ndonjë person tjetër me parashkrim fitues. Kalimi i sendeve pa zot në pronësinë të shtetit bëhet me vendim të gjykatës, përveç rastit të parashikuar në nenin 27*

Në vitin *1976 u miratua Kushtetuta e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë që hyri në fuqi më 1 Janar 1977*, duke sjellë ndryshime të mëtejshme në rendin ekonomiko-shoqëror, ku e gjithë toka bëhej në pronësi të shtetit dhe u jepej pa shpërblim, në përdorim shoqëror ndërmarrjeve dhe institucioneve shtetërore, kooperativave bujqësore dhe organizatave shoqërore dhe në përdorim vetjak shtetasve.⁷Të gjitha aktet e mësipërme të kohës nuk bënë gjë tjetër veçse çuan në nxjerrjen e tokës jashtë qarkullimit civil. Por ajo që përfundimisht e nxorri tokën nga qarkullimi civil ishte Kushtetuta e 1976.

Sipas **nenit 19** të Kushtetutës e gjithë toka u shpall pronë shtetërore. Në këtë nen sanksionohej se “Tokë u jepet në përdorim shoqëror ndërmarrjeve dhe institucioneve shtetërore, kooperativave bujqësore dhe organizatave shoqërore, si dhe në përdorim vetjak shtetasve”

Më datë *1.1.1982 hyri në fuqi Kodi Civil, që iu përshtat më mirë rendit ekonomik të lartëpërmendur*. Sipas parashikimeve të këtij Kodi, çdo pronë në Republikën Popullore Socialiste të Shqipërisë, ishte në pronësi të shtetit, të kooperativave bujqësore dhe të personave të veçantë. Prona socialiste përbëhej nga prona shtetërore dhe nga prona kooperativiste në bujqësi. “Prona shtetërore i përket gjithë popullit dhe është forma më e lartë e pronës socialiste”. Shteti ishte pronar i vetëm i të gjithë pronës shtetërore. Përsa i përket institutit të parashkrimit të padisë ndodhën disa ndryshime, prej të cilave spikat zvogëlimi i mëtëjshëm i afatit të parashkrimit të padisë së shtetasve dhe vijimi i mosparashkrimit të padisë së shtetit në mbrojtje të pronës shtetërore. Pronë e shtetit ishte edhe çdo pasuri tjetër që krijohej në sektorin shtetëror ose që shteti e fitonte sipas ligjit.

Neni 59 i Kodit Civil shprehet, se: “Një e drejtë që nuk ushtrohet brenda afateve të caktuara në ligj, nuk mbrohet me anë të padisë nga gjykata ose nga organi kompetent. Kur në ligj nuk është parashikuar ndryshe afati i parashkrimit të padisë është: a) një vit e gjysmë për paditë ndërmjet personave juridike; b) tre vjet për paditë ndërmjet personave juridike dhe shtetasve si dhe ndërmjet vetë shtetasve...”

Nuk i nënshtrohen parashkrimit sipas nenit 63 të Kodit Civil: a) padia e shtetit për kërkimin e pronës shtetërore që mbahet në mënyrë të paligjshme nga një kooperativë bujqësore ose organizatë shoqërore ose nga një shtetas; b) padia e kooperativës bujqësore dhe e organizatave shoqërore për kërkimin e pronës së tyre që mbahet në mënyrë të paligjshme nga shtetasit...

Në vitin 1990 u rrezua regjimi diktatorial i kohës dhe iu hap rruga pluralizmit politik, qeverisjes demokratike si dhe sanksionimit të ekonomisë së lire të tregut dhe pronës private.

Datë 29.04.1991 “Për dispozitat kryesore kushtetuese”, u sanksionua e drejta e individit për të gëzuar pronën private. Ky ligj vendosi një rend të ri ekonomik, dhe kalimin përfundimisht

⁷Neni 19 i Kushtetutës së vitit 1976

nga një sistem me ekonomi të centralizuar e të kontrolluar nga shteti, në një sistem ekonomik të bazuar në *parimet e tregut të lirë*. Shitja dhe blerja e tokës bujqësore fillimisht u ndalua me ligj. Toka bujqësore u jepej në pronësi ose në përdorim personave fizikë dhe juridikë vendas pa shpërblim.

Më datë **1.11.1994 hyri në fuqi Kodi Civil aktual**, në të cilin janë bërë disa ndryshime., afati i parashkrimit të padisë së rivendikimit nuk përcaktohet në ndonjë nen të Kodit, prandaj për afatin e parashkrimit të kësaj padie, referimi bëhet në nenin 114 të Kodit Civil, *Kur në ligj nuk është parashikuar ndryshe, parashkruhen brenda dhjetë vjetëve të gjitha paditë midis personave juridikë, midis këtyre dhe personave fizikë, si dhe midis vetë personave fizikë.*⁸Një nga mënyrat e ligjshme të fitimit të pronësisë është edhe kontrata e shitjes si veprim juridik i dyanshëm. Ajo është e vlefshme edhe për kalimin e pronësisë së sendeve nga shteti tek individ, duke shërbyer kështu si mjet juridik për fitimin e pronësisë private në mënyrë të prejardhur nga e drejta e pronësisë shtetërore.⁹

Në vendimin nr.614.datë20/03/2012 të Gjykatës së Apelit Tiranë ka konstatuar se padia e rivendikimit është mjet juridik për mbrojtjen e së drejtës subjektive dhe si e tillë është garanci ligjore për mbrojtjen dhe rivendosjen gjyqësisht të të drejtave civile të shkelura dhe ***sipas këtij vendimi nuk i nështrohet parashkrimit shues***. Në vendimin Nr.5,të Kolegjeve të Bashkuara të Gjykatës së Lartë në të cilin janë argumentuar qartë arsyet e paparashkrueshmërisë të kësaj padie,arsye që gjenden në vetë natyrën juridike të pronësisë. Nëse do të pranohej se padia e rivendikimit do të parashkruhet,mund të vendosemi para situatës kur pronari të mos kishte mundësi të ushtronte të drejtat e tij mbi sendit për shak të kalimit të afatit.

Legjislacionet e vendeve të tjera për parashkrimin apo jo të padisë së rivendikimit

Në Kodin Civil Italian gjëndja e afatit të padisë së rivendikimit është shprehur në nenin 948 § III,në të cilin parashikohet: “Padia e rivendikimit nuk parashkruhet, përveç efekteve të fitimit të pronësisë nga ana e të tjerave me parashkrim fitues.”¹⁰

Në Kodin Civil Francez afati i parashkrimit të padisë së rivendikimit, me ndryshimet e bëra në nenin 2227, nëpërmjet ligjit nr. 2008-561, parashikon: “E drejta e pronësisë është e paparashkrueshme. Në varësi të kësaj rezerve, veprimet e pasurive të paluajtshme janë të parashkrueshme për tridhjetë vjet nga dita në të cilën mbajtësi i një të drejte i ka ditur ose duhet t’i

⁸“Kur në ligj nuk është parashikuar ndryshe, parashkruhen brenda dhjetë vjetëve të gjitha paditë midis personave juridikë, midis këtyre dhe personave fizikë, si dhe midis vetë personave fizikë.”

⁹ Vendimi nr. 04, datë 08.04.1994 i Gjykatës Kushtetuese

¹⁰Neni 948/III Azione di rivendicazione: “L'azione di rivendicazione non si prescrive, salvi gli effetti dell'acquisto della proprietà da parte di altri per usucapione.”

ketë ditur faktet që i lejojnë atij ta ushtrojë atë.”¹¹

Objektinë padinë e rivendikimit

Më padine e rivendikimit pronari i cili është zhveshur nga posedimi mbi sendin kërkon, detyrimin e të paditurit që ta njoh pronar mbi sendin objekt konflikti dhe detyrimin e të paditurit që ti kthej posedimin e sendit të tij.

Të dyja këto kërtime ekzistojnë në padinë e rivendikimit, por mund të ndodh në raste të caktuara kërkitimi i parë të mos ekzistoj në këtë padi dhe kjo është situatë kur i padituri e njeh si pronar i sendit paditësin por nuk pranon ti kthej posedimin e sendit, duke pretenduar arsye që janë të bazuara (duke u bazuar në kontrata psh, qeraje etj, në vendime gjyqësore) ose duke mos pretenduar asnjë arsye e cila të jetë e bazuar.. Objekt posedimit mund të jetë çdo send në qarkullim, pra objekt i posedimit nuk mund të jetë ajo që nuk është send dhe nuk është në qarkullim dhe mbiatë send është mundur pronësia, ose sendi që drejtë të jetë sendi ose detyrim që ka të bëjë me shfrytëzimin e sendit, në atë send është i mundur edhe posedimi. Pra mund të kërkohe vetëm ato sende materiale të luajtshme dhe të paluajtshme që mund të jenë objekt pronësie. Subjekt i posedimit ose poseduesi mund të jetë çdo person fizik, juridik¹². Kur kemi të bëjmë me personin juridik, atëherë duhet që në fillim të potencojmë se edhe shteti mund të paraqitet si subjekt i posedimit.

Legjitimimi aktiv dhe pasiv në padinë e rivendikimit

Përmbushjen e kushtit që si palë paditëse në gjykim të paraqitet personi që ka të drejtën për të ngritur padi dhe si i paditur personi që ka cënuar të drejtën e paditësit.

Që të ngreht padina e rivendikimit duhet të plotësohen disa kushte të përcaktuara nga ligji, të cilat janë determinante. Kushtet që duhet të plotësoj paditësi në mënyrë që të pranohet padia e rivendikimit e ngritur prej tij, përbën atë që quhet legjitimim aktiv dhe pasiv i paditësit në padinë e rivendikimit.

Kushti parë që duhet të plotësoj paditësi në padinë e rivendikimit është që ai duhet të jetë pronar i sendit që kërkon të rivendikoj ose të kthej posedimin e tij.¹³ Padinë e rivendikimit mund ta ngrejë vetëm pronari i sendit dhe askush, tjetër. Me pronarin e sendit barazohet edhe bashkëpronari në rastin e sendeve në bashkëpronësi.¹⁴ Kjo e drejtë i takon vetëm pronarit të sendit, sepse ai është i vetmi person që ka interes

¹¹Neni 2227: “*Le droit de propriété est imprescriptible. Sous cette réserve, les actions réelles immobilières se prescrivent par trente ans à compter du jour où le titulaire d'un droit a connu ou aurait dû connaître les faits lui permettant de l'exercer.*”

¹² Klariç, P& Vedriš, M. Gragjansko pravo fq.198 Zagreb 2009.

¹³ Neni 296 kodi civil

¹⁴ Neni 296\2

direkt dhe personal në ngritjen e kësaj padie, pasi ai është personi që gëzon të drejtën subjektive të pronësisë mbi sendin dhe të cilit i është cënuar kjo e drejtë në mënyrë të paligjshme nga i padituri. Duhet të kemi një cënim të lindur dhe aktual, pasi një interes i pasigurt që i përket të ardhmes, nuk mund të parashikohet. Padia e rivendikimit mund të ngrihet vetëm pasi pronarit t'i jete hequr posedimi mbi sendin dhe jo nëse ai mendon se një gjë e tillë do të ndodh në të ardhmen.¹⁵

Nënkupton të drejtën për të kërkuar mbrojtje në gjykatën kompetente ku titullari i posedimit e ka nën posedim sendin, respektivisht të drejtën sendore të posedimit mbi sendin. Ai është personi i cili deri në momentin e pengimit ose marrjes së posedimit ka qenë posedues i rregullt.

Dhënia e së drejtës cdo bashkëpronari për të kërkuar sendin e përbashkët përputhet plotësisht me natyrën e bashkëpronësisë ku mbi të njëjtin send ushtrojnë të drejtën e pronësisë disa persona njëkohësisht, ku *një nga të drejtat më të rëndësishme që ka cdo bashkëpronar mbi sendin e përbashkët është dhe e drejta për të kërkuar këtë send*¹⁶.

Si përshkrim nga rregulli I përgjithshëm padia e rivendikimit mund të ngrihet edhe nga jo pronari sendit. Këto raste janë *Së pari*, në rastin e sendeve të cilat janë *në pronësi të shtetit në pergjithësi*, subjekti qëduhet të ngrejë padinë e rivendikimit për kthimin e posedimit të këtyre sendeve shtetit, sektori që cenohet dhe preket është Ministria e Financave. *Së dyti*, është *kreditorit pengmarrës*¹⁷.¹⁸ Sipas nenit 117 të Kodit Civil “*Afati i parashkrimit të padisë fillon nga dita kur subjektit i ka lindur e drejta e padisë*”.

Nënenin 104 të Kodit civil përcakton momentet nga i cili fillon afati për ngritjen e padisë:

- Afati për ngritjen e padisë për veprimet juridike të kryera nga persona të cilëve u është hequr ose kanë pasur zotësi juridike të kufizuar për të vepruar, fillon ngadita që këta persona janë bërë madhorë ose u është kthyer zotësia për të vepruar.

- Për veprime juridike të kryera me mashtrim, kanosje ose lajthim, fillon nga dita që mashtrimiose lajthimi janë zbuluar, ose kanosja ka pushuar, por, në çdo rast, jo më shumë se tre vjet nga dita që është kryer veprimi juridik.

- Në raste të tjera, fillon që nga dita kur është kryer veprimi juridik.

Legjitimi pasiv në padinë e rivendikimit

¹⁵ Cit., Tafaj F., & Tusha V., “Proçedura civile” f. 21-34.

¹⁶ Neni 200 I kodit civil pika D...

¹⁷ Neni 548 K.c.

¹⁸ Neni 117 I Kodit Civil RESH-së

I paditur është personi i cili e ka kryer pengimin ose marrjen e posedimit¹⁹. Nënkuptojmë se është ai person i cili ka bërë pengimin, shqetësimin apo marrjen e posedimit .

Posedimi është i ligjshëm kur poseduesi e zotëron sendin në bazë të një shkakut pra në bazë të ligjit. Posedimi është i paligjshëm, kur i padituri e mban sendin në posedimin e tij, qoftë edhe të përkohshëm, pa patur një shkak të ligjshëm ose pasi shkak i ligjshëm ka rënë.²⁰

Duhet ta ngrejë pikërisht ndaj personit i cili e ka zhveshur nga posedimi i sendit, ku sht i cili njihet me emrin legjitim pasiv i paditësit në këtë padë. Pra, legjitimi pasiv i paditësit në padinë e rivendikimit ka të bëjëse ***paditësi duhet të ngrejë padinë pikërisht ndaj personit ose personave që kanë zhveshur në mënyrë të jashëligjshme nga pronësia (posedimi i sendit)***, dhe paditësi duhet që të ngrej padinë ***ndaj personit që e ushtron posedimin mbi sendin e tij në momentin e ngritjes së padisë***, sepse mund të kemi që personi i cili e ka zhveshur nga posedimi paditësin të mosjetë ai që e posedon sendin në momentin e ngritjes së padisë, por poseduesi të jetë një person tjetër. ***Duhet që të provohet se i padituri është posedues i paligjshëm në momentin e ngritjes së padisë dhe kjo plotëson legjitimitimin pasiv në ngritjen e padisë***²¹ dhe nuk ka ndryshi midis tyre nëse është me mirëbesim apo me keqëbesim.

Të provuarit në padinë e rivendikimit

Kjo ceshtje zgjidhet duke u bazuar në rregullat mbi barrën e provës në një proces gjyqësor civil ku pala që pretendon një të drejtë është e detyruar që në përputhje me ligjin të provoj faktet mbi të cilat bazon pretendimet e saj²². Paditësi duhet të provojë nëpërmjet dokumentave shkresore se është pronar apo bashkëpronar i sendit individualisht të përcaktuar.

Paditësi duhet të jetë pronar i sendit në kohën e ngritjes së padisë: pala paditëse duhet të provojë ligjshmërinë e titullit të pronësisë, duke paraqitur mënyrën e fitimit të saj original ose derivativ, mënyres me të cilin ai është bërë pronar i sendit që kërkon të rivendikojë.²³

Duhet të provojë para gjykatës se sendin individualisht të përcaktuar ai nuk e posedon dhe gëzon tërësisht apo pjesërisht. Paditësi duhet të tregojë realisht se ai e ka humbur posedimin e sendit në mënyrë të paligjshme duke paraqitur, denoncimit, provat me ekspertetj. Në rast se sendi

¹⁹ Klariç, P & Vedriš, M. Gragjansko pravo fq.220-221 Zagreb 2009.

²⁰ Në nenin 296 të Kodit Civil, parashikohen llojet e posedimit të ligjshëm dhe të paligjshëm: “Posedimi i personit jo pronar mund të jetë i ligjshëm ose i paligjshëm. Posedimi është i ligjshëm kur poseduesi e ka posedimin nga pronari, në bazë të një veprimi juridik, në bazë të ligjit ose të një akti administrativ. Në të gjitha rastet e tjera posedimi është i paligjshëm.”

²¹ Legjitimiteti aktiv dhe ai pasiv janë dy element të cilët nuk duhet të mungojnë në padinë e rivendikimit, nëse njëri prej tyre mungon padia do të rrëzohet.

²² Neni 12 I Kodit të Procedurës Civile

²³ Neni 199 i K.Pr.C rregullon institutin e kalimit procedural për shkak të vdekjes apo mbarimit të personit juridik, parashikon “ Kur njëra nga palët vdes, çështja vazhdon nga ose kundër trashëgimtarëve të saj”. Neni 200 i K.Pr.C rregullon institutin e kalimit procedural, parashikon “Kur gjatë zhvillimit të gjykimit e drejta që është në konflikt i kalon një personi tjetër me akt ndërmjet të gjallëve ose me titull të posaçëm, procesi gjyqësor vazhdon midis po atyre palëve që ishin në fillim”.

që kërkohet të rivendikohet është shkatërruar, padia e rivendikimit do të rrëzohet, sepse mungon objekti. Kolegji Civil i Gjykatës të Lartë në një nga vendimet e tij njëhësuese arsyeton se, ashtu si padia e kërkimit të sendit nuk parashkruhet edhe kërkimi i dëmshpërblimit për shkak të shkatërrimit të sendit që kërkohet të rivendikohet, nuk mund të parashkruhet.²⁴

“Poseduesi në mirëbesim, nuk detyrohet të shpërblejë pronarin për humbjen, dëmtimin ose pamundësinë e kthimit të sendit për çdo shkak tjetër, por pas kësaj dite kur ai vjen në dijeni se posedimi i tij është i paligjshëm do të përgjigjet për frutat e vjela ose që duhet të kish vjelë, duke vepruar me përkujdesje deri në kohën e kthimit të sendit, për shpërblimin për përdorimin e sendit, si dhe për humbjen, dëmtimin ose pamundësinë e kthimit për faj të tij”.²⁵

Pala paditëse nuk mundet të ngrejë padinë e rivendikimit, për të kërkuar lirim dhe dorëzimin e një sendi që nuk ekziston më fizikisht. Për rrjedhojë pala paditëse të vetmin mjet juridik që ka në dispozicion për të ushtruar ka qenë kërkimi pasuror i vlerës ekuivalente të pronës së shpronësuar de facto.

Në nenin 9 i kodit të Procedurës civile i cili përcakton se palët kanë për detyrim të paraqesin faktet mbi të cilat mbështesin pretendimet e tyre. Paditësi në padinë e rivendikimit është i detyruar që të provojë se është pronar i sendit që kërkon të rivendikojë në momentin e ngritjes së padisë, pra të provojë legjitimitimin aktiv të tij, si dhe është i detyruar që të provojë se është pikërisht i padituri, cili e ka zhveshur në mënyrë të paligjshme nga posedimi i sendit në pronë të tij, pra të provojë legjitimitimin pasiv të tij. Paditësi në këtë padi duhet të provojë faktin se ekziston një e drejtë nëmer të tij që është e drejta e pronësive si dhe rrethanat e faktit të cilat tregojnë se kjo e drejtë e tij në rastin konkret është cënuar nga i padituri. Në rastet kur paditësi e ka fituar pronësinë mbi sendin që rivendikon në një nga mënyrat e prejardhura të fitimit të pronësië cështja e provimit bëhet shumë e vështirë kjo sepse kur një gjë të tillë e kundërshton i padituri, është i detyruar që të provojë jo vetëm pronësinë e tij por edhe pronësinë e personit që ka fituar sendin.

Kur mund e ngrihet padia e rivendikimit.

Padia e rivendikimit duke qene mjete kryesor juridik civil për mbrojtjen e së drejtës së pronësisë së sendit mund të ngrihet kurdoherë që pronarit të ligjshëm i cënohet e drejta.

1. Kur i padituri e ka zhveshur nga posedimi i sendit pronarin duke e pushtuar sendin si dhe duke e mbajtur atë pa asnjë shkak të ligjshëm apo titull.

2. Kur i padituri ka patur sendin në posedim të ligjshëm por refuzon tja kthejë pronarit megjithëse është i detyruar që ta bëjë një gjë të tillë.

3. Kur veprimi juridik mbi bazën e të cilit i padituri ka fituar posedimin e sendit është konstatuar i pavlefshëm apo është shpallur i pavlefshëm.

²⁴ Për më tepër shiko Vendimin nr.00-2017 (205), datë 04.04.2017 të Kolegjit Civil të Gjykatës të Lartë.

²⁵Neni 297 Kodi Civil

4. Kur posedimi i është hequr pronarit dhe i ka kaluar një personi tjetër mbi bazën e një akti administrativë të paligjshëm.

5. Kur pronarit i është hequr posedimi i sendit duke i kaluar një personi tjetër e mbi bazën e një akti administrativë, ekzekutimi i të cilit është i paligjshëm.

Sa i përket jurisprudences në Vendimin Nr. 5 të Gjykatës së Lartë të 2011 saktësohet se mospërdorimi i sendit nga pronari është shprehje e lirisë që njihet atij, është një manifestim i gjerësisë së tagrave që i përkasin pronarit. Në këtë vendim është qartësuar se e drejta e pronësisë nuk mund të humbasë nga mospërdorimi, edhe sikur pronari të mos t'ua ketë përdorur sendin e vet, për një kohë të gjatë. Pronari nuk e humbet të drejtën e ushtrimit të padisë së rivendikimit derisa i padituri nuk e ka fituar pronësinë me parashkrim fitues.²⁶ Kolegjet e Bashkuara kanë vlerësuar se paparashikueshmëria e padisë së rivendikimit buron nga karakteri i përhershëm dhe i qëndrueshëm i pronësisë, që do të thotë se pronësia mbetet e tillë edhe kur ndoshet në posedimin e cdo personi të tretë.²⁷

Kolegjet e Bashkuara, në vendimin e tyre argumentojnë:

1. E drejta e pronësisë është një e drejtë absolute, e pa kufizuar në kohë dhe ushtrohet nga titullari në çdo kohë. Të pranosh që e drejta e pronësisë humbet me anë të parashkrimit shues do të thotë që ushtrimit të kësaj të drejte t'i vesh kufij kohorë dhe ta kufizosh të drejtën e pronarit me kufij të caktuar kohorë, gjë që do të vinte në kundërshtim me konceptin e vetë të drejtës së pronësisë. 2. E drejta e pronësisë është një e drejtë me karakter të qëndrueshëm dhe të vazhdueshëm, çka do të thotë se ajo ekziston në çdo kohë dhe mos gëzimi i sendit nga pronari apo mos ushtrimi i kësaj të drejte për një periudhë të caktuar nga pronari, pavarësisht nga periudha, nuk sjell shuarjen e të drejtës së pronësisë. Kolegjet e Bashkuara vlerësojnë se paparashkrueshmëria e padisë së rivendikimit buron nga karakteri i përhershëm dhe i qëndrueshëm i pronësisë, që do të thotë se pronësia mbetet e tillë edhe kur ndodhet në posedimin e cdo personi të tretë, që nuk e ka fituar pronësinë nëpërmjet veprimeve juridike të tjetërsimit apo me ndonjë mënyrë tjetër të ligjshme.

3. Parashkrimi fitues në kushtet e përcaktuara në ligj mund të sjellë lindjen ose fitimin e së drejtës së pronësisë, ndërsa parashkrimi shues për asnjë rast dhe për asnjë arsye nuk mund të sjellë humbjen e së drejtës së pronësisë, sepse ai është lidhur ngushtë me humbjen e të drejtës së padisë dhe jo me humbjen e së drejtës së pronësisë. Parashkrimi fitues (me titull ose pa titull) është një nga mënyrat e fitimit të pronësisë, parashikuar në nenet 168 dhe 169 të Kodit Civil. Nëse janë plotësuar kushtet e përcaktuara në këto dispozita, padia e rivendikimit rrëzohet, jo për shkak të parashkrimit shues, por pasi kjo mënyrë fitimi pronësie përbën shkakun ligjor që pronari i mëparshëm i sendit humbet të drejtën e tij të pronësisë mbi sendin. Edhe në rastet kur një person nuk e përdor sendin për një periudhë mbi 20 vjet dhe pronësinë mbi këtë send e fiton një person tjetër për shkak të plotësimit të kushteve të përcaktuara në nenin 169 të Kodit Civil, personi i parë

²⁶ Po aty,

²⁷ Vendimi nr. 5, dt 31.05.2011 i Kolegjeve të Bashkuara të Gjykatës së Lartë.

e ka humbur pronësinë e tij mbi sendin jo për shkak të parashkrimit shues, ose për shkak të mospërdorimit të sendit mbi 20 vjet, por për shkak se pronësinë mbi këtë send e ka fituar personi tjetër me anë të parashkrimit fitues.

Në argumentim sa më sipër, Kolegjet e Bashkuara vlerësojnë se në raste të tilla nuk është parashkrimi i së drejtës së padisë shkak i rrëzimit të padisë, por është fakti se paditësi ka humbur të drejtën e tij të pronësisë për shkak se i padituri ka fituar të drejtën e pronësisë mbi sendin me parashkrim fitues.

37. Kolegjet e Bashkuara vlerësojnë se paparashkrueshmëria e padisë së rivendikimit ka kuptimin që ajo mund të ngrihet kurdoherë pavarësisht nga periudha që ka kaluar që nga çasti kur pronari i sendit nuk e ushtron posedimin mbi të, dhe aq kohë sa e drejta e pronësisë mbi këtë send të mos ketë kaluar për ndonjë shkak tjetër ligjor tek ndonjë subjekt tjetër, si në rastin e parashkrimit fitues. Referuar çështjes, dhe për nevojat e zgjidhjes së saj, mjaftohemi me konstatimin e qënies së një mundësie të tillë, duke mos i hyrë diskutimit të kushteve që duhet të plotësohen për fitimin e pronësisë me parashkrim fitues me titull apo pa titull

37.1. Paparashkrueshmëria e padisë së rivendikimit, gjithashtu e ka burimin në faktin se pushteti që përbën elementin bazë të së drejtës subjektive të pronësisë, ashtu siç është përkufizuar kjo e drejtë në nenin 149 të Kodit Civil përjashton çdo pushtet të njëjtë me këtë që ka për objekt të njëjtin send.

38. Këto arsye janë plotësisht të mjaftueshme për të vlerësuar se padia e rivendikimit nuk i nënshtrohet parashkrimit shues. “Da lege lata” ky qëndrim duhet pranuar sepse në themel merr parasysh kushtet objektive sociale, i përshtatet më mirë natyrës juridike të së drejtës së pronësisë dhe nuk vjen në kundërshtim me nenet 112, 114 dhe 149 të Kodit Civil. Megjithatë “da lege ferenda”, kur në legjislacion nuk ka ndonjë dispozitë që të parashikojë shprehimisht parashkrimin ose jo të padisë së rivendikimit, nisur nga konsideratat e mësipërme, vlerësojmë se nuk mund të parashkruhet e drejta e pronarit jo posedues për të kërkuar sendin nga çdo posedues apo mbajtës jo pronar²⁸.

Mospërdorimi i sendit nga pronari është shprehje e lirisë që i njihet atij, është një manifestim i gjerësisë së tagrave që i përkasin pronarit. Edhe nëse sendi ne pronësi nuk përdoret, ky është pjesë e tagrave të pronarit.

Nëse do të pranohej që padia e rivendikimit parashkruhet, mund të vendoseshim para situatës kur pronari të mos kishte mundësi të ushtronte të drejtat e tij mbi sendin për shkak të kalimit të afatit, ndërsa poseduesit të sendit në keqbesim do t’i krijohej mundësia për t’a gëzuar i qetë sendin, i pa shqetësuar nga pronari, i cili do të ishte në pamundësi për të vepruar për shkak të kalimit të afatit të parashkrimit shues.

²⁸Nga praktika e Gjykatës së Lartë, ‘Drejtësia Popullore’ Nr.3/1964, faqe 109

Sigurisht që për aq kohë sa e drejta e pronësisë në dy format kryesore që nje Kodi Civil nuk është shuar në emër të pronarit/ve, për aq kohë sa ende nuk është fituar në mënyrë të ligjshme nga poseduesi jo pronar, padia e kërimit të sendit nuk parashkruhet, çka do të thotë se mund të kalojnë shumë vite dhe sërish pronari ka të drejtë ta ngrejë një padi të tillë. Mos parashkrueshmëria e padisë së rivendikimit njihet edhe nga legjislacioni francez dhe ai italian²⁹.

Ka shumë argumentë që nxjerrin në përfundimin se padia e rivendikimit nuk i nënshtrohet afateve të parashkrimit. Një argument shumë i rëndësishëm është fakti se e drejta e pronësisë është një e drejtë e cila ekziston në cdo kohë dhe vazhdon që të ushtrohet në cdo kohë, në mënyrë të vazhdueshme dhe të pandërprerë nga pronari. Kemi dhe një element shumë i rëndësishëm lidhet me natyrën e të drejtës së pronësisë si një e drejtë reale dhe absolute. Kjo e drejtë detyron që personat e tretëve që kurdoherë dhe në cdo kohë të respektojnë të drejtën e pronësisë së pronarit mbi sendin.³⁰ Nga karakteri absolut dhe real i të drejtës së pronësisë rezulton se pronari ka të drejtë që ta ushtrojë në cdo kohë dhe vazhdimisht të drejtën e pronësisë mbi sendin e tij, për pasojë ka të drejtë që po në cdo kohë ta ngrejë padinë e rivendikimit. Padia e rivendikimit ka karakter njohës dhe detyrues njëkohësisht. Fakti që kjo padi ka karakter detyrues dhe rezulton nga vetë përmbajtja e nenit 96 të Kodit Civil, i cili percakton se: "Pronari ka të drejtë që të ngrejë padi për të kërkuar sendin e tij nga cdo posedues ose mbajtës". Karakteri njohës i kësaj padie rezulton nga vetë natyra e saj, si dhe pretendimi që mund të ketë padituri në këtë padi. Pra, sic vihet re rezulton që kjo padi mund të ngrihet vetëm nga pronari i sendit.

³¹ Pra, duhet theksuar se padia ka karakter fakultativ, në kuptimin që pronari i sendit që është zhveshur nga posediminë në mënyrë të paligjshme është i lirë të ngrejë ose jo padi në gjykatë, pasi nuk mjafton vetëm shkelja e një të drejtë subjektive për t'a ngritur padinë, por dhe vullneti i personit të cënuar. Në bazë të nenit 114 të K. Civil është një qëndrim i gabuar për sa analizuam më lart. Padia e kërimit pasuror të kompensimit të vlerës ekuivalente të sendit të shpronësuar de facto lind si pasojë e pamundësisë të ngritjes së padisë së rivendikimit, për shkak se sendi është humbur, shkatërruar apo nuk mundet të kthehet për shkaqe të ligjshme, sipas parashkrimit të nenit 297 të Kodit Civil. Në këto raste padia e kompensimit me vlerën ekuivalente të sendit, nuk është gjë tjetër veçse mjeti alternativ i mbrojtjes së të drejtës kushtetuese dhe themelore të pronësisë, në kushtet e pamundësisë së ngritjes së padisë së rivendikimit. Për rrjedhojë Kolegji vlerëson se, edhe për shkak të rregullimit ligjor të njëjtë në dispozitat e Kodit Civil që normojnë mbrojtjen e pronësisë me padinë e rivendikimit, regjimi juridik i padisë së rivendikimit do të ndjekë edhe regjimin juridik të padisë që rrjedh nga pamundësia e ushtrimit të saj, konkretisht padisë së kompensimit të vlerës

²⁹ Gjithashtu në bazë të neni 2227 të Kodit Civil Francez dhe nenit 948§3 të Kodit Civil Italian, padia e kërimit të sendit është e paparashkrueshme.

³⁰ Ardian Nuni, Luan Hasneziri, E Drejta Civile II, fq. 426-428.

³¹ <http://ëëë.doktoratura.unitir.edu.al/ëp-content/uploads/2018/06/VALBONA-ALIKAJ2.pdf>

ekuivalente të pronës, e cila për shkaqe të parashikuara nga neni 297 i Kodit Civil nuk mundet të kthehet fizikisht.³²³³

Sic është përmendur dhe më lart padia e rivendikimit është një padi me karakter pasuror, dhe si rregull të gjitha paditë me karakter të tillë nështrihen afateve të parashkrimit.³⁴ Afati i parashkrimit është koha e caktuar nga ligji brenda të cilës titullari i të drejtës së cënuar mund të kërkojë me anën e padisë mbrojtjen ose rivendosjen e të drejtës së tij subjektive. Sipas zgjatjes së kohës dallojmë: afatet e përgjithëshme (ose të zakonshme) dhe afatet e posacme të parashkrimit. Në ligj është përcaktuar se vetëm për paditë që i nënshtrohen afateve të parashkrimit, përcaktohet se kur fillon të ecë ky afat. Kur kemi të bëjmë me një padi të paparashkrueshme nuk mund të ketë fillim apo mbarim të afateve të parashkrimit, pasipadia mund të ngrihet në çdo kohë. Në vështirësi të neneve 112, 113, 116, 119, 168 të Kodit Civil si dhe të gjitha rregullave të tjera të përgjithëshme si dhe qëndrimin e mbajtur nga një pjesë e doktrinës se padia e rivendikimit i nështrihet parashkrimit shues sic do padi tjetër me karakter pasuror sipas rregullave të përgjithëshme të Kodit Civil, dhe ku parashikohet një afat parashkrimi 10 vjeçar. Padia e rivendikimit e parashikuar nga Kodi Civil në fuqi i nënshtrohet parashkrimit shues, ashtu si dhe padia e rivendikimit e parashikuar nga Kodi Civil i vitit 1982. Me plotësimin e afatit të parashkrimit ajo është parashkruar, çka do të thotë se parashkruhet e drejta subjektive e personit për të kërkuar të drejtat e tij lidhur mbi sendin.

Fitimin e pronësisë me parashkrim fitues

Për të fituar pronësinë parashkrimi fitues me titull, me duhet të plotësohen këto kushte: a) Qenia apo ekzistenca e një sendi të aftë për t'u fituar me parashkrim fitues; b) Të ekzistojë një veprim juridik i lidhur midis subjekteve, domethënë, të ekzistojë titulli; c) Të ekzistojë posedimi i sendit; d) Të kalojë koha e përcaktuar në ligj, kalimi i afatit prej 10 vjetësh për posedimin në mirëbesim³⁵.

Në ligj është parashikuar si mënyrë e fitimit të pronësisë edhe parashkrimi pa titull. Për fitimin e pronësisë sipas kësaj mënyrë të fitimit të pronësisë, duhet të plotësohen këto kushte: a) Sendi duhet të jetë i paluajtshëm; b) Posedimi i sendit; c) Sjellja e poseduesit si pronar; d) Të kalojë koha e përcaktuar në ligj, e cila në këtë rast është njëzet vjet dhe të jetë poseduar qetësisht dhe pandërprerje³⁶

Dallimi kryesor midis tyre qëndron në faktin se tek parashkrimi fitues me titull, kei ekzistencën e një titulli ose thënë ndryshe të një veprimi juridik të caktuar i cili ka për qëllim kalimin e pronësisë, ndërsa tek parashkrimi fitues pa titull, nuk ekziston titull për kalimin e pronësisë.

³² pika 33 e Vendimit nr.00-2017 (205), datë 04.04.2017 të Kolegjit Civil të Gjykatës të Lartë

³³ Po aty,

³⁴ Ardian Nuni, E Drejta Civile I, Fq.353

³⁵ Neni 168 kodi civil

³⁶ Neni 169 kodit civil

Elementi i përbashkët i parashkrimit fitues me titull dhe atij pa titull, është posedimi i qetë dhe pa ndërprerje i sendit.

Konkluzioni

Padia e rivendikimit përkufizohet si padia e pronarit joposuedes kundër poseduesit jopronar për kthimin e sendit. Që të ushtrohet kjo e drejtë duhet: që paditësi (ai që kërkon mbrojtje me anën e padisë) të jetë pronar i sendit që kërkon (rivendikon) dhe që i padituri (ai kundër të cilit drejtohet padia) të jetë posedues i paligjshëm isendit

E drejta e pronësisë është një e drejtë e cila ekziston në cdo kohë dhe vazhdon që të ushtrohet në cdo kohë ,në mënyrë të vazhdueshme dhe të pandërprerë nga pronari . Kemi dhe një element shumë i rëndësishëm lidhet me natyrën e të drejtës së pronësisë si një e drejtë reale dhe absolute. Kjo e drejtë detyron që personat e tretëve që kurdoherë dhe në cdo kohë të respektojnë të drejtën e pronësisë së pronarit mbi sendin.

Nga karakteri absolut dhe real i të drejtës së pronësisë rezulton se pronari ka të drejtë që ta ushtrojë në cdo kohë dhe vazhdimisht të drejtën e pronësisë mbi sendin e tij,për pasojë ka të drejtë që po në cdo kohë ta ngrejë padinë e rivendikimit.Pra,duhet thekësuar se padia ka karakter fakultativ,në kuptimin që pronari i sendit që është zhveshur nga posediminë mënyrë të paligjshme është i lirë të ngrejë ose jo padi në gjykatë,pasi nuk mjafton vetëm shkelja e një të drejtë subjektive për t'a ngritur padinë,por dhe vullneti i personit të cënuar.

Parashkrimi fitues (me titull ose pa titull) është një nga mënyrat e fitimit të pronësisë, parashikuar në nenet 168 dhe 169 të Kodit Civil. Nëse janë plotësuar kushtet e përcaktuara në këto dispozita, padia e rivendikimit rrëzohet, jo për shkak të parashkrimit shues, por pasi kjo mënyrë fitimi pronësie përbën shkakun ligjor që pronari i mëparshëm i sendit humbet të drejtën e tij të pronësisë mbi sendin Edhe në rastet kur një person nuk e përdor sendin për një periudhë mbi 20 vjet dhe pronësinë mbi këtë send e fiton një person tjetër për shkak të plotësimit të kushteve të përcaktuara në nenin 169 të Kodit Civil, personi i parë e ka humbur pronësinë e tij mbi sendin jo për shkak të parashkrimit shues, ose për shkak të mospërdorimit të sendit mbi 20 vjet, por për shkak se pronësinë mbi këtë send e ka fituar personi tjetër me anë të parashkrimit fitues.Në raste të tilla nuk është parashkrimi i së drejtës së padisë shkak i rrëzimit të padisë, por është fakti se paditësi ka humbur të drejtën e tij të pronësisë për shkak se i padituri ka fituar të drejtën e pronësisë mbi sendin me parashkrim fitues.

Bibliografia:

Ardian Nuni, E Drejta Civile I .

Ardian Nuni, Luan Hasneziri E Drejta Civile 2, Tirane 2018.

Tafaj F., & Tusha V., “Proçedura civile”, Tiranë, 2018

Çavdar, Kiril. Çavdar Kimo, Shkup 2012

Klariç, P& Vedrish, M. Gragjansko, Zagreb, 2009

Akte normative

Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë

Kushtetuta e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë e vitit 1976

Kodit Civil i Mbretërisë Shqiptarë të vitit 1929

Kodit Civil i Republikës Popullore të Shqipërisë i vitit 1955

Kodi Civil i Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë i vitit 1982

Kodi Civil i Republikës së Shqipërisë i vitit 1994

Kodi I Procedurës Civile.

Kodi Civil i Italisë

Kodi Civil i Francës

Vendimi nr 3, datë 02.02.2009, i Gjykatës Kushtetuese

Vendimi Unifikues nr.5, datë 31.05.2011, i Kolegjeve të Bashkuara të Gjykatës së Lartë.

Vendimi nr.614.datë20/03/2012 të Gjykatës së Apelit.

Nga praktika e Gjykatës së Lartë, ‘Drejtësia Popullore’ Nr.3/1964.

<http://www.doktoratura.unitir.edu.al/ëp-content/uploads/2018/06/VALBONA-ALIKAJ2.pdf>

IMPACT OF COMPUTING ON CYBER CRIME INVESTIGATION AND LAW ENFORCEMENT IN NORTH MACEDONIA

Burim Rexhepi

Department on Faculty of Information, and Communication Technology, MK

burimrexhepi007@gmail.com

Ali Rexhepi

Department on Faculty of Information, and Communication Technology, FON University
alirexhepi007@gmail.com

Abstract

Cyberspace today is one of the greatest legal challenges which have stimulated another form of crime, creating an environment for new methods of crime. Now, almost all crimes can be committed with the use of computers. Since 2002 until 2017, the Internet has expanded at an average rate of 918,3% globally; currently, around 2 billion people are online.

This paper analyzes the procedures of cybercrime investigation according to the Macedonian legislation such as handling of electronic evidence and the methods and tools of investigation. The paper deals also with the issues of cooperation with Internet Service Providers (ISP) and regional and international cooperation in the fight against cybercrime.

Finally, the paper analyzes the work and progress of the new Cybercrime Investigation Units. This includes some interviews with cybercrime investigation agents providing information on the process of investigation of these crimes in Macedonia and the challenges faced by them.

Keywords: *systems security, cybercrime, evidence, computer crime, investigation, Macedonia.*

Introduction

Cybercrime has become one of the greatest legal challenges. Since 2002 until June 2017, the Internet has expanded at an average rate of 918,3% globally; currently, around 2 billion people are online (World Internet Usage and Population Statistics, 2017). Now, almost all crimes can be committed with the usage of computers. Viewing the current importance of this phenomenon on a global scale and at the national level, given the rapid growth of cybercrime in Macedonia in the recent years and the lack of reliable

studies in this field in our country, we decided to conduct a research on cybercrime investigation.

This study has to do with the analysis of the current situation in Macedonia related to the legal standards, mechanisms for investigation and prosecution of cybercrime, and the identification of problems and challenges encountered by investigators, prosecutors, police, and the Macedonian government in the prevention and combating of cybercrime in Macedonia. Consequently, procedural measures and investigative tools used in cases of cybercrime investigation, handling of computer evidence, and tasks of computer crime investigators were described and analyzed. Included in the description are also the functions of

the Department of Investigation of Cybercrime as a newly created body for the investigation of cybercrimes in Macedonia.

However, the determination of jurisdiction becomes more complicated in the case of cybercrimes where the perpetrator could be in a very great distance from the place where the crime was committed or where the consequences of crime came. In some cases, these distances exceed national boundaries. In these cases, the perpetrator is in a state, while the consequences of crime go to another country.

Therefore, this leads to many difficulties on the part of the investigating bodies to investigate the related crime caused by the lack or limitation of jurisdiction. In order to eliminate the possibility of being in a situation like the lack of jurisdiction, the Macedonian government has adopted a series of bilateral or multilateral agreements which make adjustment to such cases. As regards the regulation of relations with foreign authorities in criminal matters, Article 10 of the CPC stated that they are regulated by international conventions recognized by the Macedonian state, the principles, and the generally accepted norms of international law and the provisions of this code.

At the end of this paper, conclusions were drawn from the research study and some recommendations for Macedonian were provided. Thus, the result of the findings issued during the preparation of this study was achieved. Aspiration to join the great community of the European Union has made it possible for the country to have legislation in accordance with international standards, adapted in accordance with the EU legislation against cybercrime. However, only the existence of a suitable legal framework is not enough to fight cyber criminality. Effective implementation of this legal framework is essential. To achieve this goal, it is necessary to create or improve mechanisms against cybercrime, activation of all stakeholders affected by cybercrime, combating this phenomenon, increasing the awareness of the population and the country's government on the risks that endanger the country, and increasing regional and global cooperation in combating cybercrime.

1. Macedonian Criminal Procedural Legislation Related to Computer Evidence Procedural aspects of issues related to cybercrime are included in the actions and

measures that apply specifically to this type of crime, as well as actions and measures to be applied in conventional crime. Here, we can mention the following provisions: With Law No. 10 054, date 29.12.2008 “*On some amendments to the Criminal Procedural Code*”, Article 191 of the Criminal Procedure Code has been added to Article 191 which states that:

this article, and shall immediately inform the Court. The Court shall review the prosecutor's decision within 48 hours from the notification date.”

As noted, the purpose of this article is to study the legal regulation of the relations between law enforcement organs and Internet service providers. It aims to define by law the obligation of cooperation between the parties in the cases specified in the law for investigative purposes of criminal acts in the field of technology information. However, this provision clearly states the cases when it can be ordered to present the computer data, which should be done only by court order.

Under the provision, the requirement for the submission of data to the court can be done not only by the prosecutor, but also by the injured accuser. Despite the adjustment of liability for disclosure of data, the missing of time limits within which must be given the decision of the court was noted. This is upon the application by the interested parties, as well as deadlines within which data should be filed by controllers and internet service providers. In this provision, the legislator uses the term ‘controller’ from the field of information technology. This term means “any natural or legal person, public authority, agency or other entity who, alone or jointly with others, store, process, manage, archive and therefore control personal data”.¹⁹

Definitions of computer data, computer systems, and service providers are given explicitly in the Convention on Cybercrime of 2001. Thus, this was ratified by Macedonia with the law no. 8888, 25.04.2002 “*For the Ratification of the Convention on Cybercrime*”.

Further in this Convention, the definition of “subscriber information” was defined as: “...*any information contained in the form of computer data or any other form that is*

held by a service provider, relating to subscribers of its services other than traffic or content data and by which can be established:
a) *the type of communication service used, the technical provisions taken thereto and the period of service;* b) *the subscriber’s identity, postal or geographic address, telephone and other access number,*

billing and payment information, available on the basis of the service agreement or arrangement;

c) any other information on the site of the installation of communication equipment, available on the basis of the service agreement or arrangement” (Convention on Cybercrime, 2011). Here, subscriber means "Any natural person, legal person, entity or association, part of a contract with a supplier of electronic communications services accessible to

the public for the provision of such services, or any beneficiary of these services through prepaid cards”.²⁰

Consequently, the Code of Criminal Procedure of the Republic of Macedonia specifically regulates the procedure of seizure of computer data in case of cyber offenses in Article 208 / a stipulating:

c) prohibit access to the computer-based records, or to remove these records from accessible computers; ç) provide inviolability of the respective stored records. 4. The prosecutor may authorize calling a computer expert, or an expert in protection of computer-based records, to carry out these actions. The expert may not refuse this task for unreasonable cause.”

As may be noted, this provision sets out in detail the procedure of sequestration of the computer data in case of the investigation of cybercrimes. In this provision, the legislator has determined the manner of sequestration of these data, the content of a court order for sequestration, as well as measures to be taken by the prosecutor or the judicial police officer in pursuance of this decision. Furthermore, the provision also provides possibility, but not the obligation to call an information technology expert who will assist in taking the measures prescribed in the provision. It is also noted that the expert has no right to refuse the task set without any reasonable reason. However, this is a kind of obligation given to the expert to obey the order of the prosecutor (Criminal Procedural Code, article 208/a). Besides sequestration, Code of Criminal Procedure also provides expedited preservation and maintenance of computer data in Article 299/a. Through this provision, the legislator when there are sufficient grounds to believe that it could

be expected by the decision of the court for the seizure of data for risk loss, damage, or the alteration of the data. In these cases, the prosecutor orders the accelerated storage of risked data immediately (Criminal Procedural Code, Article 299/a). However, the same provision is regulated which is also the case when the data are in the possession of a person. In this case, the prosecutor is permitted to order the person to store data in a term up to 90 days. This is with the obligation of not disclosing the procedures and actions undertaken by the conclusion of the investigation. Through this way, the legislator prescribes by law the confidentiality of investigations by third persons involved in the event. However, this is done in order to ensure an impartial investigation and prevention of interference in the investigation or alteration of evidence by other people.

Even in this provision, the legislator has used technical terms from the field of information technology, such as the term "traffic data". The definition of this term is given in the Convention on Cybercrime, article 1(d) as: *“any computer data relating to a communication by means of a computer system, generated by a computer system that formed a part in the chain of communication, indicating the communication’s origin, destination, route, time, date, size, duration, or type of underlying service.”* Article 299/b of the Criminal Procedure Code continues the definition of the accelerated conservation and partial disclosure of computer data. This provision states, in more detail, the obligations of the person charged by the prosecutor with the accelerated storage data traffic. This person should undertake to cooperate in the highest degree with the prosecution to identify the service providers and other necessary evidence. Under this provision, it includes:

1.1 Duties of the Proceeding Body

Detection and investigation of forms of cybercrime by the proceeding body were very complicated. Cyber changes and deletion of data are carried out without a trace. Even when there is an identification of certain persons working in these systems, the circle of offenders and type of computers itself does not facilitate the detection and

investigation of this type of offense. Computer crime, as a new form of criminal activity, has great damages and consequences in the world. Thus, in every country, it requires all the organization of criminal politics nationally and internationally and the application of methods of modern criminal investigation for its discovering and deterrence. In any case, the computer criminal proceeding authority has a duty to apply these methods and tools based on the knowledge of experts who recognize the electronic and computer operation (Begeja, 2007). When it comes to computer evidence, these rules should be kept in mind (UNODC, 2013). The process of collecting, transporting insurance and computer evidence should not change the test. In addition, computer evidence can be examined only by specially qualified persons. Therefore, any action taken during the blockade, transportation, or the storage of computer evidence must be documented.

The investigators who were present at the cyber scene should be careful when blocking computer equipment as evidence. This is because the inappropriate access of the data stored on the device might result to violations. Therefore, legal authority is needed before any further action. For this reason, police personnel found at the scene should immediately contact the prosecutor's office to inquire if they have proper jurisdiction (UNODC, 2013). Besides the legal issues in the case of the intervention of the data stored on the computer, police personnel should also be aware that the data on the computer or computer tests are generally very subtle. Therefore, only specially qualified personnel should be allowed to examine and analyze computer evidence.

1.2 Electronic Evidence

Electronic or computer evidence are materials that exist in electronic or digital forms (UNODC, 2013). Electronic evidence are essential not only for investigation and prosecution of cybercrime, but also for crime in general. Optimized legal framework for electronic evidence, together with law implementation and criminal

justice capacity used to identify, collect and analyze electronic evidence, are essential for an effective crime response.

Electronic evidence like DNA and fingerprints are hidden. They overcome legal borders faster and easier, and they can be changed, damaged, or broken easily. Electronic evidence are also effected by time. Electronic evidence of crime scene should be collected, saved, and transported carefully. Furthermore, the police officer who is at the crime scene must have regard for the following: identify, block, recognize and provide all computer evidence at the scene; document all the scene, as well as special places where evidence was found; label and protect computer evidence; transport computer evidence in the safest way possible etc. (Zverlevski et al., 2014).

The collection of evidence at crime scene can be done only by the person who has the legal authority for the seizure of evidence, which in advance, makes insurance and documentation of the site. The staff at crime scene, who is not qualified, is not allowed to explore the content or get the information from the computer or any other computer device, but only to record what they see on the screen without touching anything. For a correct and successful investigation, it is essential that judicial police officers should be informed about the investigative values of computer evidence. This should be done in order to evaluate the types of evidence at the scene and identify the equipment and materials found at the scene.

A *computer system* is composed of hardware and a software that processes data that are then stored in the hardware. Hardware is the mechanical and electronic parts of the computer system, whereas the software are data and computer programs.²¹ Computer system and its components can be important evidence in the investigation or criminal proceedings. Hardware, software, documents, email and the attached files, Internet search history, discussions in chat rooms, photos, database, and financial records, all of them may be possible

and valuable evidence for investigation of crime scene. The device itself, with the stored information in it, can serve as computer evidence.

Hand devices are mobile data storage devices that ensure communication, photography, video recording, navigation, entertainment, and personal information management. Hand devices such as, cellphones, smartphones, PDAs, multimedia computer equipment, pagers, and GPSs can contain applications, data or information, like SMS-s, messages, e-mail, internet navigation history, contact lists, photos, and financial records. However, all of these devices may contain valuable evidences used for investigation or lawsuit.

When electricity is cut, data or computer evidence can be lost. Computer data or evidence on some devices such as smartphones or cellphones can be overwritten or corrupted if the device remains activated. For these reasons, judicial police officers or investigators who go first on the scene should be careful not to lose the data stored on the blocked device that serves as material evidence.

Peripheral devices are those devices, which are connected to a computer or computer system to increase users accessing capacity and computer functions. The devices themselves, as well as the functions they perform, are all possible evidence. The information stored in the device can serves as an evidence, too, such as fax numbers and outgoing or incoming calls, recent documents scanned, copied or printed, and information about the reasons for using the device (UNODC, 2013). These devices can also be a source of other evidence such as fingerprints, DNA etc.

See: Components of a computer system, available at:
https://chortle.ccsu.edu/java5/Notes/chap01/ch01_3.html,
and
https://en.wikibooks.org/wiki/Alevel_Computing/CIE/Computer_systems,_communications_and_software/Components_of_a_computer_system_and_modes_of_use/Types_of_hardware,

A *computer network* consists of two or more computers connected between them via a data cable or wireless connection. A network often

includes printers and other peripheral devices such as hubs, switches, and routers. Computer systems and devices connected with them can constitute valid evidence for an investigation or proceeding. Also, the information contained may apply as potential evidence. Functions, capacity, and any other identifying information related to the computer system, components and connections, including internet protocol (IP) addresses of the local network (LAN), MAC addresses, addresses work interface card (NIC) etc, were also important.

1.3 Investigative Devices and Tools

In most cases, objects or devices containing computer evidence can be treated using standard tools. Agents investigating the crime scene must be careful with the evidence collection and packaging to avoid transformation, damage, or destruction. Computer evidence, computers and electronic devices where it is stored, are fragile and sensitive to extreme temperatures, humidity, shock, static electricity, and magnetic fields. For this reason, the investigator at the scene should take measures on documents, photographs, packs, transports, and stored electronic evidence to avoid alienation, damage, and the destruction of evidence (UNODC, 2013).

Research and interviews conducted with employees of the Macedonian State Police who deal with cybercrime investigation shows that they are equipped with all necessary equipment and investigative tools to investigate these crimes. The Macedonian State Police, in cooperation with the Programme of Assistance and Training International Criminal Investigation (ICITAP), United States Department of Justice (USDOJ), and the Office of Crime and Drugs of the United Nations (UNODC) has drafted in 2009 a manual guide for cybercrime investigation and computer evidence in service of the State Police. However, this guide describes in detail the types of computer evidence and how to deal with them step by step, including actions to be taken since the first moment on the scene, identification of the computer evidence, their documentation, collection, package, transportation and storage makes it a very valuable guide for the

investigation of cybercrime. The content of this guide is not made public because of the sensitivity of instructions included.

2.Cybercrime Investigation Unit

Offenses subject of this sector²² include: computer dissemination of materials in favor of genocide or crimes against humanity, threat due to racist and xenophobic motives through the computer system, dissemination of racist or xenophobic materials through the computer system, insulting due to racist or xenophobic motives through the computer system, computer fraud, computer falsification, unauthorized computer access, unlawful wiring of computer data, interference in computer data, interference in computer systems, and misuse of equipment. Within the scope of the activity of this sector, serious immoral acts, pornography, fraud on works of art and culture, publication of another person's work with own name, unlawful reproduction of someone's work, violation of the rights to industrial properties, and violation of the rights to topography of semiconductor circuit were also included when committed through computer systems. This, however, is obvious based on the importance given to intellectual property protection from online crimes.

Another main objective is to strengthen the fight against cybercrime. Technological changes day by day, and crimes committed via computer are growing significantly. Thus, large amounts of income from crimes are generated and circulated on the Internet. Consequently, strengthening the fight against cybercrime is closely related with financial investigations which should be addressed in the searching, seizing and confiscation of crime incomes, and the investigation of money laundering on the Internet. In this regard, it is aimed at:

Strengthening professional capacity and logistical structures investigation of cybercrime. Appropriate training of prosecutors and judicial police officers, familiarity with international legislation, and

exchange of best international experience of computer crimes investigation;

Strengthening public-private cooperation in the area of information technology;

_1.php#.VfSR29Kqqko

□ Appointment of cyber experts in support of prosecutors and judicial police officers.

In this context, the Ministry of Justice recommended the General Prosecutor: “*severity of criminal policy towards security measures and punishment of criminal cases of organized crime [...] cybercrime; enhancing cooperation for strengthening and consolidation of joint investigation units, as well as specialized structures for prosecuting offenses of corruption, [...] and cybercrime [...]*”. Obviously, cybercrime is increasingly given a greater importance thus making possible the further development of methods of investigation and prosecution of this crime.

As noted throughout this chapter, the procedures of investigation and prosecution of cybercrime in Macedonia are clear and accurate. In recent years, more and more importance is being paid to the investigation of such offenses, strengthening more and more measures in this field, including international cooperation. Within this cooperation, a manual for internal use for cybercrime investigators has been created with the support of UNODC. It is a quite detailed manual, including procedures, methods of action of investigators at the crime scene, types of evidence, the handling of electronic evidence, etc. Thus, this significantly facilitates the work of the investigators of cybercrime in Macedonia. Also, newly created cybercrime sectors in seven country prosecutors are another sign of increasing the awareness of the Macedonian state for the phenomenon of cybercrime. Although these taken steps are in the initial stage and need a lot of work to achieve the standard required for a more efficient protection from the risk of cybercrime, it seems that Macedonia is in the right direction to combat this dynamic and dangerous phenomenon.

2. Research Analysis

This part provides an analysis of the Macedonian reality related to the cybercrime in the country, as viewed by the eye of the best experts of this field that have been interviewed for the purposes of this research. The reason for choosing to conduct interviews is because it was thought to be the best way for discovering the challenges and real problems which the investigation bodies faces in practice.

The first question made to the interviewees is: in what aspects is the Macedonian legislation more complete in the material, procedural or international unification aspects? The interviewees unanimously answered that regarding the international cooperation, the Macedonian legislation is complete and efficient. This is based on the fact that the country has ratified all the international acts related to cybercrime and also other acts that have helped in the facilitation of the international investigation processes. Therefore, what the expert of the Security Policies highlights is that: *“We should act more rapidly in the implementation of those international acts that we ratify, in order to be coherent with the evolution of technology and cybercrime typology.”* (Interview with Xh.Sh., 2015)

Furthermore, the Head of Cybercrime Unit at the Prosecution Office of Skopje declares that there is a problem in the field of international cooperation related to the letter rogatories seen as a procedure for obtaining international information for investigation purposes. Thus, he states that: *“Time, as regards cybercrimes, is very important and the letter rogatory is not the adequate solution for obtaining information about this kind of crime.”* (Interview with A.G., 2015) Through this declaration, he stresses the need for the creation of accelerated procedures for the investigation of such a flexible crime which is also very fast in producing consequences. The same problem has been stressed also by the Head of Cybercrime Investigation Unit of the State Police, who states that: *“Letter rogatory is a serious problem, because in cases of cybercrime investigation, time is a very important element.”* (Interview with E.P., 2015) In such cases, procedures like the letter rogatory, that require a lot of time, constitute a big obstacle in the

investigation of cybercrime. This is seen when it is well-known that in the cybernetic space, time passes very rapidly and it is crucial in achieving results. He declares that in avoiding this obstacle, the police have found another solution, which is by utilizing the international acts and by cooperating with private agencies such as Facebook. *“This method has given results in the fight against cybercrime, in cases in which information from Facebook was needed.”* (Interview with E.P., 2015)

A key point of the interview was the question on the problems encountered during the investigation of cybercrime in Macedonia. Each of the respondents had different views. Nevertheless, all were unanimous when they stated that Internet Service Providers (ISP) do not have the facilities for the storage of the minimum information required by law, monitoring and identification of cases. This is because the ISPs use, based on the lack of facilities, the same IP for a certain number of users. In normal conditions, the

IP is the number that identifies an Internet user from another. Such an irregularity makes it more difficult to find the perpetrators. According to the expert of investigation of cybercrime in the forensic laboratory, something like this happens because in Macedonia, ISPs have not implemented IPv6 technology yet, which would make it possible to provide every user a unique IP. The forensic expert also notes that *“in the investigation field, there is a specialized human resources gap, but he stresses that the technology and equipment for the investigation of this crime exist and they are modern.”* However, what the expert of Security Policies stresses more regarding the problems of investigation is the problem of inspection and protection of digital evidence, as well as the presentation of evidence in court, which he notes that it is necessary to have specialized people to do something like that. Whereas the Head of the Cybercrime Unit, in the Skopje Prosecution Office maintains his view that the international letter-rogatory is the primary problem. This is then followed by the problem in infrastructure and equipment.

What has also been noted throughout this paper is that in the international arena as well as in the domestic one, the role and

cooperation between national investigation authorities with the internet service providers is necessary. Thus, how is the Macedonian reality? This question was asked to interviewees and the conclusion was clear: cooperation occurs because the law imposes it. As for concrete initiatives to strengthen this relationship between the relevant investigative authorities and ISPs, there is no such thing. Head of the Cybercrime Unit in Skopje Prosecution Office states: “We have sent a memo to the telecommunications office in connection with this matter, but in practice there is still nothing.” Respondents emphasized that a strengthening of these relations is quite necessary to have the more positive achievements in the fight against cybercrime and cyber security.

A very important role in the fight against cybercrime is the establishment of special structures for combating cybercrime, which are those that enforce laws and regulations. Subsequently, the representatives of relevant institutions addressed the question whether they have these specialized units; and if yes, are they specifically dedicated to cybercrime? According to the respondents, such units have been created recently after a long absence. These are specialized units that focus only on cybercrimes. Such units are created at a local level in the prosecution offices and the police offices, as well as at the national level, which is ALCIRT. Forensic laboratory expert states that ALCIRT is not functional although it is the institution that should draft policies and coordinate nationwide cybercrime and security. He claims that in this area, there are no concrete results yet.

Respondents were also asked about the challenges (legal, technical, and institutional) facing the country in terms of cybercrime and critical infrastructure. The Security Policy expert replied in this way: “There is a big challenge in this regard, as are retarded in this field. The positive moves in this area started very late even though they are international obligations.” He stresses the need to identify the critical infrastructure as quickly as possible and that the political strategy against cybercrime must be approved. This has remained only a draft of ALCIRT, waiting to be approved.

Later access to technology and the Internet by the Macedonian state and the confrontation with a new and very sophisticated kind of crime made it necessary to have experts that would deal precisely with investigating such crimes. For this reason, a number of individuals began to be trained in the field of cybercrime. Thus, how is the performance of such an activity, how much are trainings followed today in Macedonia, and who are the organizers of these trainings, domestic institutions or international organizations? According to the expert of Security Policy in Macedonia, trainings in the field of protection against cybercrime were held frequently. According to him, trainings were also conducted by Macedonian trainers. He views it as a positive step and also as inclusion in school curricula of information about cybercrimes. Other interviewees noted that there are trainings related to cybercrimes, and most of them are made by foreign organizations, such as the FBI, ICITAP, PAMECA, and the CoE. Hence, they noted that the trained persons never stand in their assigned positions for a long time, which results both in economic costs and a lack of experts in the field.

During interviews with some of the leaders and best experts in the cybernetics field, a very important point was understood, especially for national security and for the business and private sector. This has to do with the security of data with which their employees work. Interviewees emphasized that there is a problem with the data that the employees receive intentionally or unintentionally by means of portable tools such as USB, especially when these tools are obtained from unsafe sources. This is because they can be infected, thus causing data losses. This has to do with the policies that have to be followed especially by state institutions. They have a high lack of security of their personnel as regarding the technology and the data that they can take or insert on the internal systems of the institutions due to the lack of knowledge. Therefore, it is necessary that there should be an increase in the awareness and trainings of staff on the safe usage, and on the distribution, transfer, and the receipt of data of the work on which they have access to.

Conclusion and Recommendations

Results of this analysis indicate that the Macedonian legislation is in accordance with European standards and international conventions. Macedonia has signed and ratified all international conventions which cover protection against cybercrime. Despite this fact, Macedonian legislation still needs to be amended to be fully in accordance with the ratified conventions and to ensure the necessary flexibility for the prevention and prosecution of such dynamic crime.

However, only the existence of a suitable legal framework is not enough to fight criminality, such as cybercrime. An effective implementation based on the practice of the legal framework is also crucial. To achieve this goal, the creation or improvement of mechanisms against cybercrime, the activation of all stakeholders affected by the phenomenon of cybercrime in combating this phenomenon, increase of the awareness of the population and the country's government on the risks that the country faces, and increased regional and global cooperation in combating cybercrime are necessary. The government should increase cooperation with ISPs, and they should increase the number of awareness by raising campaigns about the dangers of the Internet and online security.

Most law enforcement actors are not equipped with the necessary technological knowledge, whereas internet criminals are experts in computer technology. To combat these crimes, it is necessary to educate and develop human resources as one of the most reliable strategies. In addition, universities, schools of higher education, and academic institutions should open special courses designed to allow future generations of judges, prosecutors, and lawyers to be trained in this difficult, but very relevant and important area.

According to the study conducted in the context of this paper, after identifying the challenges and problems of the Macedonian state in the fight against cybercrime, based on the analysis of the legal framework, achievements up to date, statistics and results obtained from the interviews conducted with specialists responsible for investigating, prosecuting and combating cybercrime, we were able to draw some recommendations to be followed by the Macedonian

government to improve the current situation regarding cybercrime in Macedonia. Thus, these recommendations are as follows:

- It is necessary to take measures for the separation and movement of data and information more securely, both within public institutions as well as private ones, with the aim of preventing and combating crime and ensuring appropriate security policies.

- Strengthening the existing institutions:

1. The identification of key institutions in the field of cyber security and to ensure that they have sufficient staff.

2. These institutions should have a mix of specialists, both from the legal field and from the information technology (IT), who must be constantly trained.

3. Updating the trainings curricula of the national public administration institutions and diplomatic academies.

4. Strengthening the national CERT, enabling it to have the capacity to respond to any incident.

5. There should be created conditions and taken measures to increase the cooperation and involvement of specialized agencies of law enforcement on a more adequate way of combating cyber crime.

- The creation of a public-private task-force is another necessary step in combating cybercrime more efficiently.

- Improving the operational capacity and response of law enforcement authorities against cyber attacks. In this context, it is necessary to increase the number of experts in the field of investigation and prosecution of cybercrime. This is possible by frequently organizing specialized trainings, and sending relevant officials for specializations abroad. Through these trainings, the specialization of experts in the field of cyber crime, their knowledge of domestic and international legislation in the field, and on the methods and ways of implementing this legislation in the most adequate and effective ways can be achieved. In this context, the training of existing staff is not only necessary, but also getting more specialists in this field since

specialists in the field of combating cybercrime in Macedonia are very few.

□ In addition to legal experts, experts in the field of information technology are also needed. This should be present in every structure of the police, prosecution, and courts that deal with the fight against cybercrime, in order to assist law enforcement with the right technical experience in a much more effective investigation of cyber attacks.

References:

- Commissioner for the access to information and protection of personal data, information can be accessed at this web page:
<http://www.idp.al/index.php/sq/informacione/250-idp-sq/publikime/publikime-te-ndryshme/fjalor-terminologjik>.
- Computer Abuse: The Emerging Crime and the Need for Legislation.—Fordham Urban Law Journal, 1983. Eds. Cybercrime: The challenge in Asia, Hung Kong: University of Hong Press.
- Reyes, Anthony, Brittson, Richard, OShea, Kevin and Steel Jim (2007). Cyber Crime Investigations Bridging the Gaps Between Security Professionals, Law Enforcement, and Prosecutors. US: Syngress Publishing.
- World Internet Usage and Population Statistics:
<http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
- Internet Security Threat Report (2015). Symantec™ Global Intelligence Network. Vol. 20. April.
- Akhgar, Babak, Staniforth, Andrew & Bosco, Francesca (2014). Cyber Crime and Cyber Terrorism Investigator's Handbook. US: Elsevier.
- Schjolberg & Judge Stein (2014). The Third Pillar for Cyberspace, An International Court or Tribunal for Cyberspace, Draft United Nations Treaty on an International Criminal Court or Tribunal for Cyberspace. Edition 9. June.
- Zverlevski Marko (2014). Andonova, Spasenka. And Millosheski, Vlladimir. Cybercrime handbook Skopje: OSBE.

- Elezi. I (2013). E drejta penale (Pjesa e posaçme). Tirana: Botimet Erik. Elezi. I (2013). Kacupi. S, Haxhia. M, Komentari i Kodit Penal të RSH (Pjesa e përgjithshme). Tirana. Schjolberg & Judge Stein (2013). Crossing jurisdictional boundaries, A presentation at the
- Europol-INTERPOL Cybercrime Conference. September 24-25. Europol Headquarter. United Nations Office on Drugs and Crime (2013). Comprehensive study on cybercrime, Draft. UNODC, New York: February.
- United Nations Office On Drugs And Crime (2013). Comprehensive Study On Cybercrime Draft February 2013, Chapter Six: Electronic Evidence And Criminal Justice. Vienna: UNODC.
- Brunner, Elgin M. and Suter (2009). Manual. International CIIP Handbook 2008/2009, Center for Security Studies, Zurich: ETH.
- Gercke (2009). Impact of Cloud Computing on Cybercrime Investigation. Taeger/wiebe Inside the Cloud.
- Marcella, Albert J. and Menendez, Jr (2008). Doug, Cyber Forensics, Second Edition, A Field Manual for Collecting, Examining, and Preserving Evidence of Computer Crimes, US: Auerbach Publications.
- Begeja. S (2007).
- Rees Al (2006). Cybercrime Laws Of The United States, Compilation, CCIPS.
- Csonka, P (2005). The Council of Europe Convention on Cybercrime: A response to the challenge of the new age? In Broadhurst, R. & Grabosky, P.
- Middleton, Bruce (2004). Cyber crime investigator's field guide. US: CRC Press LLC. Marcella Jr., A.J., Greenfield, R.S. (eds.) (2002). Cyber Forensics: A Field Manual for Collecting, Examining, and Preserving Evidence of Computer Crimes, 2nd edn. Boca Raton: CRC Press.
- Shegani. A. E (2002). drejta penale e krahasuar. Tirana.
- Convention on Cyber Crime of Concil of Europe (2001). Criminal Procedure Code of the Republic of Macedonia (1995).

- Recommendations No.R (95) 13. approved by the European Committee on Crime Problems (CDPC) at its 44th plenary session May29-June 2, 1995: Concerning problems of criminal procedural law connected with information technology.
- Recommendations No.R (89) 9, approved by the European Committee of Ministers of the Council of Europe on September 13 1989 and Report by the European Committee on Crime Problems: Computer-related crime.
- Internet Society (2015). Global Internet Report 2015, Mobile evolution and development of the Internet. Internet Society.
- Magnin, Cédric J. (2001). The 2001 Council of Europe Convention on cyber- crime: an efficient tool to fight crime in cyber-space?, LLM Thesies, Santa Clara University. Memorandum of European Commission no. 14/269 ‘Frequently Asked Questions: The

FUQIZIMI I GRAVE NË POLITIKËN VENDIMMARRËSE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË TË VERIUT

(Aspekte krahasuese me Republikën e Shqipërisë)

Doc.Dr.Senada Laçka

International University of Struga

Email:s.lacka@eust.edu.mk

Abstrakt

Një ndër faktorët kyç për zhvillimin dhe demokratizimin e një shoqërie është rritja e rolit të gruas në shoqëri sepse përmirëson produktivitetin dhe rritjen ekonomike, ndikon pozitivisht në mirëqenien e grupeve të ndryshme shoqërore dhe, në këtë mënyrë, kontribuon në zhvillimin e shoqërisë dhe gjeneratave të ardhshme, si dhe në efikasitetin e institucioneve.

Pjesëmarrja aktive e grave në jetën publike e private të një vendi është sa një e drejtë aq edhe një domosdoshmëri. E drejtë pasi është e shkruar në kushtetutën dhe ligjet e çdo shteti por praktika tregon se gruaja nuk është e përfshirë mjaftueshëm dhe paragjykohet për përkatësinë e saj gjinore.

Gratë në Republikën e Maqedonisë së Veriut, por edhe duke marr për bazë dhe vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor, me theks të veçantë Republika e Shqipërisë, që është dhe objekt krahasimi në këtë studim, përpiqen për barazi gjinore. Qëllimi i këtij studimi është të nxjerr në pah sfidat që vijnë si rezultat i perceptimit të shoqërinë maqedonase si patriarkale, në të cilën tradita është një vlerë e rëndësishme dhe e pranuar përgjithësisht, por çdo grua (pavarësisht nga përkatësia demografike) në mënyrën e vet përpiket të luftojë për të drejtat e saja dhe barazinë në familje dhe në shoqëri.

Qëllimi i këtij hulumtimi për mbledhjen e informacionit është të tregojë dinamikën e zbatueshmërisë të legjislacionit vendas dhe atij ndërkombëtar në disa shtete ballkanike duke krahasur ecurinë e tyre në fushën e ngritjes të rolit të gruas në jetën publike dhe politike.

Fjalë kyçe: *Politikë, pjesëmarrje e grave, aspekte krahasuese, RMV, Republika e Shqipërisë.*

Hyrje

Konsiderohet më se e nevojshme që të studiohet fenomeni i përfshirjes të grave në jetën publike, politike dhe shoqërore, ndikimi dhe roli i saj në shtetet në tranzicion duke nxjerr në pah dhe kornizën juridike që kanë këto shtete lidhur me mënyrën e përfshirjes të grave në vendimmarrjen politike. Ndër qëllimet e përgjithshme të këtij punimi mbetet miratimi i njohurive shkencore në lidhje me legjislacionin ndërkombëtar dhe kombëtar mbi përfshirjen e grave në jetën publike dhe politike përveç asaj private duke krahasuar sistemet juridike të dy shteteve në këtë rast, RMV-së dhe Republikës së Shqipërisë.

Në të njëjtën kohë, qasja më pak konfrontuese dhe më bashkëpunuese ndaj komunikimit, e favorizuar më shpesh nga gratë, shihet gjithnjë e më shumë nga shkencëtarët politikë si një aset dhe jo si një dobësi. Sipas Studimit Global mbi Zbatimin e Rezolutës 1325 të Këshillit të Sigurimit në kuadër të Kombeve të Bashkuara, kur gratë janë në gjendje të marrin pjesë në proceset e paqes, mundësitë për të arritur një marrëveshje përmirësohen dhe paqja ka 35% më shumë gjasa të zgjasë të paktën 15 vjet.

*"Për t'u angazhuar në politikë, një gruajë ka nevojë për kohë, lidhje, burime dhe një mjedis të favorshëm."*¹ Përrjashtimi i grave nga politika në mënyrë që ato të kujdesen për familjet e tyre, përfundimisht dëmton të ardhmen e këtyre familjeve dhe të tjerave në planin afatgjatë. Ka prova në rritje që gratë përmirësojnë proceset e vendimmarrjes politike duke përkrahur shkaqe që burrat kanë më pak të ngjarë t'u kushtojnë vëmendje, si leja prindërore, shëndeti i nënës, kujdesi për fëmijët dhe ekuilibri punë-jetë.

Një zgjidhje e përbashkët është miratimi i sistemeve të kuotave në parlamente, siç kanë bërë të gjitha vendet e Ballkanit Perëndimor. Megjithatë, kuotat trajtojnë simptomat e problemit, por jo shkaqet. Kuotat rezultojnë të jenë efektive në disa raste, por nuk kanë një efekt uniform.

¹Fiorela Shalsi from Leadership and Political Participation Program (UN Women, Albania).

Me mbështetjen financiare dhe asistencën e qëndrueshme teknike nga UN Women², Lobi Rajonal i Grave për Paqe, Siguri dhe Drejtësi në Evropën Juglindore (RWLSEE) po punon për të nxitur fuqizimin e grave, për të përfshirë një perspektivë gjinore në politikë dhe për të rritur pjesëmarrjen e grave në vendimmarrje në mbarë botën. I themeluar në vitin 2006, grupi mbledh gra me ndikim politik dhe udhëheqës të shoqërisë civile nga Shqipëria, Bosnja dhe Hercegovina, Kroacia, Kosova, Republika e Maqedonisë të Veriut, Mali i Zi dhe Serbia.

Nëpërmjet zbrërthimit të stereotipeve për gratë dhe rolin e tyre ekskluziv në shtëpi, si dhe shpërndarjen e shembujve dhe storjeve të suksesshme (nga ana e institucioneve arsimore dhe shkencore, shoqatave profesionale, kompanive) të promovohet roli i gruas si e arsimuar, e punësuar, e suksesshme, me ndikim në shoqëri në pozita drejtuese, që do të ndikonte dhe do të ishte motivuese edhe për gratë/vajzat tjera. Të mendohet për uljen e taksave për pronë, për gratë të cilat për herë të parë blejnë objekte për banim.

1. Historiku i pjesëmarrjes të grave në jetën politike në Republikën e Maqedonisë të Veriut

Në historinë më të re, në periudhën pas pavarësimit të Republikës së Maqedonisë së Veriut në vitet 90' të shekullit të kaluar, si shtet i pavarur dhe sovran, themelohen organizatat e para joqeveritare të grave, shumica të organizuara në "*organizata-ormbrellë*" të karakterit kombëtar me anëtarësim masiv të organizuar në parim territorial dhe shpeshherë me identifikim etnik, siç ishin: Organizata e Organizatave të Grave të Maqedonisë (OOGM)³, Lidhja e Gruas Shqiptare (LGS), Organizata Rome e Grave "*DAJA*", rrjete shumetnike që sigurojnë një numër të madh të organizatave individuale, siç ishte Lidhja e Organizatave të Grave të Republikës së Maqedonisë

²UN Women është një organizatë e OKB-së e dedikuar për barazinë gjinore dhe fuqizimin e grave, <https://www.unwomen.org/en/about-us>

³ Kjo organizatë nuk ekziston më, por është e rëndësishme pasi prezantohej si trashëgimtare e FAG dhe ishte më masivja deri në vitin 2011, kur dalëngadalë zvogëlohen aktivitetet. Për momentin kjo organizatë nuk është aktive

(LOGRM)⁴, si dhe organizata që ishin formuar pavarësisht nga këto struktura me fokus programor mbi të drejtat e njeriut të gruas dhe barazia gjinore.

Nëse përmbledhen rezultate e veprimit të organizuar të grave mbi politikat për barazi gjinore, mund të arrihet në konkluzion që arritje më të madhe është bërë në dekadën e parë të shekullit XXI. Kjo periudhë është periudhë e entuziazmit, numrit të lartë dhe llojllojshmërisë së aktiviteteve të sektorit të grave me qasje në resurse dhe programe shumëvjeçare të specializuar për përforsim dhe udhëheqje nga komuniteti donator, siç janë: Programi për Gra i Fondacionit Institut “*Shoqëri e Hapur – Maqedoni*”, Fondacioni Suedez “*Kvinna Till Kvinna*”, projekti “*STAR*” i „*Delphi International*“, programet rajonale për përforsim politik “*Gratë Munden*”, të mbështetur nga burime të ndryshme.

Arritjet kyçe të aktivizmit femëror nga kjo periudhë ishin masat e para të veçanta ligjore të rregulluara, gjegjësisht prezantimin e 30% të detyrueshëm të përfaqësimit të dy gjinive në listat zgjedhore në Ligjin për Zgjedhje të Deputeteve në Kuvendin e RMV-së . Ato në mënyrë të trefishtë kanë rritur praninë e deputeteve gra nga 6,7% në vitin 2000 në 18% në vitin 2002, kur në kohën e njëjtë ishte zgjedhur edhe një shqiptare⁵.

Në vitin 2006, kanë mundur pozicionim më të mirë të grave në listat zgjedhore, dhe me atë edhe rritje deri më 28.33% të përfaqësimit. Në vitin 2004, aktivitetet shumëvjeçare të përfaqësimit të udhëhequr nga ESE kanë rezultuar me rregullimin e problemit të dhunës familjare si në ligjvënien qytetare, ashtu edhe në atë penale. Me këtë, është siguruar një përputhje me standardet ndërkombëtare dhe rekomandimet në këtë fushë, që kërkojnë sigurim të zgjidhjeve të plota ligjore, gjegjësisht inkriminim të dhunës familjare dhe prezantimit të masave të përkohshme të mbrojtjes së viktimave.

Në vitin 2006 ishte miratuar Ligji për Barazi të Barabarta të Grave dhe Burrave , me të cilin për herët e parë ishin formalizuar kërkesat për rregullim

⁴I riemëruar në Këshill Nacional për Barazi Gjinore KNBGj, në dispozicion në: http://www.sozm.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=5&lang=mk,

⁵ Deputetja e parë shqiptare në Kuvend është Teuta Arifi nga radhët e Bashkimit Demokratik për Integrim

ligjor të fushës së barazisë gjinore. Me ligjin ishte vendosur obligimi për marrjen e masave dhe politikave dhe themelimin e mekanizmave institucionale për avancimin e barazisë mes grave dhe burrave në pushtetin ligjvënës, ekzekutiv dhe lokal.

Në vitin 2006 për herë të parë është miratuar Ligji për Barazi të Barabarta mes Burrave dhe Grave që ka aktualizuar më shumë nevojën e kuadrove të arsimuar që do të merren me barazinë gjinore dhe të drejtat e grave.

Në vitin 2006, Instituti “*Euro – Ballkan*” është rritur në institut privat shkencor për shkencë shoqërore dhe hulumtime dhe bashkë me Universitetin e Shkupit kanë themeluar Qendrën për Mbështetje dhe Zhvillim të Programeve Mësimore për Studime Gjinore në arsimin e lartë. Shkolla joformale për gjini dhe politikë ishte një indikator për nevojën e prezantimit të studimeve gjinore në arsimin e lartë. Pothuaj se në kohën e njëjtë, në vitin 2007 ishin akredituar studimet e para deri-diplomike për gjini pranë Fakultetit të Filozofisë në USHQM dhe studimet ndërdisiplinore postdiplomike për gjini dhe sociologji dhe gjini dhe filozofi në Departamentin për Studime Gjinore pranë Institutit Euro-Ballkan, kur edhe atëherë ishte ri-emëruar në “*Qendra Hulumtuese për Studime Gjinore*”. Në vitin 2012, ishte akredituar edhe programi ndërdisiplinor në nivelin postdiplomik, programi për studime gjinore të Institutit për Shkencë Shoqërore dhe Humaniste – Shkup. Në vitin 2017, ishte prezantuar program i ri i ciklit të parë të studimeve, program për studime të familjes – një përgjigje konservative që asaj se çfarë përfaqëson studimet gjinore. Pas një pushimi prej 5 viteve dhe me ndryshimin e pushtetit, në vitin 2017, Qeveria e RMV-së miratoi vendimin për aktivizim sërish të studimeve gjinore të Fakultetit të Filozofisë pranë Universitetit Shën Kirili dhe Metodi” në Shkup.

2.Korniza juridike mbi situatën politike aktuale në Republikën e Maqedonisë të Veriut

Hapi më i rëndësishëm për zhvillimin e kornizës juridike në kuadër të sistemit juridik maqedonas lidhur me pjesmarrjen politike të grave është me prezantimin e 40% të përfaqësimit, gjegjësisht, pozicionim të gjinisë më pak të përfaqësuar në çdo vend të tretë në listat e kandidatëve, si dhe ndryshimin e

detyrueshëm të grave të zgjedhura me kandidatë gra, e kanë rritur dukshëm qasjen e grave në pozitat e zgjedhura. Megjithatë, ky proces është zhvilluar paralelisht me shtypjen e vazhdueshme shumëvjeçare të aktivisteve qytetare në bashkëpunim me gratë e partive politike për themelimin e rregullave të forta për udhëheqjet partiake për kandidim të grave në pozicione më superiore dhe udhëheqëse. Këto kërkesa u imponuan si detyrim për shkak të qasjes formale të partive ndaj kuotave, gjegjësisht pozicionimit të grave në fund të listave të kandidatëve ose në vendet më të larta në njësitë zgjedhore që kanë gjasa të vogla të zgjidhen. Në fillim, konsideroheshin si tepër radikale, jo vetëm nga udhëheqjet e partisë, por edhe nga grupet partiake politike të grave, si dhe nga deputetet, ato u bënë pjesë e ligjeve dhe kanë vendosur RMV-në në vendet me përparimin më të lartë në kuptim të pjesëmarrjes politike të grave.

Në përbërjen e Kuvendit 2016-2020 të Kuvendit të RMV-së, 45 prej 120 deputetëve (38.8%) kanë qënë gra, ndërsa, përfaqësimi i tyre në këshillat lokal pas zgjedhjeve të vitit 2017 është 415 këshilltare gra nga gjithsej 1.388 këshilltarë të zgjedhur në njësitë e vetëqeverisjes lokale (29.8%). Ky është një hap i madh përpara në krahasim me 8.4% në vitin 2000, para prezantimit të ndryshimeve ligjore. Megjithatë, ky përparim është në skaj të arritjes së minimumit ligjor.⁶ Në çfarë mase këto lëvizje pozitive janë rezultat i përgatitjes aktuale të udhëheqjeve partiake për shpërndarjen e fuqisë tregojnë të dhënat për tendencat në përfaqësimin e grave në pozitat që nuk kanë kuotë të caktuar me ligj.

Numri i kryetarëve të komunave dallon prej 2.4% në vitin 2005, në 0% në vitin 2009, deri në përfaqësim “rekord” prej 7.4% pas zgjedhjeve lokale në vitin 2017. Me ngadalësim arrihet edhe pjesëmarrja në nivelin ekzekutiv, duke marrë parasysh që RMV-ja nuk ka pasur asnjëherë femër në pozitën e kryeministrit. Pjesëmarrja e grave si një prej prioritete strategjike në Programin e Qeverisë 2017-2021 nuk pasqyrohet në përfaqësimin e plotë aktual prej vetëm 19 grave (11.18%) të funksioneve të emëruara dhe trupave për vendim, drejtim dhe udhëheqje në kompetencë të përbërjes aktuale të qeverisë. Në fakt, përveç pozitave të ministrave me 4 gra ministre (15.38%) dhe 1 grua (6.67%) në pozita të zëvendës ministrit, nyja e funksioneve tjera në dëm të grave është gjithashtu e madhe. Andaj, në pozitat e sekretarëve të

⁶<https://www.sobranie.mk/statistika.nspk>

përgjithshëm dhe ato shtetëror ka 4 gra (25%), ndërsa, në pozitave drejtorëve, zëvendësve, zëdhënësve dhe koordinatorëve të emëruar nga Qeveria, përfaqësimi është vetëm 8.85%, gjegjësisht 10 gra.⁷ Të dhënat nga hulumtimet tregojnë që ka një pabarazi në përfshirjen e grave në proceset e vendimmarrjes, siç janë komisione, borde në nivelin kombëtar dhe atë lokal. Në fakt, vetëm 5% të drejtorëve të institucioneve janë gra dhe 29% të strukturave drejtuese janë gra, që është në kundërshtim me politikat për promovim të barazisë gjinore.⁸ Ndonëse është paraparë si obligim ligjor, pjesëmarrja e dy gjinive dhe bordeve të organeve dhe trupave të vendimmarrjes, në nivelin lokal dhe shtetëror, nuk duhet të jetë më pak se 40%, por gjendja aktuale tregon që gratë nuk marrin pjesë në mënyrë të mjaftueshme në punën e bordeve drejtuese dhe që rregullorja ligjore nuk respektohet.

Mungesa e grave është veçanërisht e dukshme edhe në qeverisjen lokale, por gjithashtu vërehet mungesë e aktivizimit formal dhe praktik të pjesëmarrjes publike/politike të grave, veçanërisht të mjediseve rurale. Në mungesë të analizave të gjera publike për numrin konkret të bashkësive urbane/rurale dhe strukturën gjinore, të dhënat e anketës së MPPS të zbatuar në vitin 2009 mund të merren si indikator, që tregon që prej gjithsej 68 komuna që janë përgjigjur, vetëm në 13 prej tyre, gratë paraqiten si kryetare të bashkësive urbane ose rurale. Vërtetimi për gjendjen e pavolitshme janë edhe të dhënat e fundit të mbledhur nga shoqatat lokale të grave për strukturën e kryetarëve, që tregojnë për përfaqësimin aktual minimal të kryetareve gra posaçërisht në bashkësitë lokale rurale. Të dhënat nga 6 komunat (Kumanova, Strumica, Manastiri, Sveti Nikolla, Radovishi dhe Tetova për mandat 2018-2022) tregojnë që nga 230 kryetarë të komuniteteve lokale urbane dhe rurale, vetëm 9 janë gra, prej të cilëve 6 janë nga bashkësitë urbane ndërsa 3 janë nga bashkësitë rurale lokale. Kthimi i statusit të personave juridik të vetëqeverisjes bashkiake, si kusht për tejkalimin e marginalizimit dhe mos funksionimin e

⁷ Përgjigja nr. 49-8855/2 e dorëzuar nga Sekretariati i Përgjithshëm i Qeverisë së RMV nga data 18.10.2018, me kërkesë për qasje në informata me karakter publik nga Shoqata për avancimin e barazisë gjinore Aksioni Zdruzhenska Shkup.

⁸ Misha Popoviq dhe Marko Pankovski, „Koj toa таму управува?“ Instituti për demokraci „Societas Civilis“ – Shkup, 2019, në dispozicion në :https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2019/03/WEB_A5_MKD_KOJ_TOA_TAMY_УПРАВУВА.pdf,

tyre, është një premtim zgjedhor i pushtetit aktual. Megjithatë, statusi i realizimit mbetet i panjohur për opinionin më të gjerë.⁹ Të dhënat për pjesëmarrjen e grave në proceset lokale të planifikimit dhe miratimit të vendimeve gjithashtu janë të pavolitshme. Analizat tregojnë që shumica e grave asnjëherë nuk kanë qenë të përfshirë në asnjë lloj të konsultimit, nuk kanë informacione, dhe asnjëherë nuk kanë qenë të interesuar të mësojnë se për çfarë shpenzohen dhe në çfarë sasi shpenzohen buxhetet e komunës.

Dokumentet specifike ligjore dhe politike për avancimin e barazisë gjinore, përveç të shprehura gjatë procesit zgjedhor, mundësojnë afirmim të pjesëmarrjes së grave në institucione të të gjitha niveleve të pushtetit ligjvënës, ekzekutiv, lokal dhe gjyqësor, përfshirë edhe partitë politike.

Më i rëndësishëm në këtë kuptim është Ligji për Mundësi të Barabarta të Burrave dhe Grave¹⁰, që përcakton përfaqësimin e barabartë të një gjinie të caktuar që është më e vogël nga përfaqësimi procentual në popullatën e plotë.

Ky ligj rregullon vendosjen e mundësive të barabarta dhe të barabarta trajtimi i grave dhe burrave, masat themelore dhe të veçanta për vendosjen e barazisë, mundësitë e grave dhe burrave, të drejtat dhe detyrimet e subjekteve përgjegjëse për sigurimin e mundësive të barabarta për gratë dhe burrat, procedura e përcaktimit, trajtimi i pabarabartë i grave dhe burrave, si dhe të drejtat dhe detyrat e përfaqësuesit ligjor për mundësi të barabarta për gratë dhe burrat si person i caktuar për zhvillimin e procedurës për përcaktimin e trajtimit të pabarabartë e grave dhe burrave.

Subjektet që krijojnë mundësi të barabarta dhe trajtim të barabartë të gratë dhe burrat janë: organet e legjislativit, ekzekutivit dhe gjyqësorit, njësitë e vetëqeverisjes lokale dhe organeve dhe organizatave të tjera në sektorin publik dhe privat, ndërmarrjet publike, partitë politike, mediat dhe të gjithë personat që ofrojnë mallra dhe shërbime që janë në dispozicion të publikut dhe që janë ofrojnë jashtë sferës së jetës private dhe familjare dhe transaksioneve

⁹ Sunçica Sazdovska „Граѓанско учество “ Qendra maqedonase për bashkëpunim ndërkombëtar (QMBN) Televizioni Telma (2018) në dispozicion në: <http://www.mcms.mk/images/docs/2018/gragjansko-uchestvo-izveshtaj.pdf>

¹⁰ “Ligji për mundësi të barabartë të grave dhe burrave” (tekst i konsoliduar) Gazeta zyrtare e RM nr. 201 nga 16.11.2015

që janë kryhet në atë kontekst nëse personi në fjalë i përket publikut ose sektorin privat.¹¹

Qeveria, sipas ligjit, ka për obligim të parashikojë pjesëmarrje të barabartë në gjitha trupat dhe delegacionet dhe rregullisht të publikojë të dhëna për përfaqësimin e burrave dhe grave. Edhe partitë politike parashikohet që duhet të rregullojnë mënyrën dhe masat për avancimin e pjesëmarrjes së barabartë në organet dhe trupat e tyre partiake.

Mjetet për informim publik gjatë promovimit të pjesëmarrjes së barabartë të gjinive në jetën politike duhe të ketë kujdes që gjatë prezantimit të drejtohet në një formë dhe në mënyrë që nuk ofendon, shkel ose shtyp barazinë. Ligji i afirmon pjesëmarrjen dhe bashkëpunimin e institucioneve me struktura të ndryshme të sektorit qytetar në krijimin e masave dhe politikave për mundësi të barabarta. Me Ligjin në fjalë rregullohet edhe obligimi për institucionet që të themelojnë struktura të specializuara të organizimit që ka funksionimin themelor të sigurojnë iniciativë të brendshme dhe koordinim për realizimin e qëllimeve të Ligjit në institucionet në të cilat janë të vendosur.

Komisioni për Mundësi të Barabarta të Grave dhe Burrave është trup i përhershëm i punës në Kuvend¹² dhe ka funksion të Srëndësishëm në promovimin e barazisë gjinore në dialogun politik, nisjen dhe përmirësimin e propozimeve ligjore dhe politikave, përfshirë edhe ata lidhur me financat publike, si dhe në monitorimin e zbatimit të tyre. Një rol të rëndësishëm kanë pasur edhe komisionet për mundësi të barabarta të grave dhe burrave si trupa të përhershëm të punës së njëjësive të vetëqeverisjes lokale. Në nivel të Qeverisë, kjo strukturë përbëhet nga MPPS-së¹³ si ministri kryesore për zhvillim, koordinim, monitorim dhe njoftim për zbatimin e ligjeve dhe politikave për avancimin e barazisë gjinore.

¹¹Neni 3, Po aty

¹² Komisioni për mundësi të barabarta të femrave dhe meshkujve, Kuvendi i RMV, në dispozicion në: https://sobranie.mk/rabotni-tela-2016-2020-ns_article-komisija-za-ednakvimoznosti-na-zenite-i-mazite-16.nsp,

¹³Ministria për punë dhe politikë sociale

Një rol të rëndësishëm në kontrollin dhe monitorimin e mjeteve për informim publik ka edhe Agjencia për Shërbime Mediatike Audio dhe Audiovizuale me anë të përpunimin dhe publikimit të analizave vjetore.

Sistemi arsimor, gjithashtu, ishte identifikuar si një prej strukturave më të rëndësishme në gatishmërinë e grave dhe burrave për pjesëmarrje aktive dhe të barabartë në gjitha fushat e jetës shoqërore. Modifikimi i programeve arsimore dhe atyre për trajnim profesional, metodat inovative, përfshirë edhe largimin e paragjykimeve dhe stereotipave në mënyrë të veçantë janë theksuar si masa për realizimin e qëllimeve më të rëndësishme të Ligjit për Barazi mes gjinive. Lidur me këtë, institucionet kompetente për punët nga fusha e arsimit dhe institucionet që kryejnë edukim kanë obligim ligjor të bëjnë analiza të rregullta të planeve mësimore, programeve dhe teksteve mësimore në kuptim të avancimit të mundësive të barabarta të grave dhe burrave.

Avancimi i barazisë gjinore në proceset e vendimmarrjes është një prej fushave prioritare tematike të Strategjisë për Barazi Gjinore 2007-2020, ndërsa nga zbatimi i Planit Kombëtar për Veprim për Barazi Gjinore 2018-2020 pritet që në ligjet të përfshihet edhe kuota prej 50% të përfaqësimit të burrave dhe grave në organe të administratës zgjedhore dhe proceset të vendimmarrjes në nivelin kombëtar dhe lokal.

Mbikëqyrja e zbatimit të dispozitave të këtij ligji dhe të rregulloreve të nxjerra më bazën e këtij ligji e kryen ministria për punë dhe politikë sociale. Mbikëqyrja inspektuese mbi zbatimin e dispozitave të këtij ligji dhe akteve nënligjore të miratuar në bazë të këtij ligji kryhet nga Inspektorati Shtetëror i Punës në përputhje me Ligjin në fjalë.¹⁴

Konkluzioni i përgjithshëm nga zbatimi ligjor është që ndonëse ka në vend kornizë ligjore dhe politika të përgjithshme për barazi gjinore dhe përfshirje të grave në politikë, si dhe mekanizma demokratike që mundësojnë pjesëmarrje me anë të formave të ndryshme të veprimit (parti politike, organizata qytetare, mekanizma të pushtetit lokal dhe qendror), ka mungesë të politikave të vazhdueshme dhe përpjekje në kuptim të fuqizimit të grave dhe përfshirjes së tyre në proceset e vendimmarrjes dhe krijimit të politikave.

¹⁴Neni 37, po aty

3.Përfshirja e grave në pozicione të larta politike në Republikën e Maqedonisë të Veriut

Gratë vazhdojnë të mbesin të nënpërfaqësuar në të gjitha shtetet e Ballkanit Perëndimor, dhe në të gjitha organet vendimmarrëse duke përfshirë edhe Maqedoninë e Veriut. Këtu bën përjashtim vetëm qeveria e Shqipërisë, me përfaqësim të barabartë të grave dhe burrave në pozita ministrore. Kuota gjinore kërkon që partitë politike të përfshijnë së paku 30% të gjinisë më pak të përfaqësuar në listat e tyre të kandidatëve në disa shtete ballkanike me përjashtim të Maqedonisë të Veriut që është 40%, megjithatë kuotat nuk janë duke u implementuar në mënyrë konsistente. Në vitin 2020, Maqedonia e Veriut përmbushi kuotën minimale prej 40% të grave në Parlament. Kuotat gjinore janë një instrument i rëndësishëm për arritjen e barazisë gjinore sa i përket e pjesëmarrjes së grave në politikë, në të gjitha shtetet e Ballkanit Perëndimor. Deri më tani, kuotat kanë treguar rezultate pozitive për sa i përket qasjes së grave në pozita vendimmarrëse, sidoqoftë është mëse e domosdoshme të kuptohet rëndësia e kuotës për progresin shoqëror. Gratë të cilat mbajnë pozita në politikë ende perceptohen më tepër si “*asistente*” e më pak si vendimmarrëse, dhe më pak të shkathta se homologët e tyre burra. Është e rëndësishme të theksohet se gratë në politikë janë më të ekspozuara ndaj formave të ndryshme të dhunës politike në raport me burrat.

Nuk pati ndryshime madhore nga periudha raportuese e mëparshme: 40% të anëtarëve të Parlamentit janë gra (48 gra dhe 72 burra) dhe dy nga pesë Zv. Kryeministrat janë gra. Qeveria aktuale përbëhet nga Kryeministri, tre Zv. Kryeministra, 15 Ministra dhe shtatë Ministra pa portfolio, gjithsej 26 prej tyre. Nga 26 prej tyre, katër (apo 15%) janë gra dhe 22 (85%) janë burra. Përqindjet për organet tjera ekzekutive për këtë periudhë raportuese janë si vijon: 13% e Zv. Ministrave në 16 ministri janë gra; afërsisht 27% e Sekretarëve Shtetërorë në 16 ministri janë gra; 33% e Nënkrjetarëve në Parlament janë gra; 50% e deputetëve brenda institucionit të Ombudspersonit janë gra; 50% e gjyqtarëve në Gjykatën e Lartë janë gra; 22% e gjyqtarëve në Gjykatën Kushtetuese janë gra. Ndërsa Kryetari i Parlamentit të Republikës

është një burrë, Sekretari i Përgjithshëm është një grua¹⁵. Organizatat e shoqërisë civile (OShC) të grave kanë pohuar se që nga formimi i qeverisë në 2017, gratë politike dhe deputete nga partia më e madhe e opozitës "*Organizata e Brendshme Revolucionare e Maqedonisë - Partia Demokratike për Unitetin Kombëtar të Maqedonisë*" u bënë më të hapura për bashkëpunim me OShC-të, dhe filluan të punojnë në mënyrë aktive në ngritjen e njohurive të tyre në lidhje me barazinë gjinore, të organizojnë takime dhe të planifikojnë ngjarje të përbashkëta me përfaqësues 27 të OShC-ve.

Indeksi i Barazisë Gjinore për Maqedoninë e Veriut 2019 tregoi se nëse nuk do të ekzistonte kuota për pjesëmarrjen e gjinisë më pak të përfaqësuar në fusha të ndryshme të pushtetit politik (qeveria , Parlamenti, pushteti lokal), pjesëmarrja e grave do të ishte dukshëm më e vogël në krahasim me burrat, dmth shpërndarja e pushtetit politik në mënyrë disproporcionale është më e lartë në favor të burrave¹⁶. Kjo e përforcon pohimin se megjithëse sistemi i kuotave zgjedhore nuk është një sistem perfekt ai është treguar i suksesshëm për të siguruar se pjesëmarrja e grave në politikë ekziston në njëfarë mase, edhe nëse nuk arrihet 50% proporcional. Për më tepër, pa kuota zërat e grave do të mungonin gati krejtësisht në hapësirat politike.

Në vitin 2020, Kuolicioni qeveritar në Maqedoninë e Veriut njoftoi rreth një iniciatië për të barazuar numrin e burrave dhe grave kandidatë për zgjedhjet e përgjithshme të parakohshme në të ardhmen. Ky veprim do të përfshinte barazimin e numrit të grave dhe burrave kandidatë për deputetë në listat partiake. Kolicioni qeveritar gjithashtu konfirmoi që listat e saj të

¹⁵ Unioni Ndër-Parlamentar, North Macedonia: Assembly of the Republic: Kuvendi i Republikës-[faqja në internet], https://data.ipu.org/content/north-macedonia?chamber_id=13391,

¹⁶ M. Bashevska, Gender Equality Index North Macedonia 2019: Measuring Gender Equality (Indeksi i Barazisë Gjinore për Maqedoninë Veriore 2019: Matja e Barazisë Gjinore), Shkup, UNDP- UN Women, 2019, https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/gender_equality_index_macedonia_eng.pdf, (e qasur më 15 qershor 2020), fq. 24.

kandidatëve në të gjashtë zonat zgjedhore do të drejtoheshin nga një tandem i kandidatëve kryesorë, një kandidat burrë dhe një kandidat grua.¹⁷

2.5.Përfshirja e grave në nivelin lokal në RMV

Kultura politike në shoqërinë e RMV-së por dhe vendeve tjera të Ballkanit Perëndimor janë akoma shumë tradicionale me norma të rrënjosura thellë në raport me gratë, duke e bërë hyrjen në politikë më të vështirë, të pabarabartë dhe dekurajuese. Ky është një problem strukturor, si dhe sociologjik, dhe duhet të adresohet në shumë nivele të ndryshme, duke filluar nga procesi i përzgjedhjes dhe sistemi zgjedhor, vetëperceptimi dhe imazhi shoqëror i grave në politikë, konsideratat e baraspeshimit të punës dhe jetës, deri tek qasja e barabartë në financim dhe media.

Mungesa e grave në politikën e nivelit lokal është veçanërisht e dukshme në vetëqeverisjet lokale, veçanërisht në zonat rurale. Të dhënat mbi pjesëmarrjen e grave në proceset e planifikimit dhe vendimmarrjes lokale nga kjo periudhë e raportimit janë gjithashtu shqetësuese: sondazhi i fundit i qytetarisë lokale tregon se afërsisht 78% e grave të anketuara nuk kanë qenë kurrë të përfshira në ndonjë formë në proceset e vendimmarrjes politike.¹⁸

Vetëm rreth 15% e Kryetarëve të Këshillit Komunal në 81 komuna janë gra (gjithsej 12 gra, 69 burra), ndërsa 30% e anëtarëve të këshillave të zgjedhur në njësitë e vetëqeverisjes lokale janë gra (415 nga 1388 janë gra, 973 janë burra)¹⁹.

¹⁷ S.J. Marusic, 'North Macedonia Ruling Alliance Pushes Gender Equality in Elections' (Aleanca Qeverisëse e Maqedonisë Veriore Shtyn Barazinë Gjimore në Zgjedhje), BIRN, 16 mars 2020, <https://balkaninsight.com/2020/03/16/north-macedonia-ruling-alliance-pushes-gender-equality-inelections/>, (e qasur më 10 qershor 2020).

¹⁸ M. Dokmanovikj et al., 'Women's Political Participation in North Macedonia' (Pjesëmarrja Politike e Grave në Maqedoninë e Veriut), Dokumente Studimi dhe Hulumtimi Shkencor, WDF, 2019

¹⁹Mandati për pushtet lokal 2017-2021

Në zgjedhjet lokale të vitit 2021 në Maqedoninë e Veriut, sipas listave të prezantuara nga partitë politike, vetëm 8 për qind e kandidatëve ishin gra. Nga partia në pushtet, Lidhja Social Demokrate, nga 65 kandidatët e prezantuar, vetëm pesë janë gra. Te partitë shqiptare, përqindja e grave që do të garojnë është më e ulët, ku Partia Demokratike Shqiptare ka garuar me një grua kandidate për Komunën e Gostivarit, ndërkaq Bashkimi Demokratik për Integrim dia besoi garën për Tetovën një gruaje.

Sipas analizave dhe të dhënave të parashtruara më sipër, pavarësisht nga grupi shoqëror që i përkasin, gratë kanë vështirësi të lidhin problemet e tyre të përditshme me kompetencat dhe përgjegjësitë e qeverisjes vendore për shkak të mungesës së informatave mbi proceset kryesore dhe rolin e qeverisjes vendore. Kjo tregon se ekziston një diskriminim sistematik ndaj grave brenda partive politike, si dhe në procesin e rekrutimit për këshillat komunale.

Përfaqësimi i grave në politikë në pushtetin lokal dhe qëndror në Republikën e Shqipërisë

Krahas vendeve tjera të Ballkanit Perëndimor, bazuar në të dhënat e disponueshme, Shqipëria ndodhet në një pozitë më të mirë për sa i përket pjesëmarrjes politike të grave. Krahasuar me BE-në, Shqipëria qëndron mbi përqindjen mesatare të pjesëmarrjes siç përcaktohet me Indeks të Barazisë Gjinore. Sipas Indeksit për Barazi Gjinore për Republikën e Shqipërisë të vitit 2020, pjesëmarrja e grave në pozita ministore në Shqipëri shënon 45%, një shifër më e lartë se 28% e mesatares në 28 shtete anëtare të BE-së. Përveç kësaj, gratë janë më shumë të përfaqësuara në mesin e anëtarëve të Parlamentit në Shqipëri në krahasim me ato në BE (36% krahasuar me 28%). Parlamenti aktual i Shqipërisë shquhet për përfaqësimin më të madh të deputeteve gra gjatë 30 viteve të fundit.²⁰

Përkundër kësaj, nëse shikojmë strukturat gjinore të trupave të ndryshëm ekzekutiv, pozitat udhëheqëse mbahen nga burrat. Për shembull, të gjitha pozitat e nivelit të lartë siç janë Kryetari i Parlamentit që aktualisht udhëhiqet nga një grua, administratorët nacionalë (veçanërisht dy nivelet e larta të administratorëve në funksione qeveritare) mbahen kryesisht nga burrat.

²⁰ Gender Equality Index for the Republic of Albania 2020 (Indeksi i Barazisë Gjinore për Republikën e Shqipërisë 2020)

Shtatëdhjetë e tetë vende të pozitave vendimmarrëse të nivelit të lartë mbahen nga gratë, në krahasim me 96 tjera që mbahen nga burrat.²¹ Vetëm njëra nga gratë është udhëheqëse e partisë më të madhe politike, dhe tre tjerët janë burra. Për më tepër, nuk kemi gra në mesin e Zëvendës Kryetarëve të partive kryesore politike. Presidenti i Gjykatës Supreme është burrë ndërsa nuk kemi asnjë grua në mesin e nëntë gjykatësve të Gjykatës Supreme.²² Përkundër një përmirësimi të dukshëm që vërehet gjatë viteve të fundit, pjesëmarrja politike e grave vështirësohet më tej nga barrierat ligjore dhe rregullative të kombinuara me boshllëkun e implementimit të kuotave. Kjo mbështetet edhe nga analiza e Kostos së Politikave në Shqipëri 2019²³ e cila sygjeron se përveç kuotës ka vend për përmirësim edhe në shumë fusha tjera. Gratë janë ende të nënpërfaqësuar në procese të tjera demokratike, jo vetëm në vendimmarrje por edhe në politikbërjen demokratike

Sa i përket pushtetit lokal, Janë gjithsej 1 595 anëtarë të këshillit që përfaqësojnë të gjitha partitë e regjistruara në 61 komunat e Shqipërisë²⁴, nga të cilat 555 janë gra (rreth 35%) dhe 1 040 janë burra (65%). Megjithëse, zgjedhjet e fundit komunale sollën një numër më të lartë të grave kryetare komunash në 2017, ka shumë pak gra që mbajnë role drejtuese brenda partive politike.²⁵Një ndër problematikat me të cilat ballafaqohen gratë në politikat

²¹ Instituti Evropian për Barazinë Gjinore, Gender Statistics Database (Databaza e Statistikave Gjinore) [faqja e internetit], <https://eige.europa.eu/lt/gender-statistics/dgs/browse/wmidm>, (e qasur më 10 prill 2020).

²² Po aty

²³ B. Kadia, and R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), Fondacioni Westminster për Demokraci WFD, 2019, https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2019/09/Costs-of-Politics-in-Albania_Final.pdf, (e qasur më 10 qershor 2020).

²⁴ B. Kadia, dhe R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), WFD, 2019, fq. 18

²⁵ Zyra për Institucione Demokratike dhe të Drejtat e Njeriut, Republic of Albania: Local Elections 30 June 2019 - ODIHR Election Observation Mission Final Report (Republika e Shqipërisë: Zgjedhjet Lokale 30 qershor – Raporti Final i Misionit të ODIHR-së për

lokale janë çështjet financiare sepse gratë anëtare të këshillave besojnë se shpenzimet me të cilat përballen gjatë fushatave janë të larta dhe për këtë arsye mund të ndikojnë në gatishmërinë e grave për të marrë pjesë në . Përjashtimi i grave nga qarqe të caktuara të pushtetit, përveç statusit të tyre ekonomik, i cili në përgjithësi është inferior në krahasim me burrat, ndikon në emërimin dhe rekrutimin e tyre si kandidatë në zgjedhjet lokale.²⁶ Gratë nuk kanë të njëjtën qasje në burimet e fushatës dhe si rezultat ato nuk mund të pretendojnë pozita të larta brenda partisë politike. Këto pozita të pabarabarta krijojnë pengesa të jashtëzakonshme për gratë që duan të marrin pjesë në çështjet politike, pengesa me të cilat nuk përballen kolegët e tyre burra. Në përgjithësi, ka një përfshirje të ulët të grave në strukturat lokale të vendimmarrjes në Shqipëri. Shumë pak kandidatë gra janë të përfshira në zgjedhje, kuota gjinore nuk respektohet ose nuk zbatohet plotësisht nga qeveritë lokale, dhe për ato pak gra që janë të afta të marrin pozita politike, ato nuk arrijnë të veprojnë në kushte të barabarta dhe të drejta krahasuar me burrat. Për më tepër, shumë gra nuk janë të vetëdijshme se duhet të kenë një përfaqësim real në strukturat vendimmarrëse; një pasojë e vlerave të qëndrueshme patriarkale dhe tradicionale.

Konkluzione dhe Rekomandime

Gratë në RMV, e reflektojnë trendin global për rritje të mosbesimit në politikë dhe te ato vërehet një mospërfillje për politikën në përgjithësi, ku mosbesimi është pothuajse i njëjtë si për femrat bartëse të funksioneve publike ashtu edhe për meshkujt funksionarë.

Shumica e grave në Republikën e Maqedonisë e Veriut e kuptojnë pjesëmarrjen politike si anëtarësim në një parti politike, duke marrë pjesë në mitingje dhe pjesëmarrje në mbledhje në selitë e partive, ndërsa pjesëmarrjen qytetare e kuptojnë si pjesëmarrje në aksione humanitare. Sa i përket të kuptuarit, rolin më të rëndësishëm e luajnë kapitali shoqëror dhe niveli i arsimit.

Vëzhgimin e Zgjedhjeve), Varshavë, Zyra për Institucione Demokratike dhe të Drejta të Njeriut, 2019, https://www.osce.org/files/f/documents/1/f/429230_0.pdf, , fq. 2.

²⁶ B. Kadia, dhe R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), WFD, 2019, fq.19

Gratë tregojnë shkallë të lartë të shfrytëzimit të drejtës së tyre për të votuar dhe një optimizëm të butë në lidhje me barazinë gjinore në 10 vitet e ardhshme, dhe në kontekst të pritshmërive të ardhshme lidhur me integrimin euroatlantik të vendit. Por kjo duhet të merret me rezervë, shkaku pritshmërive reale për rritje të euroskepticizmit pas vetos së fundit drejtuar kah RMV në lidhje me fillimin e bisedimeve me BE.

Për përmbledhje, niveli i ulët i participimit politik, mosinteresimi në përgjithësi, mosnjohja dhe mosinformimi për politikë dhe për „*çështjet e grave dhe barazisë*”, si dhe qëndrimet e kontraindikuara në lidhje me demokracinë dhe profilizimin ideologjik, patjetër se janë rezultat i kombinimit të shumë faktorëve, prej të cilëve më i dukshëm është fakti se demokracia maqedonase ende është e pakonsoliduar, dhe në kushte të tilla ekziston një mungesë e standardeve thelbësore demokratike brenda popullatës, si dhe mungesë e kulturës participative - që në pjesë të madhe mund ta shpjegojë mosparticipimin.

Faktori specifik nacionalo-kontekstual për këtë mosparticipim, gjithashtu është i lidhur me faktin se demokracia e re maqedonase në historinë e afërt politike kishte regres demokratik (2006-2016), pasojat e të cilit si duket, padyshim, e kanë marrë tatimin e vet në aspektin e inkurajimit të qytetarëve të jenë më inkluziv, përfshirë edhe gratë si aktore aktive në progresin demokratik.

Gratë do të kishin përfshirje më aktive në politikë, ato do të ishin edhe më të mira dhe më të suksesshme se burrat sepse mendojnë se gratë janë më kreative, më të përgjegjshme, më të organizuara, më inteligjente dhe më empatike. Por gratë nuk kanë një perceptim të tillë për veten e tyre dhe prandaj nuk do të përfshihen në aktivitete politike konvencionale por vetëm në veprime dhe nisma humanitare. Ky perceptim personal është kryesisht për shkak të rolit të paracaktuar shoqëror të grave dhe përfaqësimit të përqindjes së ulët të grave në politikën e shteteve të Ballkanit Perëndimor.

Sa i përket rekomandimeve lidhur me ngritjen e vetëdijes qytetare për pjesëmarrje më të lartë të grave në vendimarrje dhe politikëbërrje në RMV dhe Republikën e Shqipërisë do të duhet që:

– Partitë politike të përfshijnë më shumë gra në pozicione drejtuese me qëllim që ta rrisin besimin e grave në politikë, dhe në të njëjtën kohë, t'i motivojnë ato që të përfshihen aktivisht në procesin politik;

- Ngritja e vetëdijes tek bartësit e vendimeve për përfitimet nga kyqja e grave në proceset e sjelljes të vendimeve;
- shoqëria civile dhe mediat të inicojnë fushata për mbështetje të grave dhe përfshirjen e tyre aktive dhe të qëndrueshme në debate dhe lëvizje politike, me qëllim përfshirjen e tyre në proceset e vendimarrjes;
- Qeveria të vazhdojë me stimulime sistematike për pjesëmarrje më të madhe të grave në të gjitha nivelet e qeverisjes;
- Të përforcohet edukimi mediatik tek gratë;
- Institucionet dhe organizatat ndërkombëtare të sigurojnë mbështetje më të madhe financiare dhe t'i kushtojnë më tepër vëmendje organizatave të grave të cilat angazhohen për ngritjen e vetëdijes dhe stimulimin e grave për përfshirje më aktive në proceset e vendimmarrjes;
- Vetëqeverisja lokale duhet të bashkëpunojë në mënyrë aktive me organizatat lokale të grave me qëllim rritjen e pjesëmarrjes të grave dhe t'i bëj politikat lokale më gjithëpërfshirëse dhe të ndjeshme ndaj gjinisë;
- Rrjetëzim më të madh internacional dhe rajonal të organizatave të grave, si në sektorin civil ashtu edhe në sektorin e partive politike;
- Organizatat e grave brenda partive politike duhet të jenë më aktive dhe prezente, po edhe të dukshme në luftën për barazi gjinore me cak që të njihen si një partner i besueshëm në mesin e grave.

Referenca:

- B. Kadia, and R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), Fondacioni Westminster për Demokraci WFD, 2019, https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2019/09/Costs-of-Politics-in-Albania_Final.pdf.
- B. Kadia, dhe R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), WFD, 2019.
- Zyra për Institucione Demokratike dhe të Drejtat e Njeriut, Republic of Albania: Local Elections 30 June 2019 - ODIHR Election Observation Mission Final Report (Republika e Shqipërisë: Zgjedhjet Lokale 30 qershor – Raporti Final i Misionit të ODIHR-së për Vëzhgimin e Zgjedhjeve), Varshavë, Zyra për Institucione Demokratike dhe të Drejta të Njeriut, 2019, https://www.osce.org/files/f/documents/1/f/429230_0.pdf.
- B. Kadia, dhe R. Prifti, The Cost of Politics in Albania (Kosto e Politikës në Shqipëri), WFD, 2019.
- Gender Equality Index for the Republic of Albania 2020 (Indeksi i Barazisë Gjinore për Republikën e Shqipërisë 2020)
- Instituti Evropian për Barazinë Gjinore, Gender Statistics Database (Databaza e Statistikave Gjinore) [faqja e internetit], <https://eige.europa.eu/lt/gender-statistics/dgs/browse/wmidm>.
- M. Dokmanovikj et al., ‘Women’s Political Participation in North Macedonia’ (Pjesëmarrja Politike e Grave në Maqedoninë e Veriut), Dokumente Studimi dhe Hulumtimi Shkencor, WDF, 2019.
- Unioni Ndër-Parlamentar, North Macedonia: Assembly of the Republic: Kuvendi i Republikës-[faqja në internet], https://data.ipu.org/content/north-macedonia?chamber_id=13391,
- M. Bashevska, Gender Equality Index North Macedonia 2019: Measuring Gender Equality (Indeksi i Barazisë Gjinore për Maqedoninë Veriore 2019: Matja e Barazisë Gjinore), Shkup, UNDP- UN Women, 2019, https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/gender_equality_index_macedonia_eng.pdf, (e qasur më 15 qershor 2020),
- S.J. Marusic, ‘North Macedonia Ruling Alliance Pushes Gender Equality in Elections’ (Aleanca Qeverisëse e Maqedonisë Veriore Shtyn Barazinë

- Gjinore në Zgjedhje), BIRN, 16 mars 2020, <https://balkaninsight.com/2020/03/16/north-macedonia-ruling-alliance-pushes-gender-equality-inelections/>, (e qasur më 10 qershor 2020).
- Komisioni për mundësi të barabarta të femrave dhe meshkujve, Kuvendi i RMV, në dispozicion në: https://sobranie.mk/rabotni-tela-2016-2020-ns_article-komisija-za-ednakvimoznosti-na-zenite-i-mazite-16.nspk.
 - Sunçica Sazdovska „Граѓанско учество “ Qendra maqedonase për bashkëpunim ndërkombëtar (QMBN) Televizioni Telma (2018) në dispozicion në: <http://www.mcms.mk/images/docs/2018/gragjansko-uchestvo-izveshtaj.pdf>
 - “Ligji për mundësi të barabartë të grave dhe burrave” (tekst i konsoliduar) Gazeta zyrtare e RM nr. 201 nga 16.11.2015.
 - <https://www.sobranie.mk/statistika.nspk>
 - Përgjigja nr. 49-8855/2 e dorëzuar nga Sekretariati i Përgjithshëm i Qeverisë së RMV nga data 18.10.2018, me kërkesë për qasje në informata me karakter publik nga Shoqata për avancimin e barazisë gjinore Aksioni Zdruzhenska Shkup.
 - Misha Popoviq dhe Marko Pankovski, „Koj toa таму управува?“ Instituti për demokraci “Societas Civilis” – Shkup, 2019, në dispozicion në https://idscs.org.mk/wp-content/uploads/2019/03/WEB_A5_MKD_KOJ_TOA_TAMY_УПРАВУВА.pdf

ПЕРСПЕКТИВИ И ТЕОРИИ ЗА РАЗРЕШУВАЊЕ НА КОНФЛИКТИ

PhD Cand. Robert Dauti

robertdauti@outlook.com

Вовед

Во трудот ги истражував факторите на социолошка и психо-социјална природа кои влијаат на создавање насилни конфликти и со истражување на овие фактори беше наменето да дадам заклучоци за тоа како би можеле да влијаат на минимизирање на насилните конфликти и како тие можат да бидат спречени.

Првично во трудот презентирав податоци за концептот на насилни конфликти. Исто така, се дискутира за социолошките аспекти на насилните конфликти, знаејќи дека социологијата е наука која, меѓу другото, ги проучува човековото однесување и социјалните групи, исто така, го проучува и човековото однесување или социјалните групи во врска со насилството и конфликтот. Поточно, го презентирав објаснувањето за насилните конфликти преку неколку социолошки теории и нивниот начин на разјаснување на овој феномен, како што се: Теорија на социјалниот конструктивизам, феминистичка теорија, Теорија на функционалност и теорија на конфликтот.

Во вториот дел истражував на социјалните промени низ историјата за да разјаснам како тие влијаат врз општеството во креирање социјални конфликти. Периодите за кои станува збор во овој дел припаѓаат на доцната историја на човечкото општество и се занимава со Студената војна и периодот по него. Периодот по 1950-тите се карактеризира со создавање на неколку држави кои биле вклучени во насилни конфликти.

Во третиот дел ги истражував психо-социјалните фактори кои влијаат на создавање насилни конфликти. Студијата на овие фактори започнува со разјаснување на концептот на агесија што е главниот фактор што доведува до насилство. Студијата продолжува да ги

разјаснува антрополошките фактори како што се ритуали, комуникација, реципроцитет, пол, етничка припадност и идентитет.

1. Концепт На Насилните Конфликти

Човековиот однос со насилство и војна е сложен и парадоксален. Од една страна, постои скоро универзална осуда за насилни дејства, што се рефлектира во силните нормативни забрани против физичкото оштетување на сограѓаните и, како такво, е заснована од правните системи низ целиот свет. Од друга страна, нашата популарна култура, романи, учебници по историја, мас-медиуми, уметност, игри, детски играчки и многу други секојдневни места се заситени со слики и инструменти на насилство. Иако ниту едно здраво лице не би отворено се залагаше за организирано убиство на други човечки суштества, постои очигледна и широко распространета фасцинација, па дури и опсесија со насилство и војување. Само со слабеење на популарните бестселери во последните неколку децении, станува очигледно дека постои скоро неисцрпна глад за книги, документарци и портрети на слики со движења на насилни движења и индивидуалци кои преживеат. Додека се чини дека никогаш не може да има доволно книги и филмови за Хитлер и нацистите, делата и делата на Ганди и Мајка Тереза привлекуваат многу скромна публика. Додека мирот и братската љубов може да бидат прогласените идеали, тоа е војна и насилство што привлекува внимание и фасцинација на народот.¹

Во анализата на насилниот конфликт, социјалните научници генерално користат или нормативна теорија или емпириска теорија. Нормативната теорија се фокусира на проблемите со рецепт (треба, мора, треба). Акцентот е ставен на тоа како треба или треба да бидат работите. Примерите вклучуваат етички прашања за тоа што е правилно или погрешно во водењето војна или кои активности и однесувања се морално прифатливи или неприфатливи. Кои треба да бидат условите за праведна војна? Кои практики или техники се сметаат за неетички или

¹ Malesevic, Sinisa, The sociology of war and violence, Cambridge University Press, 2010, pg.13

неморални во војна? Ваквите нормативни грижи не се главниот фокус на оваа книга, иако за нив ќе се дискутира кога и каде е соодветно.²

1.1 Социјална студија за насилни конфликти

Светот брзо се трансформираше во деценијата од крајот на Студената војна. Еден стар систем го нема и, иако е лесно да се идентификува што се смени, сè уште не е јасно дека новиот систем го заземе своето место. Старите обрасци се неподвижни и ако се појават нови модели, сè уште е премногу брзо да се дефинираат јасно. Списокот на потенцијално создавање промени во епоха е запознат до сега: крајот на ерата на биполарност, нов бран демократизација, зголемување на глобализацијата на информациите и економската моќ, почести напори за меѓународна координација на безбедносната политика, осип на понекогаш- насилни изрази на побарувања за права засновани врз културен идентитет и редефинирање на суверенитет што на државите им наметнува нови одговорности на своите граѓани и светската заедница.³

Теориите во општествените науки се во основа објаснувања во врска со причините за човековото однесување. Теориите за колективно политичко насилство, на пример, се состојат од објаснувања за тоа што предизвикуваат феномени, како што се бунтови, граѓански војни, насилни демонстрации и слично, и што ги одредува врската со причината и ефектот. Во анализата на конфликти, многу теории или објаснувања се изнесени од научници од различни дисциплини за тоа зошто се појавува колективно насилство. Теориите за конфликт се состојат од објаснувања за тоа што предизвикуваат различните типови на колективно насилство што го мачат светот. Општо, теориите се градат преку расудување: тоа е

²Conteh-Morgan, Earl, Colective political violence, an introduction of the theories and cases of violent conflicts, New York, 2004, pg. 3-4

³C.Stern, Paul; Druckman, Daniel, INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION AFTER THE COLD WAR

Committee on International Conflict Resolution, NATIONAL ACADEMY PRESS, Washington, D.C, 2000, pg.1 , <https://www.nap.edu/read/9897/chapter/2> , 27 july 2020

употреба на простории (една или повеќе изјави) на аргумент за да се заклучи друга изјава наречена „заклучок“.

Ова значи дека теориите се развиваат на три различни начина: преку индукција, одземање или комбинација на двете. Во индуктивно расудување, аналитичарот спроведува расудување од конкретното (набудување на факти или податоци) до општата (заклучоци). Со други зборови, тоа е пристап оддолу нагоре во кој просториите обезбедуваат докази само за заклучокот. Како што истражувачот дознава повеќе за, на пример, специфични револуции и како што се тестираат хипотезите, теориите се конструираат и реформулираат. При одбивањето, горе-долу пристапот се користи за да се разумува од општата кон конкретната, а просториите водат нужно до заклучок. Пример би било да се извлече теоријата за револуција од сеопфатна, општа теорија за општествата.

Во општествените науки, повеќето објаснувања спаѓаат во индуктивниот метод на анализа, отколку на методот на дедуктивност. Слично на тоа, во природните науки многу објаснувања се исто така индуктивни. Индуктивните објаснувања имаат објаснувања и објаснувања. Објаснувањето е проблемот, феноменот, нешто или настанот што треба да се објасни и е заклучок на индуктивниот аргумент. Објаснувањето може да биде индивидуален настан или феномен како што се ирачката инвазија на Кувајт или поопшта класа на настани, како што се меѓуетнички конфликти во земјите во развој.⁴

1.2 Теорија на социјалниот конструктивизам

За разлика од неореалистичкиот, неолибералниот или марксистичкиот пристап, кој ја потенцира материјалната моќ како главен извор на авторитет, влијание и борба за доминација, социјалните конструктивисти би ја потенцирале и материјалната и дискурзивната (комуникативна) моќ како можности за подобро разбирање на војните, револуции, геноциди и сл. Конкретно, конструктивистите тврдат дека насилното политичко однесување може да се објасни, па дури и да се разбере со фокусирање на улогата на нормите и идеите како детерминанти на таквото однесување. Соодветно на тоа,

⁴Conteh-Morgan, Earl, cit., pg. 4

конструктивистите честопати упатуваат на Макс Вебер, кој истакна дека „Ние сме културни суштества, обдарени со капацитет и волја да заземеме намерен став кон светот и да му даваме значење“. Покрај истата аргументација, Амил Дуркејм, француски социолог, го истакна концептот на социјалните факти, или приматот на идеи и верувања („колективен совест“).

Втора претпоставка за социјален конструктивизам е дека споделените идеи се обликувани од историски околности. Со други зборови, нормите кои ја специфицираат или дефинираат реалноста можат значително да се променат со тек на време, воведувајќи ги во целост новите интереси и споделени идеи и во рамките на народите. На пример, конструктивистичките емпириски студии ја документираат променливата природа на идеите за човекови права, меѓународната поддршка за прекинување на апартхејдот, променливата природа на хуманитарната интервенција или намалувањето на сакросантата природа на државниот суверенитет, меѓу другите. Поочигледни случаи вклучуваат фактот дека колонијализмот и ропството биле совршено дозволени на меѓународно ниво пред еден или два века, и сега и двајцата се неприфатливи.

Трета претпоставка за социјалниот конструктивизам е дека прашањата за конфликтот и соработката се утврдени со социјално конструирани сфаќања меѓу групите, нациите или меѓународниот систем. На пример, во меѓународниот систем, не е зголемувањето на нуклеарното оружје што ги засега САД, туку кој ги поседува. Така, нуклеарните боеви глави во рацете на Израел не ги загрижуваат САД, но тие предизвикуваат голема загриженост кога се во рацете на Ирак или Северна Кореја.

Конструктивизмот како пристап е корисен теоретски леќа во разбирањето на вистинската природа на нештата како што се класа, пол и расни теми, меѓу другите. Во рамките на овие единици еманципацијата се јавува кога се разбере точната слика (поглед) на нештата. Кога агентите (поединци, групи или нации) и настани се контекстуализирани во нормативна и материјална структура, станува полесно да се разберат,

па дури и да се оцени како резултат на политичката акција (соработка или конфликт).⁵

1.3 Феминистичка теорија

Феминистичката перспектива во врска со конфликтот, насилството или војната е една од оние аналитички категории што фрлаат ново светло врз нашето разбирање за колективното политичко насилство. Подвлекува промена на колективните идентитети, улогата на културата или нормативните фактори кои се широко дефинирани за да се покаже како идентитетите, интересите и моќта влијаат врз жените, особено во и во општествата. Со други зборови, методите што феминизмот ги користи за разбирање на војната и мирот се доста различни од оние што ги користат традиционалните теории за меѓународни односи. Вторите се фокусираат на меѓудржавните односи, борбите за рамнотежа на моќ и националните интереси, како што не се значајни групите во нациите. Феминистките експлицитно се фокусираат на маргинализацијата на жените во меѓународната политика, во однос на војната и на несигурноста на целиот сегмент на општеството заради неправдите на хиерархиските општествени односи извршени од свет во кој доминира машко.

Феминистките од радикални, социјалистички, либерални или други перспективи ги карактеризираат родовите односи како односи на нееднаквост и подреденост. Особено радикалниот и социјалистичкиот феминизам го користат терминот патријархат за да ја опишат очигледната машка доминација и женска подреденост во општествата ширум светот. За либералните феминистки, проблемот со женската подреденост е резултат на социјализацијата на мажите и жените во различни улоги. Последица за жените е дискриминацијата, предрасудите и маргинализацијата. Особено, многу феминистки користат критички теоретски пристап како начин за подобро разбирање на тоа како општествените хиерархии кои се подредени на жените се социјално конструирани и одржувани. Според тоа, студијата за полот се фокусира на прашања од моќ и хиерархија помеѓу елитните мажи и

⁵Ibidem, pg. 3-4

маргинализираните групи. На пример, радикалните феминистки тврдат дека жените биле испратени во домашна (приватна) позиција да се грижат за мажи и за деца. Оваа огромна доминација кај мажите е резултат на биолошката нееднаквост и разликите помеѓу машките и женските, а особено женските репродуктивни улоги.

Додека традиционалните теоретичари ги испитуваат причините и последиците од војните, феминистките се загрижени за тоа што се случува за време на војните, особено нивното влијание врз жените и другите сегменти на општеството. Феминистките, исто така, истакнаа отвореност кое честопати го претрпеле жените

војна: силување. Военото силување е составен дел од војните. За време на непосредните конфликти по Студената војна на Балканот, силувањето се користеше како систематска воена стратегија. Во етничките војни, силувањето се користи како оружје за деморализација на цели општества. За време на геноцидот во Руанда, на пример, биле силувани над 250.000 жени. Овие жени биле стигматизирани, правеле отпадници во нивните заедници, а нивните деца биле означени како „деца на гаволот“.

На моменти, жените биле инструментални во започнувањето на револуциите. На пример, штрајкот на жените во текстилниот работник на Меѓународниот ден на жената ја активираше Руската револуција, но жените не играа значајна улога во последователните настани. Болшевиците ги сметаа за најзаостанат сегмент од работничката класа. Маргинализацијата на жените беше подеднакво опсежна во кинеската револуција и Кубанската револуција, како и борбата во Виетнам против Соединетите држави. Во овие борби, жените играа главно придружни улоги како гласници, извидници и медицински сестри, отколку како борци. Тие играа клучни улоги во областите што веќе беа ослободени. Во голема мерка, жените беа ставени во родови типични улоги како наставници, медицински сестри и поддршка за машки борци. Така, маргинализацијата на жените на крајот значеше дека целта за елиминирање на родовата нееднаквост никогаш не била постигната.⁶

⁶ibidem, pg. 20-23

Бидејќи војувањето е производ на социјална организација, неговото структурно ширење е тесно поврзано со онаа на самата организација. Спроведувањето на војувањето зависи од постоењето на социјална хиерархија, поделбата на трудот и институционалната и организациската сложеност, во која родот игра централна улога. Бирократизацијата предизвикана од војната и идеологијата на родовите улоги истовремено создаваат причини за војна, како и оправдувања за тоа. Постојаната сложеност на социјалните организации и нивните идеолошки сили поттикна поголема родово раслојување во војската и исто така го зголеми деструктивниот потенцијал на војување. Разделбата на половите не само што е функционална за војување; уште поважно, ова разделување го прави војната можна и социјално значајна.⁷

1.4 Теорија на функционалност

Функционалната анализа идентификуваше многу фактори кои можат да помогнат во објаснувањето на современото насилство. Многу луѓе сметаат дека насилството е неопходност што започнува да се применува кога различните механизми на општеството не ги задоволуваат социјалните потреби. Високото ниво на стрес, брзите технолошки, социјални и економски промени и конфликтот меѓу социјалните групи имаат смисла како придонесувачи на насилството. Овие сфаќања на насилството имаат предност да водат директно во акција; ако општеството знае што е скршено, може да организира обиди да го поправи. Од друга страна, функционалистички пристап може да укаже на толку многу можни области на промена што резултатот во суштина е „список за перење“ на проблеми и предложени решенија. Теоријата не објаснува како да се постават приоритети или да се координираат интервенциите.⁸

Функционалистичката анализа на социјалните промени претставува една од оние не-марксистички теории за општествени промени. Интеграл на функционализмот се меѓусебно поврзани

⁷ Malesevic, Sinisa, cit., pg.307

⁸W Blume, Thomas, Social Perspectives on Violence, 1996, pp. 9-23, <https://quod.lib.umich.edu/m/mfr/4919087.0002.102/--social-perspectives-on-violence?rgn=main;view=fulltext>, 28 July 2020

концепти на структурата и функцијата. Функционализам ја потенцира идејата на општеството како организам чиј целиот систем треба да биде во добра работна состојба за да се одржи системската рамнотежа. На пример, организмот и општеството се слични по тоа што секој претставува интегрирана целина, одржува одреден степен на структурен континуитет, се подложува на интрасистемски трансформации на ниво на некои од неговите делови и вклучува внатрешни процеси кои вршат специфични функции. Соодветно на тоа, функционализмот со неговата употреба на аналогија на организмот модел ги потенцира атрибутите на меѓузависност, рамнотежа и диференцијација во секое општество. Меѓузависноста се однесува на меѓусебните врски или интеракции меѓу социјалните актери и социјалните односи кои содржат социјална структура. Рамнотежата се однесува на регулаторните механизми на социјализација, прилагодување, постигнување на целите и социјална контрола кои континуирано се обидуваат да ја зачуваат социјално-структурната рамнотежа или стабилност. Диференцијацијата се однесува на институционализација на социјалните улоги и организации и нивните сродни процеси, исходи и функции.

Кога системот е неспособен соодветно да реагира на радикалните услови на животната средина, тој прво станува недилибриран, проследен со губење на авторитетот, а потоа, со оглед на катализатор или преципитирачки фактор, се јавува револуција или некоја форма на колективно насилство. Наведено поинаку, неквалибрираниот систем е неопходен услов за револуции и може да се манифестира во ситуација кога доминантните вредности на општеството не се во синхронизација со правдата, правичноста или дистрибутивната правичност. Ваквата несовпаѓање помеѓу теоријата и практиката во однос на етичките општествени вредности на крајот резултира во губење на авторитетот како втор неопходен услов за појава на револуција. Системот ја губи легитимноста или прифатливоста и затоа е оспорен. Катализатор, или забрзувач, би можел да има форма на државен банкрот, пораз во војна или катастрофална природна непогода што ја наведува револуционерната опозиција да верува дека е способна да ја победи моќната елита. Ова е честопати мотивација за директни воени напади против тековните функционери, или причина за почетокот на герилската борба.

Општеството како социјален систем се саморегулира кон рамнотежа или некоја претпочитана нормативна структура на која членовите на општеството силно се придржуваат. Бидејќи системот е хомеостатски или саморегулирачки, механизмите за саморегулирање автоматски се прилагодуваат кон рамнотежа или ги неутрализираат негативните влијанија што произлегуваат од надворешното опкружување. На пример, санкциите што се дел од социјализацијата и социјалната контрола автоматски се спротивставуваат на тенденциите кон системско нерамнотежа.

Функционализмот како објаснување зошто општествата опстојуваат и избегнуваат колективно насилство е отворен за сериозни критики. На пример, не е прецизирано колку треба да биде успешна социјализација, или достигнување на целите, или дури и колку е неопходна социјална контрола. Ваквите проблеми во голема мерка се неодговорени од анализата. Не постојат специфики за тоа кога даден систем е или не е во рамнотежа. Практично сите компоненти на системот се неопределени етикети кои не успеваат да ги напишат нивоата, степени, обемот или интензитетот на нееднаквост што ќе предизвика бунт во рамките на системот.⁹

1.5 Теорија на конфликти

Перспективата на теоријата на конфликти за војната и војската е дефинитивно понегативна од онаа на функционализмот. Всушност, постојат многу различни погледи во теоријата на конфликти за војната и војската, но се издвојуваат три поврзани погледи. Првиот поглед повлекува загриженост на претседателот Ајзенхауер за моќта и влијанието на воено-индустрискиот комплекс. Според теоријата на конфликти, Соединетите држави трошат многу на војската, па дури и одат во војна затоа што воените службеници, изведувачите на одбраната и политичките водачи работат рака под рака во пријатна врска. Иако можеби тврдат дека нивните постапки имаат за цел да ја чуваат нацијата

⁹Conteh-Morgan, Earl, cit., pg. 49-53

безбедна, нивната крајна цел е да ја зајакнат својата политичка моќ и финансиска благосостојба.¹⁰

Радикалните или конфликтните теории на општеството тврдат дека одржувањето на редот и стабилноста во општеството затоа што некои сегменти на општеството ги присилуваат другите сегменти во соодветно и прифатливо однесување насочено кон одржување на статус кво, или политичкиекономски и социјален систем. Во американското општество, на пример, примери на напори на државата да го задржи статус кво се бројни, и вклучуваат: загриженоста на ФБИ за внатрешната безбедност, која датира од 1936 година, кога претседателот Френклин Рузвелт го упати Ј.Едгар Хувер да го испита домашниот комунист и фашистички организации во Соединетите држави; помеѓу 1969 и 1973 година, Службата за внатрешни приходи (ИРС) ги следи активностите на 99 политички организации и 11.539 лица; помеѓу 1967 и 1973 година Националната агенција за безбедност (НСА) ги следи прекуокеанските телефонски повици и кабли на приближно 1.650 Американци и американски организации, како и скоро 6.000 странски државјани и групи; почнувајќи од 1957 година, ФБИ ги набљудуваше активностите на водачот на граѓанските права Мартин Лутер Кинг униор, а исто така ефикасно ја содржеше и заканата од партијата „Блек пантер“ во текот на 1960-тите; и во моментов, ФБИ често се инфилтрира и ги следи активностите на десничарските екстремистички групи, како што се Аријанскиот народ и другите неонацистички движења. Ваквите активности и многу други спаѓаат во потребата од одржување на статус кво и се прават во името на „националната безбедност.”¹¹

2. Доцните историски случувања и нивното влијание врз насилните конфликти

Споровите што ескалираат во насилни конфликти се во суштина прашања што ги делат различните социјални субјекти по некомпатибилни цели. Насилството еруптира како последица на

¹⁰ “Sociological Perspectives on War and Terrorism”, <https://2012books.lardbucket.org/books/a-primer-on-social-problems/s19-01-sociological-perspectives-on-w.html>, 28, July 2020

¹¹Conteh-Morgan, cit., pg. 62

меѓусебните непријателства што се резултат на некомпатибилностите што ги делат ривалските актери. Конфликтот меѓу групите, на пример, може да се појави заради конкуренција за да се добијат ресурси кои се присутни во ограничено снабдување. Сериозноста на конфликтот може да се анализира на неколку генерално варијабилни начини: во однос на тоа дали некомпатибилностите меѓу кандидатите се благи, умерени или интензивни, или според обемот (степенот), интензитетот (деструктивноста) и времетраењето на меѓусебните непријателства, што за возврат се индикација за количината и квалитетот на средствата кои се мобилизирани во борбата за некомпатибилни цели.¹²

2.1 Студена војна

Многу од конфликтите предизвикани од Студената војна беа „прокси“ војни - тоа се војни кога клиентска група од една суперсила се бореше против друга група на клиенти, поврзана со другата суперсила. Тоа беше начинот на кој суперсилите (Соединетите држави и Советскиот Сојуз) го изразија меѓусебното непријателство и го манифестираа нивниот обид да ја преземат контролата врз идеолошки оспорената територија, како што е Ангола во 1970-тите и 1980-тите. Конфликтите имаат тенденција да бидат со мал интензитет, засновани главно на герилска борба. Тие исто така се карактеризираат со голем проток на бегалци и насилство, како и експлоатација насочена кон цивилите од завојуваните фракции. Силното придржување кон принципот на неинтерференција во домашните работи ги задржа Обединетите нации, големите сили, па дури и регионалните организации од директна мировна воена интервенција.

Конфликтите во Студената војна беа мотивирани од причини кои беа крајно идеолошки, бидејќи суперсилите се натпреваруваа жестоко да градат империи и да ги одржуваат. Поделбата на Европа и Корејската војна го постави трендот за овие конфликти, кои, пак, беа проширени во обем и се засилија со пропаѓањето на европската колонијална хегемонија над нивните прекуокеански територии меѓу доцните 50-ти и до средината на 1960-тите. Периодот на крајот на војната во Виетнам (1980–

¹²Ibidem, pg. 20-23

580) беше период на брза промена што предизвика конфликти во различни делови на светот. Ривалството меѓу Исток-Запад и Студената војна, кое долго време се ограничуваше на полуостровот Индокина, не се играше активно во другите делови на светот во развој.

За време на периодот на Студената војна, многу конфликти имаа форма на кратки едностранни воени интервенционистички активности од едната или од другата суперсила против режимот или во корист на клиентот или фракцијата на клиентите во граѓанска војна. Со други зборови, целта на таквата интервенција беше да се спречи преминување на владата од едно идеолошко убедување во друго или да се поттикне таков прекинувач.¹³

2.2 Конфликти околу градењето на државата

Додека некои граѓански конфликти беа подвлечени од мотивациите во Студената војна, многу други беа само дел од напорите за градење нација по независноста и се манифестираа во борби за моќ меѓу елитните групи. Различни национални елити се натпреваруваа насилно за да се здобијат и да ги консолидираат моќните моќ во рамките на една држава.

На моменти, домашните борби беа дополнително комплицирани и засилени со идеолошка поларизација, со мешање од соседните држави во внатрешни судири и со обиди за територијални отцепувања заради културни или економски разлики. Може да се тврди дека повеќето насилни судири од Втората светска војна се должат на напорите за градење нации. Според тоа, повеќето жртви во судирите во нациите се изгубени во борбите за градење нации. Примери за многу тешки случаи се Кина од 1945 до 1950 година (околу еден милион смртни случаи), Нигерија од 1967 до 1970 година (исто така околу еден милион смртни случаи) и Колумбија од 1949 до 1962 година (околу 300.000 смртни случаи).⁷ Ова се некои од повеќе забележителни примери со минимални мотивации за Студената војна.

¹³Ibidem, pg.24

Конфликтите за градење нации обично се создаваат од два вида спорови: (1) несогласување околу тоа какви треба да бидат соодветните граници на државата или политичката заедница; и (2) несогласување околу рedefинирање на целите и политиките на државата или политичката заедница. Првиот вид на конфликт често вклучува обиди на една етничка група или географска единица да се отцепи или да се одвои од земја чии граници се вештачки затоа што тие биле определени од европските колонијални сили без внимателно внимание на етничката и географската реалност.

Во суштина, конфликтите во светот во развој, без разлика дали траат Студената војна или после тоа, настанаа како внатрешни конфликти. Тие едноставно беа конфликти во градењето нации засилени со американско-советското ривалство. Значењето на надворешните фактори беше можеби пренагласено за време на Студената војна. Граѓанската војна во Авганистан се сметаше за случај на советски експанзионизам наспроти авганистанска нација која одби да биде доминирана; а аголскиот граѓански конфликт беше продолжен со вмешаност во Соединетите држави, Советскиот Сојуз и Кубанците. Така, повлекувањето на советските и американските влијанија од овие конфликти во раните 90-ти не беше доволно за да се донесе мир на многу од овие нации, индикација дека локалните причини се исто толку важни во ескалацијата на конфликтот. Во овие здруженија опфатени со конфликти во Африка, Латинска Америка и Азија, ефектот на внатрешните фактори (на пример, етнички, регионални и религиозни ривали) станаа длабоки причини за конфликт. Една деценија или повеќе борби, исто така, ги претворија овие општества во милитаризирана, самозасилувачка воена економија.¹⁴

2.3 Конфликти по студената војна

Постојат одредени основни карактеристики на сите насилни епидемии од по Студената војна. Прво, односите патрон-клиент со суперсилите завршија нагло, со што се намалуваше поддршката и надворешната поддршка што ги добија овие држави. Сомалија,

¹⁴Ibidem, pg. 26

Авганистан, Ангола и други држави кои доживеаја насилни судири се најдоа сами и без својот надмоќник. Драстичното намалување на странската помош се оствари затоа што идеолошката закана (од страна на Соединетите држави) повеќе не може да се користи како оправдување за трансферот на ресурси во поранешните држави клиенти. Бидејќи овие држави се економски и институционално слаби, тие или пропаѓаат или доживуваат пожестока конкуренција за оскудни ресурси.

Второ, ерупцијата на насилни внатрешни конфликти во многу земји може да се припише на брзото распаѓање на авторитарните и тоталитарните режими кои порано ги одржуваа заедно историски непријателските заедници. Присилната моќ на деспотизмот и авторитаризмот ги држеше заедно вештачките состојби во состојба на присилно единство. Тогаш Алексис де Токевил изјави дека е кога се олабавуваат ограничувањата и условите конечно се подобруваат дека веројатно е да се развијат експлозивни тензии. Револуциите или сериозните востанија против акцереktivната состојба се ретки. Револуциите или насилните конфликти се со поголема веројатност да се појават во општества кои значително се подобруваат или се во процес на спроведување на реформите.

Поранешна Југославија е добар пример за тоа како слабеењето на федералните институции отвори побарувања од страна на нациите-членки што беа во согласност со меѓусебните некомпатибилности. Сомалија е пример за тоа што се случува кога принудната состојба одеднаш ќе заврши - последиците од взаемните некомпатибилности се изразуваат во колективно политичко насилство.

Покрај тоа, слабеењето на авторитаризмот предизвикано од крајот на суперсилната хегемонија се совпадна со домашните случувања во клиентските држави како што е кризата на неопатримонијализам. Неопатримонијализмот се разви во многу поранешни колонијални држави за да се пополни постколонијалниот вакуум каде новите елити се најдоа без легитимитет или морална основа да бараат усогласеност на граѓаните. Во таков систем, владетелите ги третираат работите на државата како лична афера, личното владеење се заснова на лична лојалност, вооружените сили се лично лојални на режимот. Силните луѓе, кои се лично лојални на шефот на државата, командуваат мрежа на

патрони-клиенти мрежи за да ги наградат лојалните приврзаници, сите важни позиции во општеството ги исполнуваат лојалните следбеници на силните, а владетелите прибегнуваат кон принуда за опстанок и за одржување на систем затоа што им недостасува легитимност. Неопатимониализмот завршува исклучувајќи ги многумина од економски и политички можности, со што се создава разочарување и спротивставување на режимот. Покрај тоа, бидејќи неопатимониализмот не поттикнува ефикасно користење на државните ресурси, тој придонесува за дислокација на националните економии. Така, комбинираниот ефект на надворешните фактори и негативните ефекти од неопатимониализмот го интензивираа врева за политички реформи, кои создадоа насилни конфликти во некои земји.¹⁵

3. Психо-културни аспекти како фактори на насилен конфликт

Според психо-културната теорија на конфликтите, идентитетот е најважната потреба во хиерархијата на човековите потреби и, кога ќе биде одбиен, резултира во насилен конфликт. Задоволството на основните потреби не е сложено поврзано со неговиот / нејзиниот идентитет. Психо-културната теорија за конфликти е слична на Примарскиот пристап кон етничката припадност што го потенцира фактот дека етничката припадност (идентитетот) е длабоко вкоренета во нивното минато.¹⁶

Психокултурниот пристап кон објаснување на колективното политичко насилство се фокусира на поединците и факторите на индивидуално ниво како единици за анализа. Поединецот е во центарот на анализата, но имплицитно или експлицитно нивните услови, ставови или ставови се комбинираат во „колективен“ или „агрегат“.

Основниот аргумент е дека индивидуалните чувства и сфаќања се примарна причина за нестабилност. Релативно лишување се смета за примарна одредница на нестабилноста. Различните теоретичари во овие

¹⁵ibidem, pg. 34-35

¹⁶ “Psycho Cultural Conflict Theory”, <https://www.ukessays.com/essays/politics/the-psycho-cultural-conflict-theory-politics-essay.php>, 28 july 2020

психолошки одредници на колективното однесување ја потенцираат состојбата на масите како примарна причина за револуција и други насилни колективни промени. Овие теории за релативно лишување се различни, при што секој нагласува еден или друг фактор како главна одредница на колективното однесување. Најчестата варијација се среќава во стандардот на споредување, поставен како индивидуално дејствување. Стандардите за споредба се движат од перцепираната состојба на одредена социјална единица или група до погледот на луѓето за одредена референтна група која се смета за ривалка, слична на нивната група или се заснова на некој друг критериум. Стандардот за споредба лежи строго во умот или психичкиот свет на поединецот. Релативно лишување исто така има и временска димензија, бидејќи нивото на релативно лишување на поединецот се менува со времето и во однос на одредено ниво на очекување. Нивото на очекување можеби не е фиксирано во однос на која било препорака или надворешна група.¹⁷

3.1 Концепт на агресија

Насилството и агресијата се поврзани концепти, честопати користени синонимно во секојдневниот јазик; тие не се, сепак, идентични, туку делумно преклопуваат концепти, насилството е само една форма на агресија. Емоцијата на гневот, исто така, честопати погрешно се користи како синоним на агресија. Агресијата е чин, а не внатрешно зјапање. Емоцијата на гневот е често (не секогаш) предвесник на агресијата.¹⁸

Концептот на агресија е подложен на најразлични значења затоа што истражувачите кои го користат тоа имаат трајно несогласување за тоа како да го дефинираат. Дефинициите се движеа од агресијата како активности што нанесува болка на другите до однесување што не е социјално одобрено. За повеќето луѓе една акција е агресивна по природа

¹⁷Conteh-Morgan, cit., pg. 68

¹⁸KajBjorkqvist, The Inevitability of Conflict But Not of Violence: Theoretical Considerations on Conflict and Aggression, Mahwah, NJ, 1997, pg.27, https://www.researchgate.net/publication/246044950_The_inevitability_of_conflict_but_not_of_violence_Theoretical_considerations_on_conflict_and_aggression/link/00b7d51d92d6be317100000/download

ако сторителот имал социјално неоправдан мотив. Оваа последна концепција за агресија воведува во морална проценка што претставува сериозни потешкотии во односите меѓу државата и општеството. Кој, на пример, треба да одлучи кои дејства или однесувања се социјално оправдани? На крајот на краиштата, социјалните стандарди варираат од група до група и од време на време. На пример, многу терористички групи и нивните приврзаници би рекле дека терористичките акти, како што се бомбардирањето јавна зграда со невини луѓе, се легитимни, што се однесува до борбата за нивната кауза. Во многу развиени земји, камшикувањето непослушно дете можеби не се смета за насилна злоупотреба на деца, додека во напредно индустриско општество како САД, тоа се смета за кривично дело. Меѓутоа, додека она што претставува насилство е субјективно или постои само во очите на гледачот, многу современи теоретичари кои го користат концептот на агресија во голема мера се во согласност со Долард и неговите колеги дека агресијата е „однесување чија цел-одговор е нанесување на повреда на некој предмет или личност“. Со други зборови, целта на агресијата е да се нанесе или психолошка или физичка повреда на целта.

Целта на агресијата е самозачувување или само-засилување од страна на индивидуата или групите кои сметаат дека се загрозени, оспорени или девалвирани. Тие можат да го нападнаат легитимниот извор на перцепција или жртвени јагниња друга цел, во обид да го потврдат својот статус или да застанат во заедницата, или да ги променат другите сфаќања за нив како слаби, неспособни или кукавички. Според тоа, социјалните психолози идентификуваат два широка типа на агресија: инструментална и непријателска. Во првото, насилството е инструментално и има за цел да се постигнат други цели што не се поврзани со животната средина, како што се материјални добра, престиж или социјално одобрување, подобрен само-концепт или дури и елиминирање на извор на непријатност. Овој вид на агресија честопати се нарекува дефанзивно или самонасилно насилство. Непријателската агресија, вториот вид на агресија, пред сè има за цел повреда на целта. Оваа агресија е резултат на тоа што луѓето се лути или емотивно возбудени, и затоа често се смета за афективна или емоционална

агресија. Инструментална и непријателска агресија, исто така, се нарекува како поттик мотивирана и вознемирена мотивирана агресија.¹⁹

3.2 Антрополошки аспект

Антропологијата на конфликтот вклучува широк спектар на меѓусебно поврзани, но аналитички различни пристапи кон анализа, управување и решавање на конфликти, вклучително и насилство. Овие вклучуваат перспективи за релативната важност на човековото биолошко наследство; психолошки фактори; социјални, организациски и културни аспекти кои промовираат конфликт или насилно однесување; динамиката на етноцентризмот; природата и текот на војувањето, и „примитивни“ и современи; доживеаните искуства на поединци и групи во услови на насилство; испитување на фактори кои промовираат ненасилство како социјална и културна норма; и динамиката на спорот и решавањето спорови. Поради широко распространетите антрополошки интереси во студиите на конфликти, овде не е можен целосен преглед на литературата. Наместо тоа, овој напис дава синтетички преглед на избраните теми во антропологијата на конфликтот. Огромно, но не и исцрпно, ги поврзува научните интереси во конфликтот во рамките на антропологијата со области со историски интерес во дисциплината генерално.²⁰

Антрополошките студии за насилство се многубројни. Конкретно, културните антрополошки студии поврзани со конфликтот и насилството и во државните и во не-државните општества се фокусираат на системите за значење, ритуали и симболика, јазик и комуникација, реципроцитет и недостиг на ресурси, пол и етничка припадност и идентитет. Под општ предмет на културен империјализам, се случуваат конфликти во врска со материјалните ресурси, како што се земјата, храната и трговските производи. Покрај овие, се конфликти кои се вртат околу верувања, како што се вештерство, одмазда и други фактори.

¹⁹Conteh-Morgan, Earl, cit., pg. 69

²⁰ Christos N Kyrou, Robert A Rubinstein, Cultural Anthropology Studies of Conflict, Elsevier, 2008, pg.515 <https://pdfs.semanticscholar.org/e7f3/66baba2cbaff7cde130a37fcb4da38bc741.pdf>

Особено во претиндустриските општества, она што одредува дали ќе настане војна се културни ограничувања и индивидуално и колективно однесување. Според Ц.А. Робарчек, „војувањето или ненасилството, како и другите однесувања, се случуваат кога тие се перцепираат и селектираат меѓу полето на можни алтернативи како остварливо средство за постигнување на специфични, главно културно дефинирани цели“. Со други зборови, иако економското лишување или борба над ресурсите може да сметаат како фактор во војувањето, честопати војувањето е повеќе поврзано со чисто културни фактори. Според тоа, некои видови конфликти се манифестираат во форма на турнири. Нивната цел е да стекнат престиж или да задоволат некаков религиозен императив. Лов на глава меѓу живиот живот на Нова Гвинеја беше преземена од две причини: да се задоволи религиозен императив и да се зголеми плодноста и населението преку фаќање деца.

Општо, претиндустриските или едноставните општества се конфликтни заради присуството на братските интересни групи. Овие се моќни групи на поврзани мажи овековечени во текот на практикувањето полигинија - практика според која мажот може да има повеќе од една сопруга. Со други зборови, ова се општества со машки надреамистички комплекс. Според Кит Ф. Отербејн, општествата со братски групи на интереси се карактеризираат со широки конфликти, силување, феудирање, внатрешна војна и интраклана егзекуции. Секако нема општество што уредно одговара на овој модел на однесување. Однесувањето на силување, феудирање, внатрешна војна и смртна казна се меѓусебно поврзани затоа што силувањето може да доведе до распрснување, а раздорот може да ескалира во заседа или внатрешна војна. Отербејн исто така разговара за општества без братски интересни групи. Овие општества немаат малку конфликти, немаат силување, немаат расправии, немаат внатрешна војна и егзекуции низ целата заедница. Повторно, ова, како и братското општество за интереси, е идеален вид.

Екстремната форма на општества без братски интересни групи може да бидат мирни општества. Овие општества генерално се спротивставуваат на распространетата идеја дека насилството е дел од човечката природа. Тие не се толку многубројни како насилните општества, но се наоѓаат во различни делови на светот. Тие вклучуваат,

меѓу многу други, Амиш од Северна Америка, Бујд на Филипини и Чејон на Малезија. Општите тенденции на мирни општества се: мали со егалитарни структури, релативно висока родова еднаквост, корпоративна сопственост и споделување, и донесување одлуки преку групен консензус. Ненасилството е темел на нивните сфаќања на светот, вредности, ставови, практики на култура и процедури за решавање конфликти. Според Марк Рос, овие мирни општества имаат: Психокултурни практики кои градат безбедност и доверба; силна врска помеѓу индивидуалните и интересите на заедницата и високата идентификација со заедницата, така што поединците и групите во конфликт веруваат дека нејзините интереси се нивни; предност за заедничко решавање на проблеми што остава крајна контрола врз одлуките во рацете на спорниците; достапни трети страни (понекогаш во форма на целата заедница) за да се олесни управувањето со конфликтите; акцент на обновување на социјалната хармонија, која честопати е барем толку силна како загриженоста за суштинските прашања во спорот; можноста за излез како остварлива опција; и стратегии за избегнување на конфликтот. Постоењето на мирни, ненасилни општества силно укажува на тоа дека насилството и војната не се неизбежни карактеристики на националното и меѓународното општество.²¹

ЗАКЛУЧОК

И покрај тоа што се перцепира како одвратност во модерното време, насилството беше и останува неопходна состојка на општествениот и политичкиот живот.²² Врз основа на ова откритие, разбираме дека насилството и конфликтот ќе бидат дел од човечкото општество во иднина, но она што се обидуваме да го направиме е да го намалиме нивото на насилство и да ги намалиме штетите што доаѓаат како резултат.

²¹Conteh-Morgan, Earl, cit., pg. 86-88

²²Malesevic, Sinisa, cit., pg.96

Социјалните конфликти во голем број се создаваат според различни причини, така што според теоријата на социјалниот конструктивизам конфликтите доаѓаат како резултат на еволуцијата на општеството и нејзините интереси во кои како конкретен пример е ропството кое некогаш било нормално, а подоцна и ова се сменило. поттикнување конфликт за да се претвори во нелегална активност. Од друга страна, според феминистичката теорија, родовите разлики често се фактори во социјалната нестабилност што доведува до конфликт.

Според функционалистичката теорија, општеството функционира како организам и целиот систем мора да биде организиран за да обезбеди хармонија. Кога системот е неспособен соодветно да реагира на радикалните услови на животната средина, тој прво станува недилибриран, проследен со губење на авторитет, а потоа, со оглед на катализатор или преципитирачки фактор, се јавува револуција или некоја форма на колективно насилство.

Конфликтите во Студената војна беа мотивирани од причини кои беа строго идеолошки бидејќи суперсилите се натпреваруваа жестоко да градат империи и да ги одржуваат, од друга страна има одредени основни карактеристики на сите насилни епидемии од по Студената војна. Прво, односите патрон-клиент со суперсилите завршија нагло, со што се намалуваше поддршката и надворешната поддршка што ги добија овие држави. Второ, ерупцијата на насилни внатрешни конфликти во многу земји може да се припише на брзото распаѓање на авторитарните и тоталитарните режими кои порано ги одржуваа заедно историски непријателските заедници.

Според психо-културната теорија на конфликтите, идентитетот е најважната потреба во хиерархијата на човековите потреби и, кога ќе биде одбиен, резултира во насилен конфликт. Задоволството на основните потреби не е сложено поврзано со неговиот/нејзиниот идентитет. И ова од една страна открива дека човечкото општество мора да се научи и да работи на почитување на идентитетот.

ЛИТЕРАТУРА

- C.Stern, Paul; Druckman, Daniel, INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION AFTER THE COLD WAR, Committee on International Conflict Resolution, NATIONAL ACADEMY PRESS, Washington, D.C, 2000, pg.1, <https://www.nap.edu/read/9897/chapter/2>
- Christos N Kyrou, Robert A Rubinstein, Cultural Anthropology Studies of Conflict, Elsevier,2008,<https://pdfs.semanticscholar.org/e7f3/66baba2cbaff7cde130a37fcbb4da38bc741.pdf>
- Conteh-Morgan, Earl, Colective political violence, an introduction of the theories and cases of violent conflicts, New York, 2004
- Kaj Bjorkqvist, The Inevitability of Conflict But Not of Violence: Theoretical Considerations on Conflict and Aggression, Mahwah ,NJ, 1997
- Malesevic, Sinisa, The sociology of war and violence, Cambridge University Press, 2010
- W Blume, Thomas, Social Perspectives on Violence, 1996,<https://quod.lib.umich.edu/m/mfr/4919087.0002.102/--social-perspectives-on-violence?rgn=main;view=fulltext>
- “Sociological Perspectives on War and Terrorism”, <https://2012books.lardbucket.org/books/a-primer-on-social-problems/s19-01-sociological-perspectives-on-w.html>,
- “Psycho Cultural Conflict Theory”, <https://www.ukessays.com/essays/politics/the-psycho-cultural-conflict-theory-politics-essay.php>,

QUALITY IMPROVEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH INTERNAL EVALUATION

Dr.sc. Lon Laska

Faculty of Social Sciences and Education
Lecturer, College ``DARDANIA``, Prishtina

Email: lon.laska@hotmail.com

Abstract

One of the special aspects of improving the quality of educational institutions is undoubtedly internal evaluation. This process is realized through the cooperation of the head of the educational institution and the teaching staff and other school bodies, in order to improve the quality, fulfillment of standards and competencies of teachers.

The process of self-evaluation (internal evaluation) is used by the educational institution for diagnosis, or as a reference point for the implementation of internal changes, so that the institution becomes more effective in achieving goals and objectives. Successful implementation helps address the corrective measures that are needed for better personal and institutional performance.

In this project we will address some of the key aspects of teacher performance of self-assessment, such as: The importance of performance self-assessment, some of the reasons why performance self-assessment should be done, teacher self-assessment activities, basic principles why self-assessment should be done.

Keywords: *self-evaluation, performance, process, principles, standards etc.*

1. The purpose of internal evaluation (self-evaluation)

The main purpose of self-assessment is for the school to find out to what extent it is fulfilling its mission, proclaimed in education policy at national and local level. (EQD, 2005: 69)

The self-assessment process (internal evaluation) provides factual data on the state of the educational institution and the performance of teachers,

identifying strengths, weaknesses, identifying needs for improvement, planning the necessary actions for improvement, as well as measures to be taken to enhance the quality of teacher performance. Moreover, greater school autonomy can lead to more practical variations, as schools are able to choose and refine practices that best suit their needs. (TALIS, OECD 2009: 140)

For the realization of this complex process, the educational institution must plan the self-assessment process, and must carefully choose the appropriate strategies, methods, techniques and instruments. The effect of internal evaluation would be even greater if the use of the same methodology and the same indicators, both by the school's internal evaluation teams and by the school's external evaluation teams (from the Inspection Department), it is a way that approximates these two assessments that aim to improve the work of the school, but also to determine the level of its quality and merits. ” (IKAP, 2011: 6)

The self-assessment and advancement of the system and mechanisms by the educational institution should be periodically subject to the collection of relevant information, analysis, and decisions in order to advance and improve either its procedures, mechanisms, or instruments. Self-assessment is associated with increasing school knowledge about work and achievement, which helps the school to establish its position and autonomy over inspection, which reduces the reasons for general perceptions and justifies judgments and decisions (EDC, 2005: 40). In other words, institutions-schools have the responsibility to meet the demands of society, maintain and improve the quality of teacher performance.

Such a change, and its impact on performance, can be assessed not only to ensure a positive impact on students and compliance with various political and administrative requirements, but also to learn more about effective practices for school improvement. This is especially important in view of the greater difference in outcomes and achievements between schools in some education systems than in others. (TALIS, OECD 2009: 140)

2. The importance of performance self-assessment

The importance of self-assessment (internal evaluation) is treated in different ways and ways.

Numerous researchers who have dealt with evaluation, conceive it in different ways as, summary judgment,.. a process which aims to measure and judge the results (quantitative and qualitative), and sometimes behaviors in order to make administrative and affect future work (Barette & Bédard, Moisset et al., 2003: 242). There are those who see evaluation as a source of information about new programs, a test program that reflects achievement standards, a diagnostic test, a form of accountability, or as L. Bell (1988) puts it, to ensure external accountability. Some as a management and control tool, part of the professional role of the teacher who monitors the progress, development, etc. (IKAP, 2011: 27)

Self-assessment is a complex process which helps the educational institution to improve, so self-assessment should not be developed by the school just to fulfill a formal obligation. The self-assessment process is considered as an important tool for improvement at the personal, professional level and at the level of the educational institution. As the researcher Barbeau (2007) says, evaluation makes sense in that it encourages teachers to improve teaching practices.²³

Self-assessment is a challenge for the school and all its staff, but self-assessment affects the increase of awareness of this process, as a tool to understand the level of quality and measures to be taken to increase the performance of the institution / teachers. In order to achieve the most effective self-assessment, the appropriate methods must be selected, the preparation of reliable and valid instruments, the preparation of school staff, the creation of a climate of trust, responsibility and responsibility.

2.1. Some of the reasons why performance self-assessment should be used

Many questions need to be asked before deciding to start the self-assessment process.

²³Fiset, S., Héon, D., Lewis, M. & Nadeau, S. (2009), Les conditions de succès de l'implantation de l'évaluation formative des enseignements, received on 28.06.2015 from: https://www.usherbrooke.ca/gef/fileadmin/sites/gef/documents/synthese_projets_recherche/2009_Evaluation_des_enseignements_-_rapport.pdf

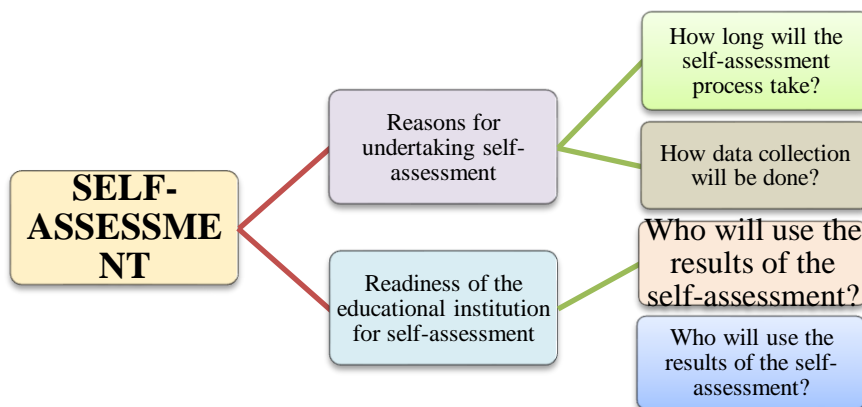
Why do we do self-assessment?

How will we do it (what methods, techniques and tools will be used)?

Who will do the self-assessment (school principal, teaching team, etc.)?

(Lusthaus, Adrien, Anderson, and Carden, 2005: 14)

The questions posed above help us to clarify why the self-assessment should be done which we will present in the following figure.

2.2. Teacher self-assessment

Self-assessment is a new form of assessment, which helps the teacher in professional development and raising the level of teaching. (Hyseni, H., Mita, N., Salihaj, J., Pupovci, D., 2003: 212) If the teacher manages to discover the strengths and weaknesses, this will affect the work as effectively as possible. There are many reasons why teachers should evaluate themselves, but we will single out some of them:

- The teacher knows for himself how well he is working,
- What are the difficulties you face?
- Knows how to find ways and strategies to overcome problems, in order to increase the quality of work.

3. Teacher self-assessment activities

a. Learning analysis

Every teacher does the daily preparation of his work, but to know how good the planning has been, an analysis must be done. The most convenient way of such an analysis is when it is done after each lesson. This helps the teacher to find out what went wrong, how well the set objectives were achieved, and so on. It will also help us in future planning. To make a job analysis, it is suggested to use questionnaires, checklists, grading scale, etc.

b. Recording of audio / video lessons

Recorded lessons are a convenient resource for self-analysis. This way of analysis enables the teacher, at any moment, to see his work and to see in detail all the stages of learning development.

Through this recording, he can see how effective they have been: teaching methods, communication with students, questions asked, teaching strategies, teaching techniques, teaching tools.

c. Planning analysis of teaching

Teaching planning includes the analysis of all activities, starting from the daily plan, setting objectives, learning activities, diagnosing students' needs, forecasting teaching time, creating a suitable work environment, etc.

To make such an analysis, forms, questionnaires, evaluation scales should be used.

The results obtained should be carefully guarded because they are needed in the reflection phase and will also assist the teacher in teaching planning.

d. Analysis of teaching methods

During the learning phase, the teacher uses a variety of methods, techniques and strategies. All these must be analyzed, how effective they have been for the realization of teaching. Keeping notes would help the teacher decide which methods or techniques to use at certain times, given the subject or lesson.

e. Student progress analysis

Another way to verify the quality of teaching is to know the level of progress of students.

f. Analysis of test results

Once we have tested the students and collected data on student success, the need arises to do an analysis. The analysis is done in order to verify what the numerical values of the test, or test results, mean, ie what knowledge the tested student has achieved. Test analysis helps teachers to understand: how difficult the test was, i valid and how practical it has been. It also helps the teacher to correct the shortcomings of the test, if their construction did not meet the necessary criteria.

g. Interaction with students

The interaction with the students can be analyzed through two ways: the evaluation form and the recording of the lesson with a tape recorder or videotape. Through these forms, the teacher can get information on how the collaboration went at all stages of the lesson? How involved are the students in the activities? Which students give answers? How much time did the teacher talk? How much do students talk? What was the cooperation between the students and that of the students with the teacher, etc.

4. Evaluation from colleagues

One of the forms of evaluation is the evaluation from colleagues, which is done for both formative evaluation and summative evaluation. Assessment is done by a group of teachers who have experience in education and those who have high professional training. In fact, there are cases when their evaluation may be of a higher level than that of the monitor / evaluator.

Maybe it will take us a while, until we get used to the appreciation from colleagues. This is evidenced by the fact that often, during peer review, there are tensions and especially when this type of assessment is used to make decisions about the evaluation of the teacher's work.

5. Basic principles why self-assessment should be done

a. To understand the level of the school institution

To understand the level of quality of their work, educational institutions use a variety of resources. From the analysis of the achieved results of the educational institution, the results from the Achievement Test, the National Test and the Matura Exam, the semester / annual results, the external evaluation reports (Inspection Sector), the results from different competitions (Olympiads) at the local level and state. All these aspects help to understand the level of the school institution and the performance of the teachers. Also, these data help to improve the quality of work, in defining the objectives and priorities that the school institution has planned in order to improve the quality. school for the need of the self-assessment process, as a tool for improvement at personal, professional and school level (EDC, 2005: 70).

b. To understand the management system of the educational institution

The self-assessment process must be planned and systematic, so this process is not spontaneous, it is not performed once within a school year. The self-assessment team should continuously monitor and know the level of work of teachers, as a part that is repeated regularly within a certain time for the purpose of development and analysis. To achieve this, the necessary data must be collected, using appropriate methods, instruments and strategies. Some of the tasks of such a team, with the necessary knowledge and skills for self-assessment, are as follows (EDC, 2005: 72):

- » Preparation of the evaluation instrument;
- » Training staff with assessment techniques and the use of assessment instruments in all areas;
- » Providing information and advice to assessors and school actors throughout the self-assessment process;
- » Monitoring the implementation of the evaluation instrument;
- » Analysis and interpretation of findings, in collaboration and consultation with a wide range of external actors and experts;
- » Preparation of different forms of reports for different groups of actors;
- » Receiving and analyzing the comments and suggestions of the actors after the review of the evaluation reports by the latter.

Self-assessment has a logical connection with the day-to-day management system of the educational institution, especially in the

improvement of teaching, in the continuous professional development, in the cooperation of the team of subject and class teachers, in order to exchange positive experiences. The performance that the teacher shows in the institution where he works, is important for the school as a whole and for the teacher in particular, for the fact that if a teacher shows a high performance, it means that the productivity of the institution as a whole will be at a higher level. . In this regard, researchers Sonnentag and Frese point out that, having a high performance, they manage to fulfill these tasks in the best possible way, serving them as a source of pleasure and making them feel proud and masterful. to the tasks they perform (Sonnentag and Frese (2002).

Self-assessment is not a private matter, it is a strategy to promote individual change. (KIPA, 2011: 28) It also helps to ascertain the factual situation of the quality of the educational institution and the performance of teachers, as well as setting objectives for educational and personal development of teachers.

c. To understand the real situation of the educational institution

To understand the quality of the educational service, and in particular the quality of teachers' performance, data must be collected through the self-assessment process. The way of data collection can be different, through analysis, self-assessment team, professional assets, school council (board), semester / annual analysis, interviews with teachers, students and parents. The collected data should be analyzed and processed, from this data we understand the real state of the institution, the quality of teachers' performance, strengths and weaknesses, the need for change. These data help us to identify the weaknesses and strengths of the educational institution, the quality of teachers' performance, as well as help for the necessary actions for improvement in those areas where eventual delays are identified. As researchers Caldwell and Spinks (1998) argue, such improvement efforts may be driven by objectives that schools consider as learning organizations that use assessment to analyze relationships between inputs, processes, and, to some extent, outcomes in order to develop practices that build on the strengths identified and address weaknesses that may facilitate improvement efforts (TALIS, OECD 2009: 140)

The self-assessment process should involve all actors of the institution, the leader, teachers, the self-assessment team, etc. So, self-assessment is a

comprehensive process, under the supervision of the head of the institution and the self-assessment team. Bouchamma (2007) favors the combination of actors, each of whom can contribute in their own way to the process. Once the data is collected they should be analyzed in groups set up by the educational institution itself. Subject and class teams, teachers, students and parents should also be involved in this process. Inclusion is of particular importance, the reason being that everyone should feel part of the appreciation. This involvement encourages and encourages all actors to reflect and analyze their activities, in this case teachers are the ones who are evaluated and are expected to implement the recommendations much more easily. The number of actors participating in the self-assessment and their selection is of great importance (Liu and Teddlie, 2007; Quinton, 2007), further emphasizing that it is of multiple importance, to ensure the validity of the results.

6. Conclusion

School principals should plan the MV of teachers' work at the beginning of the school year, compile the calendar of monitoring and evaluation of teachers' work; define the purpose and objectives as well as the instruments for evaluating the performance of teachers,

At school level to appoint SC coordinators in schools and leaders of professional assets for evaluation of school performance;

Practice school self-evaluation using methodologies, standards and instruments practiced by external evaluators, identifying strengths and weaknesses, in order to improve the quality of school work. Involve teachers, students, parents and the community in the self-assessment process.

To form a team of teachers at school level to evaluate the performance of teachers, where they will be part of the observation in the lessons together with the school principal.

Monitoring and evaluation of teachers' work should be done at least twice during a school year, the first evaluation should be formative evaluation, while the second evaluation should be summative. If necessary, other MVs are organized within the school year.

School principals during the MV process of teacher work, priority should be given to new teachers with whom they should have an advisory and guiding attitude, in order to give them courage for work.

Before and after the observation in the lessons, a conversation should be organized with the teacher where a warm atmosphere should prevail, open and professional communication and no space should be left for perception for non-objective evaluation.

Increase the level of cooperation between the school principal and teachers during the evaluation process, so that neither party sees evaluation as a punishment mechanism, but as one as a mechanism for teacher development in raising the quality of teaching and ensuring quality of educational institutions.

After the monitoring and evaluation process, teachers should receive feedback which is necessary to help them, to improve teaching, so it is important not only to receive feedback, but it should be substantial and objective.

Develop policies at school level for continuous professional development, based on the needs and requirements of teachers, especially in those areas which are necessary and affect the increase of quality in teaching

LITERATURA

1. TALIS(2009) and teacher education for Diversity, Educating Teachers for Diversity:Meeting the Challenges, OECD.
2. Instruments for quality assurance in EDC at school (2005), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
3. Internal inspection and evaluation of the school (2011), DAR/ZA (Guide for full inspection of DAR / ZA), IKAP, Tirana.
4. Fiset, S., Héon, D., Lewis, M.&Nadeau, S. (2009), Les conditions de succès de l'implantation de l'évaluation formative des enseignements.

5. Lusthaus, Charls, Marie-Helene Adrien, Gary Anderson, and Fred Carden, *Improving the performance of the organization*, DEA, Prishtina, 2005.
6. Hyseni, H., Mita, N., Salihaj, J. & Pupovci, D. (2003). *Governance and leadership in education*. Prishtina: KEC.
7. Liu, S. et Teddlie, C. (2007). A Follow-up on Teacher Evaluation in China: Historical Analysis and Latest Trends, *Journal of Personnel Evaluation in Education*, vol. 18, no 4, pp. 253- 272.
8. Bouchamma, B., Godin, M., Jeankins Godin C. (2008). *A guide to teacher evaluation: Structured observations for all evaluators*. Maryland : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 133 p

NDIKIMI I TIPAREVE TË PERSONALITETIT NË PERFORMANCËN E PUNËS

Prof. Ass. Dr. Fari Bushi

Universiteti i Shkencave të Aplikuara –Ferizaj

Abstrakt

Sjellja në punë e një individi është funksion i karakteristikave individuale dhe të mjedisit dhe efekteve të kombinuara të tyre. Që sjellja në punë të jetë pozitive, duhet që cdo variabël të jetë pozitive, duke filluar nga aftësitë dhe mjeshtritë, dituritë, motivi, perceptimi, qëndrimet etj. Këto variabla duhet të ndërveprojnë me njëra-tjetrën në mënyrë që të ndikojnë në vendimet që do të marrë një individ për të punuar ose jo, për të vazhduar punën me rregull, apo për të munguar, për të ndenjur në organizatë, apo për të kërkuar një punë tjetër, për të vlerësuar pozitivisht apo negativisht punën e vet, për të respektuar eprorin, kolegët etj. Duke kuptuar sjelljen individuale në punë si një lidhshmëri në mes aspektit psikik me veprimtarinë praktike dhe ligjshmërinë e raportit njeri-punë, studiuësist vënë në pahë rëndësinë e këtij raporti në mënyrë që të mundësojë shfrytëzimin racional të të gjithë faktorëve të cilët pamëdyshje ndikojnë në sasinë dhe cilësinë e punës, në kënaqësinë dhe në personalitetin e punëtorit dhe njëkohësisht në eliminimin e faktorëve negativ në zhvillimin e organizatës.

Fjalët Kyqe: *Aftësi, shkathtësi, menaxhim, motivim, mësim, zhvillim, dituri, perceptim, informacion, personalitet, qëndrim, nevojë, përkushtim*

Hyrje

Sot bota e punës dhe e ndërmarrjeve ka ndryshuar shumë. Ajo është bërë komplekse dhe e pasur me aspekte kritike, për të cilat psikologjia mund të ofrojë metoda, mjete, dhe kompetenca duke shpreh nevojën për të përmirësuar organizimin në punë dhe mirëqenien e punonjësve. Sjellja organizative u ndihmon menaxherëve që të kuptojnë kompleksitetin e brendshëm të ndërmarrjes duke i studiuar sjelljet e njerëzve në vend të punës dhe duke i zbërthyer detyrat e përgjegjësitë të cilat janë të lidhura me vendin e punës.

Duke e kuptuar se hulumtimi i sjelljes së njerëzve në punë është bërë një nevojë e studimeve të rëndësishme, liderët e ndërmarrjeve, përkatësisht menaxherët duhet të kenë njohuri lidhur me sjelljen e njerëzve dhe të ndërmarrjeve për shkak të konkurrencës gjithnjë e më të madhe, konsumatorëve etj, në mënyrë që aktivitetet e veta t'i orientojnë kah ndryshimet që ndodhin. Të gjitha organizatat janë të përbëra nga struktura organizative të cilat në kuadër të tyre kanë anëtarët e tyre individual. Ashtu sikurse tekologjia dhe asetet që kanë nevojë për mirëmbajtje dhe menaxhim, edhe individët kanë nevojë për motivim, zhvillim dhe mirëkuptim, dhe në rastet kur nevojat e individit dhe kërkesat e organizatës janë në papajtueshmëri, kjo mund të rezultojë në frustrim dhe konflikt, e që më vonë mund të ketë konsekuenca të paparishikueshme për organizatën. Ndaj jo rastësisht sot menaxhmenti duhet të jetë i kujdesshëm që integrimi i njerëzve në organizatë të bëhet në mënyrë të planifikuar dhe për t'u kuptuar ky kujdes, duhet që punonjësit në organizatë përpos angazhimeve të veta duhet të gëzojnë edhe mundësinë e arrijtes së qëllimeve të tyre individuale në mënyrë që organizata të arrijë suksesin e vet në funksionalizimin më të mirë të mundshëm. Sjellja individuale është çëhtje komplekse që preokupon shumë organizata, ndaj menaxherët kanë një përgjegjësi në përzgjedhjen e individëve të duhur e të vlefshëm për organizatën dhe zhvillimin e saj.

Vetitë e njeriut të cilat ndikojnë në punë

Puna është një çështje shumë e rëndësishme në jetë. Suksesi i saj varet nga vetitë që i posedon njeriu. Në kohën kur organizatat po ballafaqohen me mjedisin gjithnjë e më të madh konkurrues, faktori njeri është bërë shumë domethënës. Ndaj jo rastësisht firmat sot burimet njerëzore i konsiderojnë të

një rëndësie të veçantë duke aplikuar strategji të ndryshme për të arritur objektivat e tyre në aspektin e resurseve humane. Menaxhimi i burimeve njerëzore është përdorimi efikas i njerëzve, me qëllim të realizimit të objektivave që ka shtruar menaxhmenti i ndërmarrjes.¹ Numri i madh i problemeve me të cilat merret psikologjia e punës është shumë e ndërlikuar dhe komplekse, por ne në këtë punim do të mundohemi t'i apostrofojmë vetëm disa nga vetitë me të rëndësishme psikike të njeriut të cilat ndikojnë në suksesin e punës, përkatësisht në performancën e saj, e ato janë : aftësitë, dituritë dhe shkathtësitë, motivi për punë, qëndrimet.

Aftësitë

Njerëzit dallojnë mes veti qoftë nga vetitë e tyre fizike, pra përmes pamjes së jashtme apo konstruktit të tij fizik, qoftë nga vetitë psikike, përkatësisht mendore. Duke u nisur nga sentenca latine “Sa koka, aq mendime” mund të konstatojmë se vërtet njerëzit janë të ndryshëm dhe kjo mund të konstatohet me faktin se njerëzit e ndryshëm të llojit dhe të shkallës së njëjtë profesionale në të njëjtat kushte objektive dhe njësoj të motivuar në punë arrijnë suksese të ndryshme, përkatësisht rezultate të ndryshme në punë, gjë që bie për të kuptuar se nga aftësitë e njeriut varet edhe ndryshimi në kryerjen me sukses të punëve të caktuara. Nga studimet e ndryshme është ardhë në përfundim se këto dallime parasegjithash vijnë nga këta faktorë: trashëgimia, rrethi dhe aktiviteti. Sa dhe në çfarë drejtimi vërtet do të zhvillohen mundësitë trashëguese, në një masë të madhe varet nga kushtet materiale dhe shoqërore të jetës dhe të aktivitetit të njeriut. Kushtet materiale dhe shoqërore të jetës dhe të aktivitetit të njeriut mund t'i kontribuojnë mjaft ndërrimit dhe zhvillimit të dispozicionit trashëgues. Aftësitë janë produkt i faktorëve biologjikë dhe fiziologjikë si dhe i procesit të të mësuarit, gjithashtu janë produkt i faktorëve të mjedisit dhe është vështirë që të ndryshohen. Faktorët gjenetikë caktojnë disa kufijë në aftësitë e individit, por megjithatë këta kufijë thyhen deri në një masë nga të mësuarit.² Në këtë kuptim bie fjala nëse një person ka mundësi trashëguese që të bëhet shkencëtar i mire,

¹ Ymer Havolli “ Menaxhmenti i Burimeve Njerëzore” Prishtinë, 2014, fq.11

² Prof. ass.dr. Mimoza Kasimati; Prof.ass.dr,Mimoza Manxhari ‘Sjellje Organizative” Tiranë 2005, fq.139.

muzicent apo dic tjetër, këtë kurrë nuk do ta arrijë, nëse nuk përgatitet, shkollohet dhe nuk merret me njohuri adekuate për atë punë.

Aftësitë Intelektuale: Nga shume autorë aftësia konsiderohet si veçori specifike e njeriut- individit që t'i vlerësojë gjërat objektivisht, të ketë reagim të shpejtë dhe të qëlluar, të ketë ndjenjë për zgjidhje të problemeve të cilat rezultojnë me efekte pozitive.³

Aftësitë Intelektuale - janë ato aftësi që nevojiten për të kryer aktivitete mendore. Aftësia intelektuale është aftësia për të realizuar dhe interpretuar informacionin, për të vlerësuar kontekstin dhe vlefshmërinë e tij. Në grupin e aftësisve intelektuale radhiten:

Aftësitë e komunikimit: janë aftësitë që përdoren kur jep dhe merrë lloje të ndryshme informacioni. Këtu përfshijnë komunikimin e ideve, ndjenjave, ose asaj që po ndodhë rreth jush. Aftësitë e komunikimit përfshijnë të dëgjuarit, të folurit, vëzhgimin dhe ndjeshmërinë, Të kesh aftësi të forta komunikimi është e rëndësishme për çdo organizatë, në çdo nivele karriere.

Aftësitë numerike: paraqesin aftësitë e njeriut në aspektin e kryerjes së operacioneve matematikore, përkatësisht aftësitë për të kryer shpejt dhe sakt operacionet matematikore, statistikore dhe përlllogaritëse.

Aftësitë e përceptimit: bazohen në krahasimin midis elementeve të ndryshme, gjegjësisht për të identifikuar ngashmëritë dhe dallimet në kryerjen e aktiviteteteve që kërkojnë përceptim vizual.

Aftësitë hapësinore: janë aftësi për t'u orientuar në hapësirë dhe kohë. Njerëzit me aftësi hapësinore pasqyrojnë gjendjen e mëhershme se si ka qenë para shumë vitesh, por mund të imagjinojnë edhe ndryshimet për të ardhmen.

Aftësitë e të mbajturit mend: paraqesin aftësinë e të mbajturit mend porositë, numrat, togëfjalshat, premtimet etj. që janë shumë të rëndësishme në punën organizative.

Aftësitë e arsyetimit indikativ: - janë aftësi për të gjetur rregulla, përkatësisht aftësi për të arritur në konkluzione të përgjithshme nisur nga elementet e veçanta.

³ Ymer Havolli "Vepër e cituar" Prishtinë, 2014, fq.56

Aftësia e të kuptuarit të fjalëve: është aftësi e njerëzve për të mësuar gjuhë të huaja, dhe për t'i folur ato.

Dituritë dhe Shkathtësitë

Dituritë paraqesin përmbajtjen e informacionit të nevojshëm për të performuar në mënyrë adekuate në punë në një nivel të pranueshëm, zakonisht i fituar nëpërmjet arsimimit formal dhe përvojës në punë.

Dija është fuqi. Kjo fjalë e urtë e vjetër është e vërtetë sot, edhe pse filozofii Francis Bacon e tha në fillim të shekullit shtatëmbëdhjetë. Kur dija e mundësuar nga kjo qasje e paprecedentë në informacion - ishte e kontrollueshme, ata që e kontrollonin atë fituan fuqi dhe u ben liderë. Tani që informacioni është praktikisht i pakontrollueshëm, fuqia është zhvendosur tek ata që e ndajnë atë.⁴

Deri në fund të këtij shekulli, parashikohet që një e treta e fuqisë punëtore në Amerikë të jetë “punëtorë të mendjes” gjë që do të thotë se rendimenti i tyre në punë matet nga vlera që ata i shtojnë informacionit.⁵ Në këtë kontekst çdo punë profesionale kërkon një sasi njohurish dhe shkathtësish, që ata fitohen siç u cek me lartë, qoftë duke mësuar apo nga përvoja. Çdo punë profesionale kërkon dituri dhe shkathtësi, ndaj çdo organizatë është gjithnjë e më shumë në përpjekje e sipër që ta ngrisin këtë fushë në të mirë të rritjes së efekteve dhe shërbimeve që ata i ofrojnë.

Dituria është shfrytëzim i plotë i informatave dhe të dhënave të pajisura me aftësi, kompetenca, ide etj. Në ekonominë e sotme dituria është baza për ngritjen dhe suksesin e organizatës, ndaj nuk është e rastit kur thuhet se meritë më e madhe për përfitimin e ndërmarrjeve është kapitali intelektual, që është një sinonim i dijes. Rëndësia e aftësive intelektuale shihet në fuqinë e tyre, të cilën e posedojnë këto resurse, dhe e cila ka të bëjë me rritjen e vlerës së ndërmarrjes. Me qëllim të shfrytëzimit të kësaj përparësie, përkatësisht me materializimin e saj, nevojitet një strategji përkatëse e cila do t'i transformojë aftësitë individuale në vlerë.⁶

⁴ Dov Seidman” How Why How We Do Anything Means Everything... in Business (and in Life) Published by John Wiley & Sons, Inc Hoboken, New Jersey, 2007 , fq 131.

⁵ Daniel Goleman” Intelejencia Emocionale” Prishtinë, 2018, fq.194.

⁶ Gadaf Rexhepi “ Menaxhmenti Strategjik” Shkup, 2016, fq.59.

Fuqia e dijes varet nga arsimimi i mirëfilltë që është edhe faktori kryesor për dijen dhe shkathtësitë, ndaj menaxhimi sistematik i dijes bëhet me qëllim të krijimit të vlerës dhe plotësimit të nevojave strategjike e programore të secilës organizatë apo institucioni.

Duke e pasur parasysh kompleksitetin e shoqërisë dhe ekonomisë së sotme, të bazuar në dije, menaxhimi i dijes është bërë kompetencë thelbësore për shekullin XXI.⁷

Çdo punë profesionale kërkon njohuri dhe shkathtësi dhe siç e kemi shprehur, ato fitohen gjatë jetës duke mësuar. Ndër format komplekse të të mesuarit kemi:

Të mësuarit e punëve motorike, të mësuarit verbal, dhe mësimi në formë të zgjidhjes së problemeve.

Mësimi i punëve motorike- perfshin përmirësimin e saktësisë së lëvizjeve të thjeshta dhe komplekse gjersa mjedisi ndryshon, apo thënë më thjeshtë mësimi i punëve motorike ose shkathtësive motorike përbën mësimin e lëvizjeve të nevojshme për kryerjen e ndonjë detyre. Kjo formë e mësimit karakterizohet nga puna stërvitore dhe përsëritëse, pra nga shkathtësitë që duhet mësuar p.sh. mësimi për ngasjen e veturës, ose punët që bëhen me anë të ushtrimeve që vështirë harrohen, si bie fjala ngasja e biçikletës, ose mësimi i ndonjë zeje, etj.

Mësimi verbal: shoqërohet me memorizimin dhe mbajtjen mend të fjalëve, në mënyrë që të përshkruhen elementet bazë të të mësuarit shoqërues. Të mësuarit verbal, të shpeshtën mund të përfshijë edhe më shumë se memorizimin e fjalëve si stimuj, fotografi, vendndodhje etj. Mësimi verbal është forma më e shpeshtë shkollore e mësimit dhe materiale tjera të shkruara, por dijet e fituara në mënyrë verbale mund të harrohen shpejt, nëse nuk përsëriten shpesh.

Mësimi në formë të zgjidhjes së problemeve: Në zgjidhjen e problemeve që është një formë më e ndërlikuar e mësimit, zgjidhësi i problemit, kërkon një metodë për transformimin e problemit nga gjendja e tij aktuale në një gjendje të dëshiruar. Dijet dhe shkathtësitë fitohen nëpërmes të zgjidhjes praktike të ndonjë situatë ose problemi të rikrijuar, pra nga përvoja,

⁷ Korniza Kurrikulare e Arsimit Parauniversitar të Republikës së Kosovës, Prishtinë, , fq.20.

por përvoja sado që është e rëndësishme gjatë vendosjes, ajo e humb vlerën në situatat e panjohura, ndaj në zgjidhjen e problemeve duhet të bashkohet përvoja dhe intelekti. Në zgjidhjen e problemeve duhet të kihet parasysh dy gjëra: paraqitja e problemit dhe të vërejturit e problemit. Do të ishte ideale sikur të përputheshin koha e paraqitjes dhe ajo e të vërejturit të problemit. Mirëpo sipas rregullit në praktikë nuk ndodhë ashtu. Në varshmëri nga dallimi kohor ndërmjet paraqitjes dhe të vërejturit të problemit të cilin duhet zgjedhur, vendosja do të jetë e lehtë ose e vështirë.⁸

Në përgjithësi, zgjidhja e problemeve i referohet aftësisë së një personi për të menaxhuar me sukses situata komplekse dhe të papritura. Njerëzit me aftësi të mëdha për zgjidhjen e problemeve kanë një kombinim të të menduarit analitik dhe krijues, ku si rezultat ata identifikojnë shpejt problemet kur lindin, gjë që mund të identifikojnë edhe zgjidhjet me efektive. Në këtë kontekst organizatat janë gjithnjë e më shumë në kërkim të këtyre punonjësve, pasi të vërejturit e problemit në momentin e paraqitjes së tij, kryesisht varet nga dituria, aftësia dhe shkathtësia dhe nga përvoja e marrësit të vendimit.

Motivi për punë

Motivimi është proces që nisë, drejton dhe ruan sjellje të orientuara drejt qëllimit. Termi “motivim” përdoret shpesh për të përshkruar pse një person bën diçka. Motivimi i punonjësve ka të bëjë me atë se sa i angazhuar ndihet një punonjës në të njëjtën kohë me qëllimet e organizatës dhe sa i fuqizuar ndihet ai. Motivacionet e punëtorëve, plotësimi i të cilave ndikon në moralin punues dhe në integrimin e punëtorëve në kolektiv, dhe nëpërmes të asaj edhe në suksesin afarist të organizatës së punës së bashkuar, mund të jenë të shumëllojshme dhe të ndryshojnë prej njërit në tjetrin individ.⁹

Në kuptimin shkencor, motivimi shpjegohet si një impuls për veprim, pra motivimi mund të përshkruhet si një proces psiko-fiziologjik që nxitë një person në një aktivitet të caktuar me ndihmën e faktorëve të jashtëm dhe intra-personal. Motivimi si fenomen paraqet sigurimin dhe orientimin e sjelljeve të

⁸ Prof. Dr. Ibrahim Kuka “Vendosja Afariste”, Prishtinë, 1997, fq.57.

⁹ Dr. Zhivko K. Kostiq “Bazat e Organizimit të Organizatave të Punes së Bashkuar” Prishtinë, 1984, fq.129.

njerëzve në mënyrën e dëshiruar, ashtu që të arrihen njëkohësisht qëllimet e organizatës dhe të plotësohen nevojat vetiake të individit.¹⁰

Në përgjithësi ekzistojnë shumë teori mbi motivimin që janë plotësuese të njëra-tjetrës, ku përmes këtyre teorive studiuesit janë përpjekur të zbulojnë arsyet pse disa njerëz duan të punojnë, dhe pse disa të tjerë nuk e duan punën, dhe nga kjo rezulton se motivi varet nga individ, nga situata ose nga njerëzit me të cilët punohet.

Synimi në prezantimin e këtyre teorive të ndryshme të motivimit njerëzor, nuk është të identifikohet se cila është më e larta, por të zhvillohet një proces mendimi që do ta qojë menaxherin të zhvillojë konceptin e tij të motivimit.¹¹

Dy janë llojet e motivimit: Motivimi i brendshëm dhe ai i jashtëm.

Motivimi i brendshëm: do të thotë që motivimi për të përmbushur qëllimin vjen nga brenda, me fjalë tjera, motivimi për t'u angazhuar në një sjellje lind nga brenda individit, sepse natyrisht është kënaqësi për të, dhe jo nga një dëshirë për të fituar një lloj shpërblimi të jashtëm, psh. të luajmë një lojë, të shkruajmë një vepër, të lexojmë një libër etj. dhe të gjitha këto bëhen sepse na pëlqen, përkatësisht na bëjnë të lumtur.

Motivimi i jashtëm: i referohet sjelljes që nxitet nga shpërblime të jashtme si para, famë, nota, trofe, çmime, mirënjohje etj. Motivatorët e jashtëm zbatohen më së miri në situatat ku njerëzit kanë pak interes fillestar në kryerjen e aktivitetit, ose në rastet kur mungojnë aftësitë themelore, por këto shpërblime duhet të mbahen të vogla dhe duhet të lidhen drejtpërdrejt me kryerjen e një sjellje specifike, dhe sapo të krijohet një interes i brendshëm dhe aftësi thelbësore, motivatorët e jashtëm duhet të hiqen gradualisht. Motivimet e jashtme mund të jenë **të prekshme** si paratë, ose trofetë, ku punëtorët anagzhohen në aktivitete ku mund të gjejnë shumë të kënaqshme për të fituar një pagë, apo sportistët angazhohen në sesione stërvitore në mënyrë që të fitojnë trofe ose çmime, dhe **shpërblimet psikologjike** që mund të përfshijnë lëvdata e mirënjohje publike, psh. një solist mund të këndojë që merr vëmendjen dhe brohoritje, nga audienca e tij. Të gjitha motivimet sipas

¹⁰ Prof. Dr. Berim Ramosaj "Bazat e Menaxhimit", Prishtine, 2000, fq.218

¹¹ Бобек Шуклев „Менаџмент” Скопје, 1998, стр 259.

prejardhjes së tyre mund t'i ndajmë në biologjike (të lindura) dhe sociale (te përvetësuara).

Motivimet biologjike (të lindura)-këto motivime i trashëgojmë, përkatësisht me to lindim. Këtu bien nevojat kryesore nga plotësimi i të cilave varet ekzistenca e njeriut dhe përfshijnë: urinë, etjen, nevojën për ajër, për strehë, për marrëdhënie seksuale dhe nevoja tjera fiziologjike të trupit. Për aq kohë sa punonjësit janë nën nxitjen e nevojave fiziologjike, interesat dhe preokupimet e tyre nuk janë te përqëndruara tek puna që bëjnë. Mund të pranojnë çfarëdo lloj pune që t'u japësh, mjaft që t'u plotësojë këto nevoja.¹²

Motivet sociale: janë motive të përvetësuara që fitohen gjatë jetës dhe ato mund të ndërrohen. Disa krejtësisht humbin, kurse të rejat krijohen, varësisht nga kushtet e jetës dhe nga përvoja personale. Në mesin e motiveve sociale do të veçonim:

Nevojat për siguri

Nevojat për t'u shoqëruar

Nevojat për t'u vlerësuar

Nevojat për t'u vetëaktualizuar

Nevojat për siguri: Njeriu si qenie njerëzore ndjen nevojën për të qenë i sigurtë në një rrethinë të sigurtë. Gjetja e një pune të mirë, një jetë stabile, pa dhimbje, pa kërcënime, me një kujdes shëndetësor, janë nevoja që përfshihen në këtë kategori.

Nevojat për t'u shoqëruar: Njeriu është qenie shoqërore dhe në mënyrë të dukshme shprehet nevoja për t'u shoqëruar me të tjerët, për t'u rrethuar nga persona të dashur. Për të shmangur problemet si vetmia, depresioni, ankthi, është e rëndësishme që njerëzit të ndihen të dashur dhe të pranuar nga të tjerët. Marrëdhëniet personale me shokët, miqtë, familjen, luajnë një rol të rëndësishëm në jetën e njeriut. Kështu edhe në ambientet punuese, aty ku ekziston krijimi i një klime pranimit, përkatësisht mbështetjeje nga kolegët, shfaqet një motiv pune ku punonjësit japin kontributin e tyre më të madh.

¹² Prof. ass. dr. Mimoza Kasimati, Prof. ass. dr. Mimoza Manxhari " Veper e cituar" Tirane 2005. Fq.156.

Nevojat për t'u vlerësuar: Secili njeri synon afirmimin e tij personal, që do të thotë të çmohet, përkatësisht të vlerësohet, në rrethin social për atë që është, të ketë reputacion, të përceptohet si i rëndësishëm, dhe i aftë, si dhe të jetë i dashur dhe i popullarizuar.

Nevoja për t'u vetëaktualizuar: këto nevoja kanë të bëjnë me ngritjen në nivel më të lartë, të cilin e pretendon individi për vetveten.¹³ Meqë nevojat për t'u vatëaktualizuar pasqyrojnë materializimin, shprehjen e asaj për të cilën njeriu është i aftë, ndërmarrja mund të ofrojë mundësinë e zhvillimit të aftësive të individit. Në këtë kontekst individi është i motivuar të shprehë kreativitetin, përkatësisht aftësitë e tij, që mund të shprehen në rezultate të mira si dëshmi e atyre aftësive.

Qëndrimet

Qëndrimet paraqesin një organizim relativisht të qendrueshëm të besimeve, ndjenjave dhe prirjeve të sjelljes ndaj njerëzve, dukurive, objekteve apo gjërave të rëndësishme shoqërore. Ato janë orientim social, një prirje për t'iu përgjigjur diçkaje në mënyrë pozitive apo negative. Qëndrimet përcaktojnë përmbajtjen dhe mënyrën e reagimit të njeriut ndaj personave, dukurive dhe situatave. Kjo përmbajtje dhe mënyrë e reagimit të njeriut është e formuar në mbështetje të përvojës së tij.¹⁴

Shumë njerëz e mbështesin mendimin se qëndrimet arrihen nëpërmes përvojës, me një fjalë mësohen, por ka edhe të atillë që mendojnë se qëndrimet edhe fitohen nga faktorë gjenetik. Marrë në përgjithësi duhet të kuptojmë se qëndrimet i fitojmë gjatë jetës duke i përvetësuar idetë dhe normat sociale të rrethit në të cilin jetojmë dhe në bazë të përvojës personale.

Në bazë të vlerësimit të përvojës jetësore, ne e vlerësojmë dikë të vlefshme, ose të kundërtën, por vlerat të cilat kanë qenë negative, mund të bëhen pozitive dhe anasjelltas, varësisht nga ndryshimi në përvojë. Vlerat dhe qëndrimet janë në harmoni, por jo në çdo rast dhe këto mospërputhje shkaktohen nga shfaqja e pasojave të veprimit, pastaj sa e prekin moralisht dhe materialisht individin, sa prekin njerëz të tjerë afër ose larg individit, etj.

Gjithashtu edhe shpërblimet ndikojnë në shkallën në të cilën individët janë të motivuar për të reduktuar mospërputhjen. Shpërblimi ndikon për të reduktuar mospërputhjen duke rritur anën e qëndrueshme në balancën

¹³ Ymer Havolli "Vepër e cituar" Prishtinë, 2014, fq.219.

¹⁴ Prof. Dr. Pajazit Nushi "Psikologjia" Prishtinë, 1999, fq.227.

individuale. Përderisa njerëzve në organizatë u jepen shpërblime për shërbimet që kryejnë, ata janë të prirur të tolerojnë më shumë mospërputhje në punë se sa jashtë punës.¹⁵

Qëndrimet janë të vështira për t'u studiuar, ndaj matja e tyre është çështje që meriton studime të veçanta. Njëri ndër këndvështrimet është që t'i pyesësh njerëzit thjesht se çfarë qëndrimesh kanë dhe këtë mund ta bësh duke i intervistuar, ose duke i anketuar ata. Pavarësisht se sa të dobishme janë intervistat dhe anketat duhet të kuptojmë se nuk mund të jemi gjithmonë të sigurtë se njerëzit e tregojnë te vërtetën. Qëndrimet nuk janë njohuri të thjeshta, për diç, por gjithmonë paraqesin një shkallë të caktuar të angazhimit tonë për diç, ose kundër dickahit. Ky angazhim mund të shprehet në mënyrë deklarative në shprehje të mendimit, të gjykimit për diç, ose nëpërmes të aksionit, veprimit. Mirëpo qëndrimi i deklaruar gjithmonë edhe nuk është qëndrim real. Shprehja e qëndrimeve nëpërmes dëfrimit është shumë më i besueshëm për vërtetimin e ekzistimit të qëndrimit të caktuar.¹⁶

Procesi i ndryshimit të qëndrimeve: Në ndërveprimet grupore, por edhe në raportet ndërpersonale individët përpiqen vazhdimisht të ndryshojnë sjelljen e tyre nëpërmjet ndryshimit të qëndrimit. Qëndrimet e punonjësve mund të ndryshohen dhe në disa raste është në interes të menaxhimit që ta bëjnë këtë. Bindja është ajo sipas të cilit një mesazh shkakton ndryshim në besimet, qëndrimet ose sjelljet tona. Drejtuesit mund të mos i pëlqejë qëndrimi i karakterizuar i një punonjësi që atij i duket qëndrim negativ, por ky i fundit mund të ndihet krejtësisht në rregull dhe vazhdon të sillet me atë qëndrim, ndaj detyra e drejtuesit është që të sqarohen për të ndryshuar atë qëndrim negativ të punonjësit.

Në këtë pikëpamje janë disa mënyra për t'i kapërcyer këto barriera:

E para-ndryshimi i qëndrimeve nga informacioni, pra kur marrim një informacion të saktë për diçka që nuk kemi pasur njohuri.

E dyta-mund të përdoret ndikimi i kolegëve/ shokëve e bashkëpunëtorëve për të bindur individin, posaqërisht ata që kanë ndikim tek ai punëtor.

E treta- është përfshirja e individëve me qëndrime negative në grupe pune që përpiqen në rregullimin e gjendjes.

¹⁵ Prof.ass, dr. Mimoza Kasimati, Prof.ass dr. Mimoza Manxhari " Vepër e cituar" Tiranë, 2005, fq.43.

¹⁶ Grup autorësh" Organizimi i Punes" Prishtinë, 1984. fq.67 .

E katërta-është kur drejtuesi e afron, e lavdëron, i jep mirënjohje, duke e bërë që individi të ndryshon qëndrimet negative të sjelljes së tij.

Qëndrimet në punë: Kur flasim për qëndrimet e një punonjësi në punë duhet cekur mënyrën e qëndrueshme në çdo aspekt të punës së tij duke filluar nga përkushtimi ndaj organizatës dhe mënyra se si i trajton bashkëpunëtorët, mbajtja e punonjësve, dhe kënaqësia në punë.

Përkushtimi ndaj organizatës-është një tregues i besnikërisë dhe përkushtimit ndaj organizatës. Punonjësi me qëndrimet pozitive përkushtohet dhe e ndjen në zemër kujdesin për cilësinë. Ai vepron si një nxites për të tjeret duke i frymëzuar ata, gjersa punonjësi me qëndrime negative dobëson produktivitetin. Ata janë punëtorë që shpenzojnë energji duke u ankuar, kundërshtojnë detyra e vështira, dhe nuk kujdesen për organizatën, përhapin thashetheme etj.

Mbjajtja e punonjësve- Një ambient optimist ku punonjësit ndihen të mbështetur është vendimtar për talentin në organizatë. Punonjësit që janë të lumtur në punën e tyre ndihen të vlerësuar dhe kanë më shumë gjasa që të qëndrojnë në një organizatë se sa ata që nuk e bëjnë këtë. Dhe e kundërta kur punonjësit e shohin punën si të mundimshme, të vështirë, ose si një sistem të padrejtë trajtimi, page etj. ata nuk kanë gjasa të qëndrojnë në atë organizatë.

Kënaqësia në punë-Koncepti i kënaqësisë në punë mund të paraqitet si çështje se sa një punonjës ndjen pozitivisht ose negativisht detyrat e punës, mjedisin e punës dhe marrdhëniet me punonjësit e tjerë. Njerëzit duhet të ndjejnë se ajo që bëjnë është e rëndësishme për ta. Lloji i të dhënave që punonjësit marrin në punë luan një rol të madh në përcaktimin e kënaqësisë në punë bie fjala a e shohin ata ndikimin e punës së tyre, sa plotësohen nevojat e tyre individuale, sa me drejtësi dhe paanësi trajtohet ai si individ, a marrin lëvdata për një punë të bërë mirë etj.

Konkluzione

Duke e bërë trajtimin e kësaj teme kemi ardhur në përfundim se sjellja në organizatë është dije e zbatuar që implementon njohuritë e fituara nga individët dhe grupet punuese me qëllim që organizata të arrijë rezultate sa më pozitive. Procesi i menaxhimit imponon disa karakteristika individuale nga menaxherët si dituri, aftësi, intelegjencë, përvojë e shkathtësi në procesin menaxhmentit të ndërmarrjes. Për ta bërë këtë menaxherët duhet të dijnë kohën dhe momentin që këto cilësi t'i kombojnë në mënyrë që të rrisin efikasitetin dhe sigurinë në procesin e marrjes së vendimeve. Strategjia e Burimeve Njerëzore në kuadër të transformimit të ndërmarrjes duhet të jetë e formuluar qartë dhe e harmonizuar me vizionin e përgjithshëm të oganizatës, sepse burimet njerëzore janë bartës të kreativitetit dhe aktiviteteve të ndërmarrjes. Objektivat e ndërmarrjes janë përcaktimet e suksesit që duhet arritur në një kohë të caktuar. Ndërtimi i strategjisë së burimeve njerëzore kërkon një përkushtim pasi njerëzit gjatë zhvillimit dhe punës së tyre kanë kërkesa dhe motive të ndryshme, ndaj nëse ndërmarrja heziton t'i plotësojë kërkesat e arsyeshme të tyre, atëherë rrezikon mundësitë e përzgjedhjes të kandidatëve të nevojshëm për ndërmarrjen. Kështu çdo ndërmarrje për arritjen e suksesit të saj afarist kërkon të ketë njerëz të ndryshëm me aftësi, shkathtësi, talent dhe sjellje të ndryshme. Organizatat sot kanë qasje të ndryshme në sjelljen e ndryshimit të të punësuarëve, duke i dhënë përparësi cilësisë së përzgjedhjes, zhvillimit dhe shfrytëzimit më të mirë të aftësive të të punësuarëve, qëndrimet e tyre pozitive, përkushtimit më të madh ndaj ndërmarrjes dhe orientimit të tyre drejt kualitetit dhe suksesit.

Bibliografia

1. Prof. Dr. Berim Ramosaj” Bazat e Menaxhimit”, Prishtinë, 2000.
2. Бобек Шуклев „Менаџмент” Скопје, 1998.
3. Dov Seidman” How Why How We Do Anything Means Everything... in Business
(and in Life) Published by John Wiley & Sons, Inc Hoboken, New Jersey.2007.
4. Daniel Goleman” Inteligjenca Emocionale” Prishtinë, 2018
5. Gadaf Rexhepi “ Menaxhmenti Strategjik” Shkup, 2016.
6. Prof.ass, dr. Mimoza Kasimati, Prof.ass dr. Mimoza Manxhari “ Sjellje Organizative” Tiranë, 2005..
7. Grup autorësh” Organizimi i Punes” Prishtinë, 1984.
8. Edward Russel-Walling “ Menaxhimi” Tiranë, 2016.
9. Ymer Havolli” Menaxhmenti i Burimeve Njerëzore” Prishtinë, 2014.
10. Prof. Dr. Pajazit Nushi “ Psikologjia” Prishtinë, 1999.
11. Dr. Ali Jakupi “ Ekonomia dhe Organizimi i Ndermarrjes” Prishtinë, 1997
12. Prof. Dr. Ibrahim Kuka “ Vendosja Afariste”, Prishtinë, 1997.
13. Dr. Zhivko K. Kostiq “ Bazat e Organizimit të Organizatave të Punës së Bashkuar” Prishtinë, 1984.
14. Charles W. L.Hill ”Global Business Today“ Second Edition, New York, 2002.
15. Berim Ramosaj” Leadership” Pejë, 2017
16. Taki Fiti, Veland Ramadani “ Ndërmarrësia” Tetovë, 2013.
17. David Handerson” Klasikë të mendimit ekonomik” Tiranë, 2007.
18. F. Patrick Butler” Business research Sources-A referenc navigator” Boston, 1999.
19. Barritt Chuck, Alderman Jr F. Lee, Creating a Reusable Learning Objects Strategy, first edition, Pfeiffer, San Francisko, 2004.
20. Belul Beqaj” Lidërsipi” Prishtinë, 2010.
21. Peter F. Drucker, “Praksa rukovođenja” Privreda, Zagreb, 1961.
22. Departamenti i Tregtisë se SHBA-se “ Etika e Biznesit” Ribotuar nga Zyra e SHBA-së, Prishtinë. 2007.
23. Batrol, K. Martin, D. “ Menagement” McGraw-Hill, New, York, 1991
24. Knežević M, Novak M, Sikavica P. Problemi funkcioniranja I razvoja samoupravnih organizacija, Zagreb, 1985.
25. Isa Mustafa, “Lidërsip-udhëheqja” efienca dhe efektiviteti, Prishtinë, Riinvest, 2004.

**RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOSITY, SELF-
REGULATION AND ACADEMIC PERFORMANCE AMONG
ADOLESCENTS**

Dr.sc. LON LASKA

Faculty of Social Sciences and Education
Lecturer, College ``DARDANIA``, Prishtina
Email: lon.laska@hotmail.com

MA. Fikri Hajdari

Master of Arts in School Psychology and Counseling
Email: fikri.hajdari@hotmail.com

Abstract

The purpose of this paper is to identify what kind of relationship exists between religiosity, self-regulation and academic performance in adolescents, as well as to determine if there are gender differences in these variables. The research was conducted on adolescents aged 15 to 18 years with a sample of 480 respondents. Data collection was conducted online through a poll where all adolescents residing in the Republic of Kosovo could have access. The results showed a positive correlation of religiosity with academic performance and self-regulation. Gender differences in self-regulation and academic performance were also found. This study is only an initial step to further study the role of religiosity and self-regulation in academic performance and other areas regarding adolescent psychological well-being.

Keywords: *Academic performance, religiosity, self-regulation, adolescence, family size.*

Abstrakt

Qëllimi i këtij punimi është të identifikohet se çfarë ndërlidhje ekziston mes religjiozitetit, vetë-rregullimit dhe performancës akademike tek adoleshentët, po ashtu të përcaktohet nëse ekzistojnë dallime gjinore për nga

këto variabla. Hulumtimi është realizuar tek adoleshentët e moshës 15 deri në 18 vjet me një mostër prej 480 të anketuarve. Grumbullimi i të dhënave është realizuar online përmes një sondazhi ku kanë mundur të kenë qasje të gjithë adoleshentët që banojnë në republikën e Kosovës. Rezultatet treguan një ndërlidhje pozitive të religjiozitetit me performancën akademike dhe vetërregullimin. Poashtu u gjetën edhe dallime gjinore për nga vetërregullimi dhe performanca akademike. Ky studim është vetëm një hap fillestar për të studiuar edhe më tepër rolin e religjiozitetit dhe vetërregullimit në performancën akademike dhe në fushat tjera sa i përketë mirëqenies psikologjike tek adoleshentët.

Fjalët kyçe: *Performancë akademike, religjiozitet, vetërregullim, adoleshencë, madhësia e familjes.*

1. Hyrje

Religjioni është njëra ndër temat që ngjall më së shumti diskutime në shoqërin Kosovare, bazuar në këtë është e rëndësishme të studiohet religjioni dhe ndikimi i tij në jetën e shoqërisëtonë. Diskutohet edhe për religjionin si një faktor për ndikim të madh në jetën e njeriut, andaj është e rëndësishme që tashmë ti vihet një ngjyrim shkencor religjionit si fenomen. Diskutohet edhe sot se duhet apo nuk duhet të futet religjioni si lëndë shkollore nëpër institucione arsimore.

Adoleshenca si periudha me kritike cilësohet me një sërë ndryshime fizike, emocionale dhe psikologjike. Është e rëndësishme të identifikojmë se cilët faktor kontribuojn në sjelljet më tëpërshtatshme dhe performancën e tyre akademike. Andaj vetërregullimi si variabël studimore e këtij punimi ka po aq rëndësi sa edhe religjioni. Sot njerëzit marrin vlerësime sa më tepër që i përshtaten rregullave dhe normave sociale, andaj edhe adoleshentët me një vetërregullim të lartëdo kenë cilësi të mira të planifikimit, monitorimit, organizimit dhe reflektimit. Por si janë tëndërlidhura këto cilësi me religjionin dhe performancën akademike, është njëra ndër qëllimet kryesore të këtij punimi. Në anën tjetër ky punim gjithashtu hulumton edhe dallimet gjinore tek

adoleshentët pikërisht sa i përket religjionit, vetërregullimit dhe performancës akademike.

Rezultatet e tilla do jenë një kontribut i pakontestueshëm për shoqërin Kosovare, ministrin e arsimit dhe të gjithë pedagogët dhe prindërit për të dëshmuar rëndësin e vetërregullimit në jetët e adoleshentëve. Madhësia e familjes në anën tjetër është një faktor i rëndësishëm për performancën akademike, këtë e dëshmojnë studimet e ndryshme të cilat do të shqyrtohen në këtëpunim.

Adoleshenca është identifikuar si një periudhë zhvillimi ku manifestohen veçanërisht nivele të larta të sjelljeve jo të shëndetshme dhe të rrezikshme (si përdorimi i substancave) (Casey, Jones, & Somerville, 2011). Prandaj, është me rëndësi të identifikohen mekanizmat që mund t'i bëjnë adoleshentët më ndërgjegjshëm ndaj sjelljes së dëmshme dhe të rrezikshme.

Ndërkohë që motivimi fetar mund të jetë një faktor përcaktues që shpjegon nëse dhe si mund të lidhen religjioni i adoleshentëve me sjelljet e tyre shëndetësore, vetë-rregullimi nuk është shqyrtuar në mënyrë sistematike si mekanizëm lidhës që ndihmon në përcaktimin nëse këto ndërlidhje janë pozitive ose negative.

Profili psikologjik i individëve fetarë është diçka si paradoks. Në të vërtetë, si arrijnë individët fetarë të qëndrojnë të qetë dhe të kënaqur ndërsa ata po përpiqen të plotësojnë standardet e larta të fesë së tyre? Psikologët kanë ofruar një varg përgjigjesh në këtë pyetje duke sugjeruar se feja mund të kënaqë motivet e vetë-përmirësimit (Sedikides & Gebauer, 2010), pranimiti i grupit (Ysseldyk, Matheson, & Anisman, 2010), bashkëngjitje (Granqvist, Mikulincer, & Shaver, 2010), dhe menaxhimi i terrorit (Vail et al., 2010).

Teorikisht, dimensionet qendrore dhe periferike të religjionit mund të kenë ndikim në suksesin arsimor të nxënësve. Ky arsyetim teorik daton nga 'baballarët themelues' të sociologjisë moderne. Për shembull, Emile Durkheim ([1897], 2006) argumentuan se rrjetet fetare mund të integrojnë anëtarët e vet dhe do të kenë pasoja të dobishme (të tilla si parandalimi i vetëvrasjes), pavarësisht nga përmbajtja e veçantë e besimeve fetare. Ai më tej pohoi se forca e integritetit shoqëror të një individi në një rrjet fetar është më e fortë kur një person është më i angazhuar në praktikën (institucionale) fetare. Një tjetër pionier i sociologjisë, Max Weber (1920, 2010), u përqendrua në ndikimin e

besimeve fetare në jetën e njerëzve pasi pohoi se protestantizmi asketik shkakton aspirata të larta, lokus të brendshëm të kontrollit dhe vlerat e punës së vështirë, të cilat janë përcaktues të qartë të suksesit në shkollë (Jones, 1997).

Arritja akademike është një parametër i rëndësishëm që përdoret në matjen e suksesit ose dështimit të studentëve në një lëndë të veçantë në shkollë. Suksesi, në një institucion arsimor matet nga performanca akademike. Performanca e nxënësve në shkollën e mesme është bërë një shqetësim i zakonshëm i prindërve, ligjvënësve, mësuesve, këshilltarëve dhe psikologëve. Sipas Bell (2002), prindërit i kushtojnë shumë resurse arsimit të fëmijëve të tyre sepse besojnë se performanca e mirë akademike do të sigurojë një të ardhme të qëndrueshme për ta. Uwaifo (2008) ia atribuon shkakun e performancës së dobët të fëmijëve një kombinimi të faktorëve personal dhe institucional. Faktorët personalë përfshijnë nivelin e inteligjencës, dijes dhe aftësisë së individit ndërsa faktorët institucional janë ndikimi familjar ose prindëror.

Olayinka (2009) theksoi se familja është baza e shoqërisë dhe raportoï se një fëmijëri e qëndrueshme dhe e zhvilluar mirë mund të garantohet nga një familje e qëndrueshme. Statusi aktual i dobët ekonomik në pjesën më të madhe të prindërve dhe familjeve në vend ka ekspozuar fëmijët ndaj sfidave të padëshiruara që kanë ndikuar negativisht në performancën e tyre akademike në shkollë. Cilado që të jetë arsyeja për këto shfaqje të dobët duhet të përbëjë një shkak shqetësimi sepse performanca akademike e studentëve luan një rol të rëndësishëm në prodhimin e të diplomuarve me cilësi më të mirë, të cilët do të bëhen udhëheqës të mëdhenj dhe fuqi punëtore për vendin, pra përgjegjës për zhvillimin ekonomik dhe shoqëror të vendit.

Disa indikatorë të tillë si zakonet e studimit, vetë-koncepti, mjediset shkollore, strategjitë e kualifikimit dhe mësimdhënies së mësuesve, qeveria, klasa sociale e prindërve dhe statusi arsimor i prindërve, inputet e prindërve janë identifikuar si faktorë përgjegjës për performancën e dobët akademike të studentëve (Ella, Akpabio & Samson-Akpan, 2015; Aremu & Sokan, 2003).

Përveç sa u tha më sipër, llojit të familjes dhe madhësisë së familjes nuk u është dhënë vëmendjeje duhur në rajone të ndryshme të cilat mund të kontribuojnë pozitivisht ose negativisht në performancën akademike të një studenti.

2. Qëllimi dhe objektivat e studimit

Ky punim ka për qëllim për të identifikuar se si religjioni dhe vetërregullimi janë të ndërlidhur me performancën akademike. Andaj edhe si objektiva kryesore të këtij punimi studimor janë:

- Të identifikohet ndërlidhja mes religjionit me vetërregullimin dhe me performancën akademike.
- Të identifikohen nëse ekzistojnë dallime gjinore për nga religjioni, vetërregullimi dhe performanca akademike.
- Të përcaktohet se çfarë ndërlidhje ekziston mes madhësis së familjes dhe performancës akademike.

Pyetjet kërkimore dhe hipotezat

Performanca akademike është njëra ndër dukurit më të rëndësishme në ambientet shkollore. Të gjithë duan të kenë një performancë të kënaqshme. Për të arritur një performancë të mirëakademike në fakt ndikojn një sërë faktorësh, andaj për këtë arsye në këtë studim janë përcaktuar pyetje kërkimore dhe hipoteza që kontribuojn në identifikimin e faktorëve pozitiv nëperformancën akademike. Në këtë punim janë parashtruar këto pyetje kërkimore dhe hipoteza:

Pyetjet kërkimore:

Pyetje kërkimore 1: Çfarë ndërlidhje ekziston mes religjiozitetit, performancës akademike dhe vetë-rregullimit tek adoleshentët?

Pyetje kërkimore 2: A ekzistojnë dallime gjinore për nga religjioziteti, performanca akademike dhe vetë-rregullimit tek adoleshentët?

Pyetje kërkimore 3: Çfarë ndërlidhje ekziston mes praktikave publike dhe private të religjiozitetit për nga vetë-rregullimi dhe performanca akademike?

Pyetje kërkimore 4: Cili është roli i dimensioneve të vetë-rregullimit (planifikimi, kontrollimi, monitorimi dhe reflektimi) në religjiozitetin?

Pyetje kërkimore 5: Cili është roli i dimenzioneve të vetë-rregullimit (planifikimi, kontrollimi, monitorimi dhe reflektimi) në performancën akademike?

Pyetje kërkimore 6: Çfarë ndërlidhje ekziston mes numrit të anëtarëve të familjes dhe performancës akademike?

Hipotezat:

H1. Sa më religjioz që janë adoleshentët aq më të lartë e kanë performancën akademike dhe vetë-rregullimin.

H2. Adoleshentet femra janë më pak religjioze por vetë-rregullimin dhe performancën akademike e kanë më të lartë sesa meshkujt.

H3. Adoleshentët me praktika private të religjiozitetit do të kenë ndërlidhje me vetë-rregullim dhe performancë akademike më të lartë se sa adoleshentët me praktika publike.

H4. Kontrollimi si dimenzion i vetë-rregullimit do jetë më parashikuesi për religjiozitetin

H5. Planifikimi si dimenzion i vetë-rregullimit do jetë më parashikuesi për performancën akademike.

H6. Sa më i madh numri i anëtarëve të familjes aq më e ulët do jetë performanca akademike.

3. Metodologjia e hulumtimit

Sa i përket metodës në këtë studim, theksoj se është përdorur metoda kuantitative e mbledhjes dhe përpunimit të të dhënave, me anë të pyetësorëve, si variabël të pavarur kemi religjiozitetin, kurse si variabla të varuar performance akademike dhe vetë-rregullimin. Dizajni i këtij hulumtimi është korrelacional - parashikues.

3.1. Mostra dhe mostërzimi

Mostra përbëhet nga 480 të anketuar tek adoleshentët 15 deri në 18 vjet të republikës së Kosovës. Grumbullimi i të dhënave është realizuar përmes një sondazhi online i cili është shpërndarë nëpër rrjetet dhe aplikacionet sociale si

facebook, whats app, viber dhe kudo qëadoleshentët kanë pasur qasje dhe që kanë mundur të përgjigjen në sondazhin online. Andaj si e tillë mostra është e rastësishme e thjesht

3.2.Instrumentet

Si instrument matës për Vetë-rregullimin do të përdoret; Pyetëtori Formues i vetë-rregullimit, i cili mat nivelin e aftësisë së perceptuar të individit në katër përbërësit ose dimensioneve thelbësore të vetë-rregullimit:

1. Planifikimi fillon prej itemit 1 deri në 5. Planifikimin dhe artikulumin e asaj qëdëshirohet të arrihet.

2. Monitorimi fillon nga itemi 6 deri në 11. Monitorohet progresi dhe ndërhyrja në lidhje me qëllimet e individit.

3.Kontrollimi fillon nga itemi 12 deri në 17. Kontrollimi i ndryshimeve duke zbatuar strategji specifike kur gjërat nuk po shkojnë siç është planifikuar.

4. Reflektimi fillon nga itemi 18 deri në 22. Të menduarit për atë që është punuar dhe çfarë mund të bëhet më mirë herën tjetër.

Nxënësit kanë plotësuar pyetëtorin me iteme vetë-vlerësues në një shkallë të Likerit prej 5-pikë. Kjo shkallë varion nga 1 (Jo shumë si unë) deri në 5 (Shumë si unë). Ky instrument është i aplikueshëm për nxënësit dhe studentët.

Pyetëtori u testua për besueshmërinë duke përdorur koeficientin alfa2 të Cronbach me 5,543 nxënës të shkollave të mesme gjatë viteve shkollore 2017, 2018 dhe-2019. Pyetëtori i përgjithshëm i vetë-rregullimit u gjet të jetë mjaft i besueshëm (22 iteme; $\alpha = .896$). Nënshkalla e planit përbëhej nga 5 iteme ($\alpha = .632$), nënshkalla e monitorit përbëhej nga 6 iteme $\alpha = .704$), nënshkalla e kontrollit përbëhej nga 6 iteme ($\alpha = .744$), dhe nënshkalla reflektimi përbëhej nga 5 iteme ($\alpha = .682$). Kur u shndërrua në një shkallë 100 pikësh, kuartili i poshtëm shkonte nga 20 në 72 dhe kuartili i lartë shkonte nga 81 në 100. Pyetjet që janë inkuadruar negativisht dhe për këtë arsye shënohen të kundërt përcaktohen me "(N)".

Performanca akademike është matur matet duke vetë-deklaruar nxënësi për notën e tyre mesatare.

Madhësia e familjes është matur nga vetë-deklarimi i subjektit se me sa anëtarë të familjes banon në shtëpi.

3.3. Analiza e të dhënave

Për analizën e të dhënave së pari është testuar besueshmëria e pyetësit me Alfa Chronbach, pastaj analiza e mëtutjeshme e të dhënave do të bëhet me anë të analizave deskriptive, korrelacionit dhe analizave të tjera joparametrike sepse të dhënat kanë shpërndaje jonormale. Gjatë përpunimit të të dhënave disa analiza statistikore e kanë reduktuar numrin e mostrës, këtë e bënë SPSS (programi për përpunime statistikore) për shkak se disa respondent nuk kanë dhënë përgjigje në pyetjet e sondazhit. Për këtë janë koduar me (-99) të gjitha përgjigjet që mungonin.

3.4. Konsiderata etike dhe procedurat

Për këtë punim janë respektuara maksimalisht hapat etik të hulumtimit shkencor. Është ruajtur dhe respektuar burimi i çdo materiali që gjendet në këtë punim po ashtu do të respektohet konsidencialiteti i identitetit të të gjithë pjesëmarrësve. Për realizimin e të dhënave së pari është formuar një sondazh në google forms, në të cilin janë vendosur pyetjet demografike së bashku me instrumentet matëse. Pyetësi online është shpërndarë nëpër rrjetet sociale dhe aplikacione telefonike dhe kompjuterike derisa është arritur një numër i konsideruar i respondentëve.

4. Rezultatet e hulumtimit

4.1. Rezultatet në bazë të hipotezave

Tabela 4. Analizat deskriptive për variablat e studimi

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Mosha	479	1.00	4.00	2.6785	.97938
Gjinia	480	1.00	2.00	1.7021	.45782
Madhësia e familjes	480	2.00	8.00	5.0000	1.56020
Performanca akademike	479	1.00	5.00	4.2380	.89731
Religjioni	451	15.00	75.00	58.3126	10.95333
Vetërregullimi	458	22.00	110.00	86.6943	13.19184
Valid N (listwise)	433				

Shënim:Në tabelë janë paraqitur statistikat deskriptive për variablat e studimit, Mosha (M=2.67:DS=0.97), Gjinia (M=1.70:DS=0.45), Madhësia e familjes (M=5.00:DS=1.56),Performanca akademike (M=4.23:DS=0.89), Religjioni (M=58.31:DS=10.95) dhe Vetërregullimi (M=86.69:DS=13.19).

H1. Sa më religjioz që janë adoleshentët aq më të lartë e kanë performancën akademike dhe vetë-rregullimin.

Tabela 5. Korrelacioni i Spirmanit për religjiozitetin,performancën akademike dhe vetërregullimi

Korrelacioni i Spirmanit				
		Religjioni	Performanca akademike	Vetërregullimi
Religjioni	Correlation Coefficient	1.000	.067	.271**
	Sig. (2-tailed)	.	.159	.000
	N	451	450	434
Performanca akademike	Correlation Coefficient	.067	1.000	.280**
	Sig. (2-tailed)	.159	.	.000
	N	450	479	458
Vetërregullimi	Correlation Coefficient	.271**	.280**	1.000
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.
	N	434	458	458

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Shënim: Korrelacioni për religjionin dhe performancën akademike është $r=.06;p>0.05$, religjiozitetin dhe veterregullimin është $r=.27;p<0.05$, kurse për vetërregullimin dhe performancën akademike është $r=.28;p<0.05$.

H2. Adoleshentet femra janë më pak religjioze por vetë-rregullimin dhe performancën akademike e kanë më të lartë sesa meshkujt

Tabela 6. Rezultatet deskriptive për religjionin, vetërregullimin dhe performancën akademike sipas gjinive

Ranks				
	Gjinia	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Religjioni	Mashkull	133	215.61	28676.00
	Femër	318	230.35	73250.00
	Total	451		
Vetërregullimi	Mashkull	135	201.55	27209.50
	Femër	323	241.18	77901.50
	Total	458		
Performanca akademike	Mashkull	142	188.76	26804.00
	Femër	337	261.59	88156.00
	Total	479		

Shënim: Mesataret për nga gjinit për religjionin janë (M= 215.61: F = 230.35), për vetërregullimin (M= 201.55: F = 241.18) dhe performancën akademike (M= 188.76: F = 261.59).

Tabela 7. Mann-Whitney Test për dallimet gjinore për nga religjioni, vetërregullimi dhe performanca akademike

Test Statistics^a			
	Religjioni	Vetërregullimi	Performanca akademike
Mann-Whitney U	19765.000	18029.500	16651.000
Wilcoxon W	28676.000	27209.500	26804.000
Z	-1.096	-2.922	-5.710
Asymp. Sig. (2-tailed)	.273	.003	.000

a. Grouping Variable: Gjinia

Shënim: Signifikanca e Mann-Whitney Test për dallimet gjinore për religjionin është .273, për vetërregullimin .003 dhe për performancën akademike .000.

H3. Adoleshentët me praktika private të religjositetit do të kenë ndërlidhje me vetë-rregullim dhe performancë akademike më të lartë se sa adoleshentët me praktika publike.

Tabela 8. Korrelacioni Spirmanit sa i përket praktikave private dhe publike me vetërregullimin dhe performancën akademike

Korrelacioni i Spirmanit					
		Praktika Private	Praktika Publike	Performanca akademike	Vetërregullimi
Praktika Private	Correlation Coefficient	1.000	.533**	.051	.227**
	Sig. (2-tailed)	.	.000	.270	.000
	N	477	471	476	457
Praktika Publike	Correlation Coefficient	.533**	1.000	-.015	.193**
	Sig. (2-tailed)	.000	.	.744	.000
	N	471	472	471	452
Performanca akademike	Correlation Coefficient	.051	-.015	1.000	.280**
	Sig. (2-tailed)	.270	.744	.	.000
	N	476	471	479	458
Vetërregullimi	Correlation Coefficient	.227**	.193**	.280**	1.000
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000	.
	N	457	452	458	458

Shënim: Korrelacion mes praktikave private dhe performancës akademike është $r=.05;p>0.05$, kurse me vetërregullimin është $r=.22;p<0.05$. Korrelacioni mes praktikave publike dhe performancës akademike është $r=-.01;p>0.05$, kurse me vetërregullimin $r=.19;p<0.05$.

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

H4. Kontrollimi si dimenzion i vetë-rregullimit do jetë më parashikuesi për religjositetin.

Tabela 9. Analiza e ANOVA's e regresionit linear për religjionin

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	4746.527	4	1186.632	10.982	.000 ^b
	Residual	46353.964	429	108.051		
Total		51100.491	433			

a. Dependent Variable: Religjioni

b. Predictors: (Constant), Reflektimi, Planifikimi, Monitorimi, Kontrollimi

Shënim: Shuma e mesatares se Regresionit është $M=1186.632$; $p<0.05$.

Tabela 10. Analiza e regresionit për religjionin për nga dimensionet e

Model		Coefficients ^a			t	Sig.
		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	36.504	3.400		10.736	.000
	Planifikimi	.295	.195	.097	1.514	.131
	Monitorimi	-.014	.153	-.006	-.090	.928
	Kontrollimi	.225	.163	.090	1.383	.167
	Reflektimi	.546	.177	.179	3.074	.002

a. Dependent Variable: Religjioni

vetërregullimit

Shënim: Regresioni për dimensionin e planifikimit është $\beta = .097$; $p>0.05$ për dimensionin e monitorimit $\beta = -.006$; $p>0.05$, për dimensionin e kontrollimit $\beta = .090$; $p>0.05$ dhe përdimensionin e reflektimit $\beta = .179$; $p<0.05$.

H5. Planifikimi si dimension i vetë-rregullimit do jetë më parashikuesi për performancën akademike.

Tabela 11. Analiza e ANOVA's e regresionit linear për performancën akademike

Model		ANOVA ^a				Sig.
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	
1	Regression	36.214	4	9.053	12.089	.000 ^b
	Residual	339.253	453	.749		
Total		375.467	457			

a. Dependent Variable: Performanca akademike

b. Predictors: (Constant), Reflektimi, Planifikimi, Monitorimi, Kontrollimi

Shënim: Shuma e mesatares se Regresionit është $M=36.214$; $p<0.05$.

Tabela 12. Analiza e regresionit për religjionin për nga dimensionet e vetërregullimit

Model		Coefficients ^a			t	Sig.
		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	2.376	.273		8.688	.000
	Planifikimi	.026	.016	.102	1.632	.103
	Monitorimi	.023	.012	.114	1.854	.064
	Kontrollimi	.006	.013	.030	.469	.639
	Reflektimi	.033	.014	.131	2.308	.021

a. Dependent Variable: Performanca akademike

Shënim: Regresioni për dimensionin e planifikimit është $\beta = .102$: $p > 0.05$ për dimensionin e monitorimit $\beta = .114$: $p > 0.05$, për dimensionin e kontrollimit $\beta = .030$: $p > 0.05$ dhe përdimensionin e reflektimit $\beta = .131$: $p < 0.05$.

H6. Sa më madh numri i anëtarëve të familjes aq më e ulët do jetë performanca akademike.

Tabela 13. Korrelacioni i Spirmanit mes madhësis se familjes dhe performancës akademike

Korrelacioni i Spirmanit			
		Madhësia e familjes	Performanca akademike
Madhësia e familjes	Correlation Coefficient	1.000	.034
	Sig. (2-tailed)	.	.451
	N	480	479
Performanca akademike	Correlation Coefficient	.034	1.000
	Sig. (2-tailed)	.451	.
	N	479	479

Shënim: Korrelacioni mes madhësis se familjes dhe performancës akademike është $r = .03$: $p > 0.05$.

5. Diskutim

Adoleshenca është identifikuar si një periudhë zhvillimi ku manifestohen veçanërisht nivele të larta të sjelljeve jo të shëndetshme dhe të rrezikshme (si përdorimi i substancave) (Casey, Jones, & Somerville, 2011). Prandaj, është me rëndësi të identifikohen mekanizmat që mund t'i bëjnë adoleshentët më ndërgjegjshëm ndaj sjelljes së dëmshme dhe të rrezikshme. Ndërkohë që motivimi fetar mund të jetë një faktor përcaktues që shpjegon nëse dhe si mund të lidhen religjioni i adoleshentëve me sjelljet e tyre shëndetësore, vetë-rregullimi nuk është shqyrtuar në mënyrë sistematike si mekanizëm lidhës që ndihmon në përcaktimin nëse këto ndërlidhje janë pozitive ose negative. Nuk dihet qartë nëse dallimet në motivimin fetar mund të shpjegojnë drejtimin e lidhjes midis religjionit dhe rezultateve shëndetësore. Sipas disa studimeve, tregimi i sjelljes shëndetësore lidhet me religjionin nëpërmjet vetë-rregullimit (Kim&Spoon, Farley, Holmes, Longo & McCullough, 2014, shih McCullough & Willoughby, 2009). Teorikisht, dimensionet qendrore dhe periferike të religjionit mund të kenë ndikim në suksesin arsimor të nxënësve. Ky arsytim teorik daton nga 'baballarët themelues' të sociologjisë moderne. Për shembull, Emile Durkheim ([1897], 2006) argumentuan se rrjetet fetare mund të integrojnë anëtarët e vet dhe do të kenë pasoja të dobishme (të tilla si parandalimi i vetëvrasjes), pavarësisht nga përmbajtja e veçantë e besimeve fetare.

Qëllimi kryesor i këtij studimi qëndron se si religjioni dhe vetërregullimi janë tëndërlidhur me njëri tjetrin dhe performancën akademike të adoleshenteve. Marr parasysh se adoleshenca është një periudhë mjaft kritike është e rëndësishme të identifikojm faktor mbështetës për sjellje të përshtatshme dhe performancë akademike. Ky studim i realizuar online përmban gjithsej 480 respondent (të anketuar), ku prej tyre 28.8% ishin meshkuj dhe 70.2% femra. Moshë e respondentëve ishin të gjithë të periudhës së adoleshencës 15 deri në 18 vjet. Meqë shpërndarja e rezultateve përmes testit të normalitetit ka treguar se kemi shpërndarjejonormale e për këtë arsye janë përdorur analizat statistikore jopramaterike. Këtë e dëshmon singfikanca (.000) e Shapiro-Wilk.

Nëse i referohemi hipotezës së parë “Sa më religjioz që janë adoleshentët aq më të lartë e kanë performancën akademike dhe vetërregullimin”, rezultatet kanë treguar kemi korrelacion pozitiv ($r=.06;p>0.05$) jo signifikant mes religjiozitetit dhe performancës akademike. Kjo ndërlidhje është relativisht e ulët duke marr parasysh se religjioni dhe performanca akademike kanë ndërlidhje pozitive e signifikante tek studimi i realizuar nga Fatima, Mehfooz & Sharif (2017). Studimi i realizuar nga Irvin dhe bashkautorët (2010) ku pjesëmarrësit e këtij studimi përfshinin 280 nxënës (177 vajza dhe 103 djem) në klasat e 7-të dhe 8-të shkollave të mesme publike në SHBA. Rezultatet treguan se nxënësit të cilët merrnin pjesë në aktivitetet religjioze (në kishë ose xhami) kishin performancë më të lart akademike (Oberoi & Trickett, 2018; Ibrahim, 2012; Park & Bonner, 2008; Jeynes, 2002a). Korrelacioni i dhënë në këtë studim dëshmon se është pozitiv i ulët por që mund edhe ta interpretojmë edhe si një faktor i zbeht qëndërlidhet me performancën akademike. Një studim në Turqi që në fakt ka treguar të kunderten e studimeve të tjera është se religjioni kishte ndërlidhje negative me motivimin akademike (Güven,2013). Kurse korrelacion pozitiv dhe signifikant është gjetur mes religjiozitetit dhe vetërregullimit ($r=.27;p<0.05$). Të njëjtat rezultatet u gjetën edhe në meta-analizën e Koole et al., (2010). rezultate dëshmojnë se hipoteza e parë është e mbështetur empirikisht.

Që religjiozitet dhe vetërregullimi kanë një ndërlidhje pozitive, këtë e dëshmon një meta-analizë tjetër, nga autorët Sedikides dhe Gebauer (2010). Në studimin e tyre ndërkulturor ata gjetën se religjioni ka ndërlidhje pozitive me vetërregullimin. Religjioziteti dhe vetërregullimi treguan ndërlidhje pozitive edhe në studime të tjera, si dhe ndërlidhje pozitive me vetëkontrollin dhe që se si religjioni kontribuon në eliminimin e sjelljeve kriminale dhe ngritjen e sjelljeve tëshëndetshme (Tey et al., 2017; Holmes & Kim-Spoon, 2016; Holmes, 2014; Desmond & Ulmer, 2013). U identifikua edhe korrelacion pozitiv dhe signifikant edhe mes vetërregullimit dhe performancës akademike ($r=.28;p<0.05$), ku të njëjtat gjetje u gjendën edhe në studime tjera ku ishin hulumtuar faktorët motivues akademik dhe vetërregullimin e adoleshentëve (Berkman, Graham, & Fisher, 2012; Ryan dhe Connel, 1998). Religjioni në Kosovë ka marr fryma tëndryshme që nga viti 2000. Tashmë ekzistojnë rryma të ndryshme fetare, sekte muslimane që nuk ishin aq të theksuara më parë në Kosovë, të cilat mund të jenë faktor që religjiozitet në këtëstudim ka treguar një ndërlidhje të ulët dhe jo signifikante me

performancën akademike. Sidoqoft vlera e korrelacionit signifikante me vetërregullimin na jep mundësin të themi se religjioni nëmënyrë indirekte përmes vetërregullimit është faktor në performancën akademike.

Nëse i referohemi hipotezës së dytë “Adoleshentet femra janë më pak religjioze por vetërregullimin dhe performancën akademike e kanë më të lartë sesa meshkujt”, analizat e Mann-Whitney Test treguan se ekzistojn dallime gjinore signifikante për vetërregullimin ($M= 201.55$; $F = 241.18$; sig.000), ku femrat treguan vetërregullim më të lartë sesa meshkujt. Rezultatet tëngjashme që femrat shfaqin nivele më të larta të vetërregullimit këtë e kanë dëshmuar shumëstudime të tjera (Chappel & Johnson, 2007; Else-Quest et al., 2006; Kochanska, Murray & Harlan, 2000). Teoricienët e vetëkontrollit dhe kontrollit shoqëror kanë argumentuar që femrat duhet të shfaqin nivele më të larta të vetëkontrollit, në krahasim me meshkujt, sepse femrat i nënshtrohen niveleve më të larta të mbikëqytjes prindërore sesa meshkujt dhe ka më shumë të ngjarë të qortohen për sjelljet devijuese (Gottfredson & Hirschi, 1990). Që femrat kanëvetërregullim më të lartë këtë e kanë dëshmuar edhe studimet e neruoimazheve dhe studimet e tjera neuropsikologjike ku janë gjetur zhvillimi më të avancuar të lobit frontal tek femrat sesa tek meshkujt (de Kemp et al., 2009; Lenroot et. al., 2007).

Poashtu dallime gjinore u gjenden edhe në performancën akademike ($M= 188.76$; $F = 261.59$; sig.000) ku femrat treguan performancë akademike më të lartë sesa meshkujt. Përderisa studimet mbarë botërore kanë dëshmuar se arritjet akademike janë kryesisht relative dhe tëpadefinuara se cila gjini ka arritje më të mire akademike (Hyde, Fennema, Lamon 1990; Kahle 2004; Chang 2008; Lai 2010; Abubakar, Bada 2012; Eze, Ezenwafor, Obi 2015). Dallimet mëkryesore që kanë hasur studiues të ndryshëm kanë qenë se meshkujt dhe femrat kanë dallim nëperformancën akademike sa i përket lëndëve mësimore si matematikë ku dominon gjinia mashkllore kurse në lëndët e gjuhës dhe shkrim-leximit dominonin femrat (Hornby, 2006; Ali 2013). Kurse rezultatet e ngjashme që femrat kanë performancë akademike më të lartë se meshkujt u gjenden edhe tek një studim meta-analitik i realizuar për nga viti 1914 deri në vitin 2011 duke përdorur një model meta-analitik ku u zbulua një avantazh i vogël, por domethënës tek femrat (Voyer & Voyer, 2014). Nga kjo mund të konkludojmë se në bazë të këtyre rezultateve edhe kjo hipotezë për dallimet gjinore është e vërtetuar.

Hipoteza e tretë “Adoleshentët me praktika private të religjositetit do të kenë ndërlidhje me vetë-rregullim dhe performancë akademike më të lartë se sa adoleshentët me praktika publike”, na jep rezultate se korrelacioni mes praktikave private dhe vetërregullimit është ($r=.22:p<0.05$) kurse me performancën akademike është ($r=.05:p>0.05$). Kurse nëse i referohemi ndërlidhjes mes praktikave publike dhe vetërregullimit mund të vërejmë se kemi një korrelacion prej ($r=.19:p<0.05$) kurse me performancën akademike ($r=-.01:p>0.05$). Hipoteza në fakt është vërtetuar duke marrë parasysh vlerat e korrelacionit, praktikat privat kanë treguar korrelacion pozitiv më të lartë dhe signifikant me vetërregullimin kurse sa i përket performancës akademike vlera e korrelacionit është pozitive me praktikat private kurse negative me praktikat publike. Çkado të thotë se sa më tepër adoleshentët që praktikojn praktikat private të religjionit do kenë performancë akademike më të lartë si dhe vetërregullim me një ndërlidhje më të fuqishme se sa adoleshentët me praktikat publike. Këto rezultate vijnë si pasojë e motivimit dhe angazhimit fetar, ku gjetje të njëjta u gjetën edhe në studimin e Jeynes, 2002a. Sjellja private fetare është më e dobishme në parashikimin e performancës akademike (Chadwick & Top, 2001; Line, 2005).

Sa i përket hipotezës së katërt “Kontrollimi si dimenzion i vetërregullimit do jetë më parashikuesi për religjositetin” dhe hipotezës së pestë “Planifikimi si dimenzion i vetërregullimit do jetë më parashikuesi për performancën akademike”, rezultatet treguan se reflektimi si dimenzion i vetërregullimit është më parashikuesi si për religjositetin ($\beta = .179: p<0.05$), ashtu edhe për performancën akademike ($\beta = .131: p<0.05$). Nga këto rezultate të analizave të regresionit mund të themi se pavarësisht se nuk janë vërtetuar empirikisht këto hipoteza, hulumtimet e realizuara nga Sedikides dhe Gebauer, 2010 kanë identifikuar se si religjioni është një faktor drejt vetëpërmirësimit. Ngjashëm sikurse reflektimi i vetërregullimit i cili definohet si një mënyrë se si individ është i vetëdijshëm për atë që është punuar dhe se si mund të punohet më mirë herën tjetër, pra një reflektim drejt vetëpërmirësimit. Kurse rezultatet e studimeve tjera kanë treguar se përpjekjet personale, ndërgjegjja dhe vetëdijësimi janë faktor qëndikojnë në rritjen e performancës akademike (Abubakar, Bada 2012; Boujut, Bruchon-Schweitzer 2007; Majzub, Rais 2010). Pasi që të dhënat janë grumbulluar në periudhën e pandemis COVID-19, ku shkollat kanë përfunduar 4 muaj para përfundimit të semestrit veror, adoleshentët kanë pasur rastin të vetëreflektojnë gjatë izolimit.

Reflektimi si dimenzion i vetë-rregullimit përfshin ato punë, sjellje, projekte apo lëndë mësimore që mund të bëhen më mirëdhe izolimi ka mundur të nxiste adoleshentët të reflektojnë në lidhje me performancën e tyre akademike. Ky lloj reflektimi si pasojë e pandemis dhe shqetësimit që kanë ndjerë mund të ketë ndikuar edhe në mënyrën se si ata kërkojnë mbështetje nga një qenie hijjnore (Perëndia).

Në hipotezën e fundit “Sa më madh numri i anëtarëve të familjes aq më e ulët do jetë performanca akademike”, rezultatet kanë treguar se kemi një korrelacion prej ($r=.03;p>0.05$). Vlera e korrelacionit është relativisht e ulët dhe jo signifikant, gjë që dëshmon se numri i anëtarëve të familjes përkatësisht madhësia e familjes nuk luan një rol shumë të rëndësishëm në performancën akademike të adoleshentëve. Pavarësisht këtyre rezultateve, studime tjera kanë dëshmuar se madhësia e familjes ka ndërlidhje negative me performancën akademike (Eamon, 2005; Booth & Kee, 2006; Powell & Stellman, 2010; Bysenk & Locksoh, 2011; Odok, 2013). Kjo hipotezë gjithashtu mbetet e pavërtetuar duke marrë parasysh vlerën pozitive por jashtëzakonisht të ulët të korrelacionit. Ky rezultat mund të vijë si pasojë e kulturës kolektive në shoqërinë Kosovare, pavarësisht numrit të anëtarëve të familjes në përkrahje të akademike të fëmijëve përkatësisht adoleshentëve zakonisht angazhohen përveç prindërve edhe motrat ose vëllezërit më të mëdhenj, besa shpesh herë edhe anëtarë tjerë me të largët të rrethit familjar. Ky mund të jetë një ndër faktorët që mund të ketë ndikuar të kemi një korrelacion pothuajse neutral mes madhësisë së familjes dhe performancës akademike.

Përgjithsisht të gjeturat e këtij studimi janë të rëndësishme si në aspektin social ashtu edhe në atë akademike, ku u gjetën të dhëna se si religjioni dhe vetërregullimi si faktorët që janë të ndërlidhur me performancën akademike. Me fjalë të tjera vetërregullimi është një ndër faktorët më të rëndësishëm në performancën akademike në fakt më i rëndësishëm se religjioziteti, por ky i fundit meqë tregoi një ndërlidhje signifikante pozitive me vetërregullimin mund të konkludojmë se religjioni në mënyrë indirekte ka një rol në performancën akademike. Të gjeturat tjera interesante ishin dallimet gjinore në vetërregullimi dhe performancën akademike ku femrat treguan performancë akademike dhe vetërregullim më të lartë signifikant sesa meshkujt. Rezultatet gjithashtu dëshmuar se praktikë private dhe publike të religjiozitetit janë të ndërlidhura pozitivisht me vetërregullimin. Por vetëm praktikë private rezultuan me ndërlidhje pozitive të performancës akademike.

Çka nënkuptojmë se adoleshentët që praktikojn religjionin privatisht kanë performancë akademike më të lartë sesa adoleshentët që praktikojn religjionin me anë të praktikave publike. Kurse të dy llojet e praktikave private dhe publike të adoleshentëve përcillen me vetërregullim të lartë dhe signifikant. Madheisa e familjes nuk rezultoi të jetë njëfaktor i rëndësishëm në performancën akademike të adoleshentëve.

Përgjithësisht këto rezultate janë një nisme e re që lë hapësirë dhe vend për studime tjera të mëtutjeshme. Është rëndësishme që të studiohen edhe më tepër faktorët që ndikojn nëperformancën akademike të adoleshentëve, që nxisin sjelljet e përshtatshme, prosociale dhe tëshëndetshme. Religjioni është një teme mjaft e diskutueshme në Kosovë për ndikimin e tij nësferën akademike të adoleshentëve. Andaj në këtë studim roli i religjionit ishte relativisht i zbeht në peformancën akademike, por ishte i rëndësishëm në vetërregullimin e adoleshentëve. Vlen tëtheksohet se është e rëndësishme të studiohen llojet e stileve të prindërimit dhe atashimit me vetë-rregullimin, studim që i takon studiuesve së ardhmes por që do ishte një kontribut i pakontestueshëm në edukimin dhe prindërimin për gjeneratat e ardhshme. Këto rezultate dëshmojnë se si vetërregullimi në fakt është një faktor i rëndësishëm për suksesin akademike tëadoleshentëve

6. Përfundime dhe rekomandime

Në bazë të rezultateve të gjetura në këtë studim, mund të themi se ka vend tëkonsiderueshëm për të dhënë rekomandime që do japin një kontribut të rëndësishëm për shoqërin Kosovare, si përprindërit, adoleshentët, mësimmhënësit dhe gjithë qeveritarët në performancën akademike tek adoleshentët e shkollave të mesme. Religjioni është një përjetim shpirtëror andaj si i tillë është privat dhe personal. Ashtu duhet të mbetet edhe tek adoleshentët dhe si tillë as nuk mund të imponohet dhe nxitet. Por institucionet edukativo arsimore mund të kenë një rol tërëndësishëm nëse në lëndët mësimore do futet religjioni si lloj i edukatës fetare.

1. Religjioni është faktor pozitiv në vetërregullimin e adoleshentëve, andaj institucionet edukativo arsimore duhet të kenë në konsiderat dhe ta trajtojnë si një faktor kontribues nëarsimimin në Kosovë dhe jo inhibues. Meqë vetërregullimi përcillet me një mënyrë jetese të shëndetshme, të organizuar

dhe planifikuar, performancë të mirë akademike, uljen e sjelljeve kriminale është e rëndësishme të mirret parasysh si faktor që ndërlihet më tepër me kontrollimin e sjelljeve sesa performancën akademike.

2. Ministria e arsimit duhet të ketë parasysh rolin e religjionit në vetërregullimin e adoleshentëve. Marrë parasysh se në adoleshencë janë të theksuara sjelljet rebeluese dhe shpesh antisociale, rekomandoj që se shpejti në institucionet edukativo arsimore të futet si lëndë zgjedhor “Edukimi fetar”. Nëse i referohemi këtyre rezultateve “Edukimi Fetar” të përmbaj një kurrikul të mirë strukturuar në mënyrë që të promovoj sjelljet e shëndeteshme, tolerancën ndërfetare, sjelljet prosociale dhe individualitetin e religjionit. Duke promovuar këto sjellje dhe qëndrime pozitive në mënyrë indirekte do tëkontribuohet edhe në performancën akademike dhe arsimin në përgjithësi.

3. Prindërit të kenë parasysh rolin e edukimit dhe prindërimit. Një stil i prindërimit adekuat që nxit adoleshentet për reflektim gjë që arrihet duke bërë që adoleshentët të marrin përgjegjësi për veprat e tyre. Të mos kritikohen por tu jepet mundësi të provojn prap për të bërë gjërat që kanë dështuar, kjo strategji do kontribuonte që të kenë performancë më të mirë akademike në të ardhmen. Kjo sepse do u krijonte sjelljet reflektuese si shprehi për problemet që do hasin.

4. Mësimdhënësit të kenë parasysh vlerësime me qasje reflektuese tek adoleshentët. Dështimet në testet akademike, në ese, projekte apo detyra të mos jenë përfundimtare pa u dhënë atyre shanse reflektimi për të ripërpunuar edhe një herë aty ku kanë performuar më dobët. Kjo strategji do krijonte tek adoleshentët jo vetëm një mundësi të re për përmirësim por do nxiste reflektimin si një shprehi që mund të rris dukshëm performancën e tyre akademike.

5. Prindërit të kenë parasysh rolin e tyre në edukimin dhe arsimin e fëmijëve të tyre. Pa marr parasysh madhësin e familjes dhe numrin e lartë të anëtarëve të familjes është e rëndësishme që çdo prind të gjejë kohë dhe hapësirë për detyrat dhe disiplinat që nxisin vlera akademike tek adoleshentët.

BIBLIOGRAFIA DHE REFERENCA

1. Abar, B., & Loken, E. (2010). Self-regulated learning and self-directed study in a pre-college sample. *Learning and Individual Differences*, 20(1), 25-29. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2009.09.002>
2. Baker, J. O., & Whitehead, A. L. (2016). Gendering (non)religion: Politics, education, and gender gaps in secularity in the United States. *Social Forces*, 94(4), 1623–1645.
3. Bell, A. O. (2002). Family characteristics and students' academic attainment in high schools. Accra: Boleros printing house.
4. Berkman, E.T. Graham. A.M, Fisher, P.A (2012), Training Self-Control: A Domain-General Translational Neuroscience Approach. *Child Dev Perspect.* (4):374-384.
5. Boujut, É., Bruchon-Schweitzer, M. 2007. “Rôle de certains facteurs psychosociaux dans la réussite universitaire d'étudiants de première année.” *L'Orientation scolaire et professionnelle* 36(2): 157–177.
6. Booth, D. & Kee, L. (2006). Family Environment and Educational Attainment of Some School Children in Western Nigeria. *Journal of the Science Teachers Association of Nigeria*, 46 (2), 107- 116
7. Bysenk & Locksoh (2011). Family characteristics and students' academic performance in English language. *Journal of education* 6 (2) 114-122.
8. Casey, B. & Jones, R. M, (2011), Somerville LH Braking and Accelerating of the Adolescent Brain. *J Res Adolesc.* 1; 21(1):21-33.
9. Chadwick, B., & Top, B. (2001). Seek learning, even by study and also by faith: The relationship between personal religiosity and academic achievement among Latter-day Saint high-school students. *The Religious Educator*, 2, 121-37.
10. Chang, Y. 2008. “Gender Differences in Science Achievement, Science Self-concept, and Science Values.” In *The Proceedings of IRC 2008*. Taiwan: TIMSS.
11. Chapple, C. L., & Johnson, K. A. (2007). Gender differences in impulsivity. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 5(3), 221–234.
12. de Kemp, R. A. T., Vermulst, A. A., Finkenauer, C., Scholte, R. H. J., Overbeek, G., Rommes, E. W. M., & Engels, R. C. M. E. (2009). Self-control and early adolescent antisocial behavior: a longitudinal analysis. *Journal of Early Adolescence*, 29, 497–517.

13. Eamon, T. E. (2005). Social demographic, school, neighbourhood and parenting influences on academic achievement of latino young adolescents. *Journal of Youths and Adolescent* 34 (2), 171.
14. Ella, R. E. Akpabio, I. I. & Sampson-Akpan, P.E (2015), Influence of Study Habits of Undergraduate Nursing Students' and Academic Performance in University of Calabar, Nigeria. *American Resaerch Journal of Nursing* 1(3) 1-6
15. Else-Quest, N. M., Hyde, J. S., Linn, M. C. 2010. "Cross-national Patterns of Gender Differences in Mathematics: A Meta-analysis." *Psychological Bulletin* 1 36(1): 103–127.
16. Fatima, S., Mehfooz, M., & Sharif, S. (2017). Role of Islamic religiosity in predicting academic motivation of university students. *Psychology of Religion and Spirituality*, 9(4), 377–386.
<https://doi.org/10.1037/rel0000097>
17. Granqvist, P., Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2010). Religion as attachment: Normative processes and individual differences. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 49-59
18. Güven, M. (2013). Relation of Motivation and Religiosity: An Empirical Research on the Relation of Academic Motivation and Intrinsic Religious Motivation (*).
19. Holmes, C. J., & Kim-Spoon, J. (2016). Positive and Negative Associations between Adolescents' Religiousness and Health Behaviors via Self-Regulation. *Religion, brain & behavior*, 6(3), 188–206.
doi:10.1080/2153599X.2015.1029513.
20. Hornby, A. 2006. *Oxford Learner's Dictionary of Current English*, vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
21. Hyde, J. S., Fennema, E., Lamon, S. J. 1990. "Gender Differences in Mathematics Performance: A Meta-Analysis." *Psychological Bulletin* 107(2): 139–155.
22. Ibrahim, M. (2012). Scholastic incentives and educational perceived value; the role of religiosity in muslim students' achievement strivings: A rasch model analysis. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(12), 113-124.
23. Jeynes, W. H. (2003). The effects of religious commitment on the academic achievement of urban and other children. *Education and Urban Society* , 44 -62.

24. Kahle, J. B. 2004. "Will Girls Be Left Behind? Gender Differences and Accountability." *Journal of Research in Science Teaching* 41(10): 961–969.
25. Kim-Spoon, J. Farley, J.P. Holmes, C. Longo, G.S. & McCullough, M.E. (2014). Processes linking parents' and adolescents' religiousness and adolescent substance use: monitoring and self-control. *J Youth Adolesc.* 43(5):745-56.
26. Koole, S. L., McCullough, M. E., Kuhl, J., & Roelofsma, P. H. M. P. (2010). Why religion's burdens are light: From religiosity to implicit self-regulation. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 95-107. <https://doi.org/10.1177/1088868309351109>
27. Lay, J. C. (2017). She was born in a small town: The advantages and disadvantages in political knowledge and efficacy for rural girls. *Journal of Women, Politics & Policy*, 38(3), 318–334.
28. Lenroot, R. K., & Giedd, J. N. (2010). Sex differences in the adolescent brain. *Brain and Cognition*, 72, 46–55.
29. Line, C. R. (2005). The relationship between personal religiosity and academic performance among LDS college students at Brigham Young University. Unpublished doctoral dissertation, Purdue University, West Lafayette, IN.
30. Majzub, R. M., Rais, M. M. 2010. "Boys' Underachievement: Causes and Strategies." *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 2(2): 3160–3164.
31. McCullough, M.E. & Willoughby, B.L. (2009) Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychol Bull.* 135(1):69-93.
32. Oberoi, A. K., & Trickett, E. J. (2018). Religion in the hallways: Academic performance and psychological distress among immigrant origin Muslim adolescents in high schools. *American Journal of Community Psychology*, 61(3-4), 344–357. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12238>
33. Odok, A. O. (2013). Contemporary family structures and students' academic performance in secondary schools in Ikom Local Government Area, Cross River State. *Journal of Sociology* 4 (4) 87-94
34. Olayinka, B. S. (2009). *The family in crisis: causes, consequences and prospects.* Ibadan: Folorunsho publishers Ltd.

35. Powell & Stellan (2010). *Maintaining stability in the family: Merits and demerits*. London: Preston Press Ltd.
36. Ray, J. V., Jones, S., Loughran, T. A., & Jennings, W. G. (2013). Testing the stability of self-control: identifying unique developmental patterns and associated risk factors. *Criminal Justice and Behavior*, 40(6), 588–607.
37. Sedikides, C., & Gebauer, J. E. (2010). Religiosity as Self-Enhancement: A Meta-Analysis of the Relation Between Socially Desirable Responding and Religiosity. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 17–36. <https://doi.org/10.1177/1088868309351002>
38. Tey, S. E., Park, M. S.-A., & Golden, K. J. (2017). Religiosity and Healthy Lifestyle Behaviours in Malaysian Muslims: The Mediating Role of Subjective Well-Being and Self-Regulation. *Journal of Religion and Health*. doi:10.1007/s10943-017-0420-2.
39. Vail, K. E., III, Rothschild, Z. K., Weise, D., Solomon, S., Pyszcz-zynski, T., & Greenberg, J. (2010). Terror management theory and religiosity. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 84-94.
40. Voyer, D., Voyer, S. D. 2014. “Gender Differences in Scholastic Achievement: A Metaanalysis.” *Psychological Bulletin* 140(4): 1174–1204.
41. Weber, M. ((1920) 2010) *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Oxford University Press.
42. Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity theory perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 60-71.

FROEBEL'S CONTRIBUTION TO EARLY CHILDHOOD EDUCATION

Agim Bujari PhD Candidate

agim.bujari@gmail.com

Abstract

Friedrich Froebel is a German pedagogue who became an example of a good educator due to his theoretical work and his practical activity and influenced many future pedagogues.

His pedagogical views focus especially on early childhood education dealing with many issues of preschool children. Froebel dealt with comprehensive development of children's personality through activities and play as essential factors in children's education in kindergarten.

Froebel developed a pedagogical system justifying the need of preschool institutions. Based on his theoretical and practical contribution, Froebel is considered the founder of preschool pedagogy. Due to his influence, many kindergarten schools were established, first in Germany and then in other European countries, and later, his influence was extended in many parts of the world.

Froebel valued a modern educational system, without memorizations, but with free development of children.

Froebel considered the preschool education as a foundation and as part of the education system. He considered to be very important, the overall development of children's personality, through self-activity and play.

Froebel is considered the first pedagogue who dealt with theoretical and practical educational function of play. He considered the education of children through play and toys, to be very important.

Key words: *Education, Froebel, children, contribution, preschool*

Introduction

Froebel was one of the most prominent pedagogues, who influenced greatly the development of pedagogical theory and practice. He regarded the innate characteristics of children and thus, he suggested that these characteristics be recognized and valued by educators and parents. Friedrich Froebel is one of the most prominent pedagogues, who with his theory and pedagogical practice, is rightly considered the founder of preschool education. He designed the preschool education system as part of the education system. Froebel, in addition to his pedagogical theory, was also involved in practical work, he founded the first kindergarten. Froebel was dedicated to the development of children through their self-activity and creativity. He considered physical development of children as very important, he used to let children play outdoors in the fresh air. Froebel was the first who dealt with the theory and practice of the play, and he used toys as educational tools.

Froebel based his pedagogical system on pedagogical principles, according to which the child should be educated.

According to Froebel, family has a special role on education of preschool children, recommending that mothers should be educated as well. Accordingly, he was for a healthy family upbringing and proper education of mothers.

Froebel's approach on the education of preschool children, made him popular to many educators in different countries. Based on Froebel's idea, many European and world countries opened their first kindergartens. The Froebelian system, and Froebelian kindergartens, were opened in America, Japan, and many other countries. This system was implemented in some of the Balkan countries as well, including Kosovo.

1. Friedrich wilhelm august Fröbel (1782-1852)

Friedrich Wilhelm August Fröbel was a well-known German educator who laid the foundations of modern education based on the recognition that children have unique needs and capabilities. (Asha, 2015; Baidya et al. 2015; Boss, 2014; Kahr, B., 2003; Manning, 2005; Meta, 2015; Tovey, 2013). He was born at Oberwissbach (Thüringen) in 1782. After a long period of self-

education, Froebel studied natural sciences, mathematics and philosophy (Koliqi, 1998). After graduating high school, he enrolled at the Universities of Jena, Gelingen and Berlin (Koliqi, 1998), and due to financial problems (Kahr, 2003; Zhlebnik, 1964), he interrupted his studies. He lived during an unrest historical period manifested by political turmoil, a period of transition from feudalism to capitalism in most of Europe. Froebel was influenced by Schelling, Fichte and Hegel (Koliqi, 1998). Froebel tried various kinds of employment until he took a teaching appointment at a progressive model school in Frankfurt, but he lacked pedagogical culture (Zhlebnik, 1964). In Frankfurt, he used to work as a private tutor, teaching the children of noble families, and he worked at several other schools throughout Germany. In order to become a proficient teacher, he went to Switzerland to visit Pestalozzi, and then he lived in Yverdon for two years. Froebel believed that he found the work of his life and studied Pestalozzi's educational system from 1808 to 1810 in Yverdon (Ildiz, Ilhan, Gökçen and Emine Ahmetoğlu, 2018). In Yverdon, Froebel opened a teacher-training course and became the head of a new orphan asylum at Burgdorf, where Pestalozzi used to work. Upon returning to Blankenburg from Switzerland, he opened his first Kindergarten, or "garden of children," in 1837 (Koliqi, 1998). During the years 1838-1840, he published the weekly newspaper with the motto "Come, let us live with our children", and drafted the methodology of education and also began to publish his theories on education (Koliqi, 1998). Perhaps, it was Froebel's difficult and unhappy childhood the main reason that he contributed to the idea that family is the most important space where one can be educated, and according to him, love and care are key elements to a successful education process.

Froebel presented his pedagogical theories in two of his published books, one published in 1826 and the other in 1843.

Froebel's first and most important work was called *Die Menscherziehung*, published in 1826. In this book, Froebel presented his views on preschool education.

Froebel's second work was *Mother Play and Nursery Song*, published in 1843.

To honor Froebel's great educational contribution, in his tombstone, which consists of the main elements of the "gifts" (a square plate, cube,

cylinder, sphere) are engraved the words that represent his motto: Come, let us live with our children! (Koliqi, 1998).

Froebel was a pedagogue, who with his ideas and example, influenced many world lecturers.

2. Froebel's pedagogical system

Froebel based his pedagogical ideas on classical German idealist philosophy of Schelling, Hegel and Fichte. Froebel's theory has a mystical and metaphysical context. He viewed cosmos as a unity created by God. According to him, all things have come from the Divine Unity, from God and have their origin in the Divine Unity, in God himself (Koliqi, 1998). On this philosophical basis and under the influence of Pestalozzi and Rousseau, Froebel built his pedagogical system (Koliqi, 1998; Weston 2000). He was one of the first to emphasize the need to educate young children, as the foundation of future achievements, and development of society. Unlike traditional education, he suggests that children should be abstained from memorization (Baidya, 2015), and progress through their activities (Kibor, 2004; Tovey, 2013).

Some of the issues and concepts on which Froebel dwells on expressing his views on education are environment, play, music and rhythm, gifts (manipulative materials) and the role of adults in education.

Froebel based his concept of education on materials - gifts. It included gifts of nature (sand, rocks, branches, grains, plants, etc.) and gifts - educational toys. The child by exploring them acquires knowledge and creates shapes from them. Teacher's task is to provide the right materials, which will help the development of children by experimenting with them and playing games (ROSZAK, 2018).

Froebel was an idealist. He believed that every child has an innate inner strength that helps him grow and develop (Best, 2016; Darling, 2017).

Froebel was clear about the purpose of education. He asserts, "The purpose of education is to encourage and guide man as a conscious, thinking and perceiving being in such a way that he becomes a pure and perfect

representation of that divine inner law through his own personal choice; (Dar, 2018; Peerzada, 2016).

Froebel contributed a lot to pedagogy, and mostly excelled in preschool pedagogy. He drafted the principles, known as Froebel principles, opened the first kindergarten and is considered as the founder of preschool pedagogy.

Froebel drafted pedagogical principles, devised the discipline, dealt with theoretical and practical issue of children's play and toys, highly valued the role of the mother and educator in the education of preschool children.

With his ideas and example, he became a role model for many educators and influenced many countries to follow his example, opening kindergartens for preschool children.

3. Froebel's contribution to early childhood education

Froebel along with Komensky, are considered the founders of preschool pedagogy (Rexhepagiq, 2002). He was the first pedagogue who elaborated the theory of preschool education and visualized the content and methodology of preschool education (Zhlebnik, 1964). Froebel approached the preschool education issues only after gaining pedagogical experience as an educator, teacher and organizer of educational institutions. Froebel considered preschool education as the foundation and as an organic part of the whole educational system (Bartushkova, 1964).

Froebel believed that the evidence of contemporary studies demonstrates that the first three years of life have a significant effect on brain development (Bruce, 2012). Froebel found out that brain development is quite rapid during the first three years of life and stressed the importance of early education in order to maximize children's learning and development (Boss, 2014). Socialization, as one of the most important goals of early childhood education, was adopted by Froebel as an essential principle for education (Kibor, 2004).

At the core of his pedagogical doctrine, he incorporated child's instinctive aspirations: the aspiration for cognition, activity, artistic expression, and religious aspiration. According to Froebel, the divine principle

is paramount because it operates in every being (Rexhepagiq, 2002), especially in early childhood.

To better understand his views, Froebel wrote two more important books which are directly related to the educational purpose of the pedagogical system and the kindergarten founded by him. Froebel's first major work was *The Education of Man (Die Menscherziehung)* 1826. This book is about his pedagogy, education is defined as a means to enable children to discover and live their destiny. Human education has a special purpose, the knowledge of the divine in man and the interconnectedness of all things must have the essence of experience in education and teaching. "A good education will always be the fundamental principle in the purpose of my educational work" (Wienbrad, 2013). Froebel's second book is "Mother-Play and Nursery Songs" 1843. This book is about the daily life of mothers as he asserts: "The only perfect protector and the care of free self-activity is the mother's love". This book has been translated in many languages, it includes a collection of songs and games that are already popular in all European countries, traditionally used in kindergartens. In this book, he particularly talks about the education of children during the first three years of life, addressing the mother with a language that surprises everyone, because it seems as if he feels in his heart all the vibrations of love, joy, hope, fear. and the anxiety that a mother feels only when she sees her child. He believed that children should be the center of family life and that their guardians should have knowledge about the 'laws of development', laws which he established within the divine law and the connection with the natural world (Walsh, D.J., Chung, S. and Tufekci, A., 2001).

3.1. Kindergarten according to Froebel's concept

Froebel emphasized the educational role of kindergarten (Rexhepagiq, 2002), and was the first in the history of education to come up with the idea of Preschool Education in the form of Kindergarten (Dar, 2018; Peerzada, 2016). Froebel opened an infant school in Blankenburg and named it Kindergarten. The kindergarten was created to be a place where children are "Allowed to Bloom" (Dar, 2018; Peerzada, 2016). They thrive when they are emotionally secure and in close relationships with others, including family and community (Tovey, 2017). Froebel considered this school as a garden and the teacher as a

gardener who takes care of small human plants and helps them grow in beauty and perfection. Children were given freedom in activity while Froebel saw this as a kind of gentle education, it was really quite structured. Kindergarten was created to help children for their optimal growth and development, providing an environment to realize their potential to the fullest extent. His purpose in defining kindergarten was to bring up free people who think and take action (Stephen, 1994). In Kindergarten all efforts are made to unleash the innate potentials of children. But this unleash should be instructed not formed, and the development of children should not be imposed and forced. (Dar, 2018; Peerzada, 2016). Froebel saw children as active, curious, creative, students who learn best through activity, play, talk, and self-reflect. He rejected teachers' tradition who viewed children as passive learners. He believed in education through activity and research. Applying these ideas in kindergarten were radical concepts at the time (Tovey, 2017). Although Froebel had done a very valuable job in opening the kindergartens, latter authors opposed Froebel's approach. Thorndike criticized Froebel regarding the materials, which according to him, should be more relevant, while Dewey, considered that kindergartens are imitation and based on manipulation of objects (Ildiz, Ilhan, Gökçen and Emine Ahmetoğlu, 2018).

Despite criticism, Froebel was one of the creators of kindergartens, and thanks to his progressive ideas many countries founded kindergartens, based on his system.

3.2. The Importance of the Play according to Froebel

Froebel's greatest contribution to early childhood education was the realization of play, which was a means by which children could express their inner nature. He understood the play of the preschool child as an important activity with deep meaning, and he warned the parents and educators about the use of the play for educational purposes (Bartushkova, 1964).

The Froebelian system was the first pedagogical system dealing with theoretical and practical aspects of the play, and its educational function (Koliqi, 1998). The play has a social and historical character. The importance of the play in the development of children is considered as an essential

component, because play's greatest value is when the child manages to get to know nature, experience its beauty and practice language.

His belief that a child should be active and engaged in meaningful play was his most important contribution to education: Froebel gifts and professions (Provenzo, 2009). Fredrich Froebel is considered to be the inventor of the Play, as a method of education. Froebel used to say the play is a source of joy for the child, because it responds to their own nature (Koliqi, 1998). Froebel's aim was to introduce the spirit of the play to educational institutions. He believed and defended his thesis that the best way to get to know and learn about a child was through play in a friendly environment. Imitating adults during play was the way children learned the ways of the world. So, he believed that educating children by play was the best way to harness their natural abilities and teach them skills, based on their potentials.

3.3. Froebel's gifts

Toys are an important part in the development of the child, since children spend most of the day playing, engaged in various activities and with a variety of toys. Froebel was one of the pedagogical personalities who valued the use of toys during play and believed they increase social, linguistic and scientific skills.

Froebel, in the kindergarten he founded, used many toys and tools for fun activities, so-called gifts. Froebel's Gifts include wooden blocks, six sets of cubes, spheres and cylinders, colored felt balls etc. (Bartushkova, 1964; Zhlebnik, 1964). Froebel's gifts adhere to the principles of education for harmony, respect and play, prepared pedagogical exercises that represent the synthetic combination of contrasts. Froebel used these tools as educational tools (Asha, 2015; McCann, 2013; Tovey, 2013; Manning, 2005; Provenzo, 2009; Weston 2000) and tried to improve the education of urban families' children (Bartushkova, 1964). The materials seem simple; however, they encourage children to learn in a number of different ways, enabling them to learn universal concepts through object manipulation and supporting physical, mental maturity at a higher level (Asha, 2015; Boss, 2014; Provenzo, 2009).

Gifts are symbols, and Froebel also recognised the appeal of patterns and order for children (Zhlebnik, 1964). He said that the first gift should be

the ball, because it symbolizes endless movement (Koliqi, 1998). Under the influence of Pestalozzi, using these gifts, Froebel wanted children to get familiar with elementary geometric figures, shape and number, and in this way the children would create an image of the objects around them.

In addition to these gifts, Froebel recommended a whole series of other tools, which would also help the child to know the world and develop their creativity (Zhlebnik, 1964).

3.4. Froebel's principles

Froebel's pedagogical system is based on several principles (Koliqi, 1998).

The principle of education according to the law of nature - According to this principle, man must be educated according to the law of the universe and according to the laws of man. He believed that the child should grow in harmony with the four instincts: the instinct for action, the instinct for cognition, the artistic instinct and the religious instinct (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964).

The principle of development - According to this principle, education should be directed towards development and help the child in continuous self-development. Education should provide environments for the children to develop their creativity (Zhlebnik, 1964). According to Froebel, there are three phases of development and education of the child: from birth to age 2/3, from age 2/3 to age 7, and the third period, the age 7 (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964).

The principle of self-activity - Froebel viewed children as curious, inquisitive with an innate drive for self-activity. They learn by exploring, playing, sharing things, asking questions, and trying to understand the world around them (Tovey, 2017). According to Froebel, self-activity gives children joy, freedom, contentment and peace. This enables the children to discover their personality and achieve self-realization. Froebel believed that the children should not be content with any activities suggested by parents or teachers. He emphasizes that the child should be given complete freedom (Dar, 2018; Peerzada, 2016). According to Froebel, play is the most important activity of all the forms of self-activity (Koliqi, 1998).

The principle of social participation - According to Froebel, man and his activity are closely related to the social environment. From the beginning, in order to develop different aspects of personality, children need to be capable to lead group life and live well in society (Dar, 2018; Peerzada, 2016). Froebel claimed that proper education can be accomplished only in the company of others because the life of the individual is an integral part of society (Dar, 2018; Koliqi, 1998; Peerzada, 2016). He believed that all social institutions such as home, school, church and state, etc., are development agencies of the individual to realize unity in diversity (Dar, 2018; Peerzada, 2016).

The principle of freedom - Freedom for Froebel meant helping children think for themselves, make choices, solve problems, and pursue their own interests and talents (Tovey, 2017). In Froebel Kindergartens, children were free to move, explore, play, create, participate, and learn at their own pace. Children should be given complete freedom in activities and educational development and there should be no outside interference (Dar, 2018; Peerzada, 2016).

Froebel designed these principles for the proper education of children and considered it necessary to rely on them.

3.5. The role of the educator and cooperation with parents

Froebel highly valued the personality of the educator of preschool children. He stressed the importance of pedagogical education of preschool educators (Zhlebnik, 1964), and he established a special school for professional advancement of preschool institutions educators, (Koliqi, 1998).

His most important contribution in educational theory was his belief in "self-activity" and play as essential factors in educating children. The role of the teacher was not to train or indoctrinate the children, but to encourage their self-expression through play, both individually and in group activities (Curtis, 2020).

The roles of teachers in Froebel schools include games, observation, supporting and extending the learning process, encouraging children's curiosity, expanding their thoughts, helping them develop self-discipline, supporting them to solve problems. and do joint activities with parents (Ildiz, Ilhan, Gökçen and Emine Ahmetoğlu, 2018).

Froebel considered educator - parents cooperation as very important, therefore in order to achieve the best results, he recommended good relations between parents and educators. Froebel is one of the thinkers who laid the foundation of the idea of school collaboration with community and parents (Tovey, Bringing The Froebel Approach to Your Early Years Practice, 2013). Froebel stressed that women should be trained for training children (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964). He supported his argument due to the fact that kindergarten could not replace the family, therefore mothers had to be educated (Zhlebnik, 1964).

Froebel, in addition to the theoretical aspect, also dealt with the practical aspect of training educators, and emphasizing the importance of cooperation between educators and parents.

3.6. Discipline according to Froebel

Froebel was against representative discipline, he believed good education is possible only when children are given total freedom of self-activity. Froebel valued self-activity as a creative development process. To this end, he removed stress from the atmosphere of freedom. Children love to work, play, sing or dance freely, so there should be no interference in their activities. They should be free to spend their time the way they like it, but at the same time, they need to be aware of their obligations. There should be self-control of freedom and respecting the freedoms of others. The whole theory of discipline is based on the notion of complete freedom and free choice (Dar, 2018; Peerzada, 2016).

According to Froebel view on discipline, a teacher has important responsibilities to perform. He has to inculcate sympathetically values likes love, sympathy, humility, cooperation, and obedience to elders. he has to avoid external restraint and bodily punishment. the child should be made to realize that discipline depends upon his love for others, goodwill and mutual understanding. (earlychildcareeducation.wordpress.com ›philosophers).

3.7. Froebel's influence on the opening of kindergartens in the world

Froebel, in addition to Germany and Europe, influenced the opening of many kindergartens worldwide. His ideas got supported in many other countries as well.

One of Froebel's most enthusiastic disciples, Baroness Marenholtz-Bülów, had the merits for bringing his ideas among the teachers in England, France and the Netherlands. Later on, the Froebelian movement was spread to other countries, including the United States, achieving its greatest success. John Dewey adopted Froebel's principles at his experimental school at the University of Chicago. Kindergartens were established throughout Europe and North America and became a standard educational institution for children aged four to six (Curtis, 2020).

In the mid-nineteenth century, the idea of a special kind of education for young children emerged in the United States, with the opening of kindergartens.

Froebel's kindergarten was introduced in America by German immigrants who left Germany for political reasons in the mid-1800s. According to Shapiro, German influence was divided into two periods: 1848-1860 and 1860-1872. The first group of immigrants had knowledge about Froebel's ideas, but they did not have any training for kindergarten education. The second group was trained by Froebel and his followers (Shapiro, 1983).

In 1860, Elizabeth Palmer Peabody, who was familiar with Froebel's ideas, opened a kindergarten in Boston using "gifts," and Froebel's ideas (Tanaka, Y. & Kiyō Satoh, 1993). Peabody, invited Maria Boelte to go to the US, and she helped her organize training for educators to work in kindergartens. (Ross, 1976).

It was during this period that Froebel's ideas began to spread in America. In 1873, at St. Louis Public School, the first public kindergarten was opened by teacher Suzan Blow, who was already familiar with Froebel's idea (Tanaka, Y. & Kiyō Satoh, 1993). She was trained by Peabody and Boelte (Ross, 1976). Also, in 1874, at St. Louis School, was opened a public training school for kindergarten teachers (Tanaka, Y. & Kiyō Satoh, 1993).

The German kindergarten was brought naturally to the US from 1856 to 1870-1880. During this period, American institutions accepted these ideas and adapted them to the circumstances and needs of Americans (Ross, 1976).

Kindergartens according to the Froebelian system, were opened also in Japan. In Japan, Froebel's system was introduced differently, from the way it was introduced in America. There was no connection at all between Froebel and Japan, because Japan had maintained a policy of isolation until 1868 (Tanaka, Y. & Kiyoko Satoh, 1993). Because of isolation, people were informed only by overhearing, through people's experiences, and through books. In 1873, M. Kondo, observed the exhibition in Vienna and recorded his experiences, with details of the content, methods, objects and "gifts" of the Froebelian kindergarten. His book, "Raising a Child" was published in 1875. The Japanese government also published *The Kindergarten*, translated from Kuwata in 1876. This was the beginning, when the Japanese started to understand the Froebelian Kindergarten (Tanaka, Y. & Kiyoko Satoh, 1993).

Froebel's influence was also in the Balkans. In some Balkan countries were opened few kindergartens based on his system. In 1907, in Prizren, was opened a nursery named "Friedrich Froebel". This institution functioned until 1941 (Rexhepagiq, 2002).

Froebel was the most influential pedagogue in the world in terms of opening kindergartens.

Conclusion

Froebel's pedagogical system deals with many important issues, which influenced new initiatives and development of pedagogical concepts. His concepts on preschool education made him considered the founder of preschool education. Regarding the early childhood education, Froebel highly valued the role of the mother and thought mothers should be well prepared in order to give their children a proper education. He was the first to establish a kindergarten for preschool children, thus laying the foundations of preschool education and placing preschool education within the education system. Froebel's activities in kindergartens centered on the importance of play games, and toys as educational means. These views were exemplary how a kindergarten should be, but not leaving aside learning about basic things from nature, mathematics, language and religion.

Froebel held various jobs during his life, but he loved working with children and worked as a private tutor. His pedagogical concepts were

accepted by many pedagogues who followed his path. Based on the Froebelian system, many kindergartens were opened in different countries. Although Froebel's Kindergartens were a widely recognized the program has also been criticized because of some shortcomings

Despite criticism that the system is intertwined with idealistic and mystical metaphysics, Froebel remains one of the most prominent educators and founders of preschool education. Froebel was a great inventor and pedagogue, not only during his time, he remains such to this day. His contribution to preschool education, kindergarten and child development through activities, remains unmatched.

Bibliography

- Asha, A. (2015). Kindergarten Philosophy-A General Summary. *Lokavishkar International E-Journal, 4(2), ISSN 2277-727X.*
- Baidya, M. N. (2015). Educational Thoughts of Friedrich William A. Froebel: A Theoretical Study . *International Journal of Applied Research, 1(2), 135-137.* Gjetur 08.05.2021, nga <http://www.Allresearchjournal.Com/Archives/2015/Vol1issue2/Partc/1-1>.
- Bartushkova, M. (1964). *Pedagogjia e moshës parashkollore.* ETMM, page 247-248, Prishtinë.
- Best, R. (2016). Exploring The Spiritual in The Pedagogy of Friedrich Froebel. *International Journal of Children's Spirituality, 21, (3-4).* doi:10.1080/1364436X.2016.1231664.
- Boss, M. A. (2014). Child Development and Early Stimulation and Learning Resources. Gjetur në <https://D3gxp3iknbs7bs.Cloudfront.Net/Attachments/3611160a-941c78b3922e239ac8f4f.Pdf>.
- Bruce, T. (2012). *Early Childhood Practice: Froebel Today.*
- Curtis, J. S. (2020). *Friedrich Froebel, German educator.* www.britannica.com.

- Dar, A. R. (2018). Educational thought of Friedrich August Froebel. *IJAMSR, Volume 1, Issue 9, ISSN:2581-4281*, 36-42.
- Darling, E. (2017). Womanliness in The Slums: A Free Kindergarten Gn Early Twentieth-Century Edinburgh, *Gender & History*, 29(2), 359–386, 10.1111/1468-0424.12287.
- Ildiz, Ilhan, Gökçen and Emine Ahmetoğlu. (2018). The Friedrich Froebel Approach. Recent Researches in Education. *Cambridge Scholars Publishing. ISBN (10): 1-5275-1303-3 ISBN (13): 978-1-5275-1303-7, pages 354-367.*
- Kahr, B. (2013). Crystal Engineering in Kindergarten, *Crystal Growth & Design*, 4(1), 3-9. doi:10.1021/cg034152s.
- Kibor, E. J. (2004). The Impact of Friedrich Froebel on Education Through 19th and 20th Centuries. *Africa Journal of Evangelical Theology*. Gjetur në https://biblicalstudies.org.uk/pdf/ajet/23-2_187.pdf.
- Koliqi, H. (1998). *Historia e Pedagogjisë botërore II*. Prishtinë: UP.
- Manning, J. P. (2005). Rediscovering Froebel: A Call to Re-Examine His Life & Gifts. *Early Childhood Education Journal* 32 (6), 371-376. doi:10.1007/s10643-005-0004-8.
- Mccann, L. (2013). *Learning from the Past to Inform Our Present: A Survey of The Evolution of Childhood and The Kindergarten Learning Landscapes*, 7(1), 3-7.
- Meta, T. (2015). *The Contributions of Preschool Education on The First Cycle Primary School Students Learning Process and Academic Achievement: Implications to Curriculum Development. Department of Curriculum and Teacher's Professional Development Studies. Addis Ababa University School of Graduate Studies.*
- Peerzada, N. (2016). Educational Ideas of Fridrich August Froebel. *IJSAE, Volume 4, Issue 02, Pages-4983-4988. ISSN (e): 2321-7545.*
- Provenzo, E. F. (2009). Friedrich Froebel's Gifts: Connecting The Spiritual and Aesthetic to The Real World of Play and Learning. *American*

- Journal of Play*, 2(1), 85-99. Gjetur në <http://www.journalofplay.org/sites/www.journalofplay.org/files/pdf-articles/2-1-article-friedrich-froebels-gifts.pdf>.
- Rexhepagiq, J. (2002). *Tema të zgjedhura bashkëkohore pedagogjike*. Prishtinë: Libri Shkollor.
- Ross, E. D. (1976). *The kindergarten crusade: The establishment of preschool education in the United States*. Athens: Ohio University Press.
- ROSZAK, M. (2018). *Friedrich Froebel's pedagogical concept within polish pre-school education – the revival of 19th century thought in modern institutional upbringing of children*. 149–162 | ISSN 2544–5502. Gjetur në <http://societyregister.eu/>.
- Shapiro, M. S. (1983). *Child's garden: The kindergarten movement from Froebel to Dewey*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Stephen, J. (1994). *Froebel and Early Childhood Education Ğn America. Viewpoints (Opinion/Position Papers, Essays, Etc.)*. Gjetur në <http://Files.Eric.Ed.Gov/Fulltext/ED385386.Pdf>.
- Tanaka, Y. & Kiyo Satoh. (1993). The contribution and influence of Friedrich Froebele's ideology; the U.S. and Japan. *Hyogo University of Teacher Education Journal*, vol 13, ser. 1, 115-120.
- Tovey, H. (2013). *Bringing The Froebel Approach to Your Early Years Practice*. London: Routledge.
- Tovey, H. (2017). *Froebel's principles and practice today*. Froebel Trust. Clarence Lodge, Clarence Lane, Roehampton, London SW15 5JW Registered Charity No.1145128. Gjetur në www.froebeltrust.org.uk.
- Walsh, D.J., Chung, S. and Tufekci, A. (2001). *Friedrich Wilhelm Froebel, 1782-1852 in J.A. Palmer (ed) Fifty Major Thinkers on Education From Confucius to Dewey*. Milton Park: Routledge, 94-99.

Weston, P. (2000). *Friedrich Froebel: His Life, Times & Significance*.
London, UK: University of Surrey Roehampton.

Wienbrad, A. (2013). *Die Menschenerziehung, die Erziehungs-, Unterrichts-
und Lehrkunst*. Gjetur në www.froebelweb.de › images › pdf ›.

Zhlebnik, L. (1964). *Histori e përgjithshme e shkollave dhe ideve
pedagogjike*. Beograd: EBTRSS.

PESTALOZZI'S CONTRIBUTION TO THE CONCEPT OF CONTEMPORARY SCHOOL AND EDUCATION

Avdyl Kastrati- PhD Candidate

Prishtina, Republic of Kosova

avdylkastrati@hotmail.com

Abstract

Pestalozzi is one of the most prominent pedagogues in the world, who contributed in many disciplines of pedagogy, such as family pedagogy, didactics, methodology, etc. His theoretical and practical contribution brought school and education to another level. He was against scholastic school and education, and made efforts that students acquire knowledge through practical activities by applying learning tools. Pestalozzi tried to put his theoretical ideas into practice, thus he founded and worked in several educational institutions. Pestalozzi, by his example became a model of a loving, democratic teacher, where children were not punished, but cared. During the educational work, Pestalozzi tried to make the connection between teaching and practical work. He can be considered as the first pedagogue who tried to connect theoretical teaching with practical work. Pestalozzi made an important contribution to methodology and didactics. In methodology, he contributed especially to the methodology of the mother tongue, but also to the methodology of arithmetic, geometry, geography, etc. In didactics, he contributed to the articulation of the teaching process, the examination of basic teaching elements, didactic principles, etc. Among the main principles, Pestalozzi took into consideration the principle of intuition, according to him, everything starts with intuition.

With his theoretical and practical contribution, he became an example of a good, kind, ethical teacher and influenced many pedagogues and intellectuals of his time and hereafter.

Keywords: *Education, contemporary, conception, contribution, Pestalozzi, school.*

Introduction

Many world-renowned pedagogues have contributed to the advancement of pedagogy and the democratization of school and education system. Among the most prominent pedagogues, who can never be left out, is Johann Heinrich Pestalozzi. Pestalozzi was and will be an example to every educator and his place in the history of pedagogy will always be among the most outstanding pedagogues. Pestalozzi with his modest life and behavior set the example of what a man and an educator should be. He was an intellectual, who dealt with the theory of many pedagogical issues, but at the same time he was also a teacher of practical realization, as he taught the children of the poor. He was a great humanist; he spent his wealth in helping others. Initially, he engaged the poor peasants in agriculture and at the same time tried to show the effectiveness of agricultural measures. Later, with his wealth, he built a neglected children's home in Neuhof. Here he taught children and at the same time he engaged them in practical work.

Pestalozzi tried at all costs to influence the democratization of the school, and in the institutions where he worked, the students were treated with tenderness and love, there was no corporal punishment, there was no memorization, knowledge was logical etc.

Pestalozzi, despite the fact that there were times he failed to achieve his goals, e.g. the experiment with agro-technical measures failed, he did not stop working. This is an example that should be followed, despite the lack of results, continuous efforts should be made. Pestalozzi was like that, he put his ideas into his works, and he did not stop trying to put his pedagogical ideas into practice. He fought for the poor to get an education; he was active in several different countries. Pestalozzi was one of the most prominent pedagogues who influenced the establishment of the contemporary school.

He made a great contribution initially in respect and love for man, and in the establishment of contemporary pedagogy.

Despite the fact that Pestalozzi did not manage to have many results in practical work, this probably due to the conditions and circumstances of that time, he managed to get his ideas implemented by many pedagogues and become an example.

1. Johan Heinrich Pestalozzi

Pestalozzi was born in Zurich, in 1746 (Koliqi, 1998), in a family with high social status, but his father, who was a surgeon, died when he was only five years old, leaving the family little money (Forkner, 2013). After the death of his father, Pestalozzi became close with his grandfather, Andreas Pestalozzi, a pastor with a long social service life (Rusk, 1979). It was the influence of his mother and his grandfather that led Pestalozzi to his goal of improving human society (Forkner, 2013). After primary and Latin school, Pestalozzi enrolled in "Collegium Carolinum" high school, where he studied philology, philosophy, law and agriculture (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964), whereas he abandoned the study of theology.

Pestalozzi lived in a period when the lower and middle classes were in a very difficult economic and social situation (Koliqi, 1998), a situation which had affected Pestalozzi (Zhlebnik, 1964). Pestalozzi did not agree with this situation, and refused to put up with any injustice, thus was arrested and put in prison (Koliqi, 1998).

In 1768, near Zurich, he bought some land and built a farm. In this farm the villagers had the opportunity to be directly acquainted with the impact of agro-technical measures on agriculture and livestock, to be trained in working the land, processing textiles, milk, etc. (Koliqi, 1998).

Pestalozzi began his educational activities in 1774 (Koliqi, 1998), influenced by Jean- Jacques Rousseau book "Emile" built a shelter and taught orphans and poor children (Frokner, 2013). There were fifty children in this institution, where he aimed to help children through their work and along with work to learn writing, reading and arithmetic (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964). In this institution, Pestalozzi made efforts to combine learning with productive work (Osmani, 1983). Pestalozzi's experiment in teaching through work failed and due to financial bankruptcy, this school was closed (Soëtdard, 1994).

In 1780, Pestalozzi published his first pedagogical work "The Evening Hours of a Hermit" which was a great success (Rusk, 1979). In 1781, Pestalozzi published the novel "Leonard and Gertrude" (Bartuskova, 1964; Koliqi, 1998; Osmani, 1983; Rusk, 1979; Zhlebnik, 1964), and republished it in 1790-1792 (Soëtard, 1994), and in honour of this novel, the Legislative Assembly of France, in 1792, declared Pestalozzi an honorary citizen of the Republic of France (Koliqi, 1998; Soëtard, 1994). In 1782, Pestalozzi published the work "Christopher and Elizabeth".

During the years 1798-1799, Pestalozzi, at the request of the Swiss government, continued his pedagogical activity in Stans, where he opened the "Orphanage" and gathered eighty neglected children (Koliqi, 1998). Despite the difficult conditions, in Stans, Pestalozzi looked after the children and offered them parental warmth. Pestalozzi worked with great dedication and love for the children in Stans, but this institution was closed because the French army occupied it and turned it into a military hospital (Koliqi, 1998).

From 1799 to 1804, Pestalozzi continued his pedagogical activity in Burgdorf. In Burgdorf he worked as a teacher in an elementary school, but the school principal and teachers did not agree with his teaching methods (Koliqi, 1998), and Pestalozzi left this school.

After leaving the school, with the consent of the government, he turned a castle into a school and a seminary for teachers, but in 1804, this castle was usurped by the government and the pedagogical work of Pestalozzi was interrupted (Widmer, 1973, at Koliqi, 1998).

During the period 1801-1804, Pestalozzi published his most important works, such as: How Gertrude Teaches Her Children, Letters on Early Education, The Mothers' book, etc.

Pestalozzi achieved great success in the Swiss town of Yverdon, where set-up his new institute in the castle of Yverdon, which was a high school and had a seminar for teachers (Koliqi, 1998), Pestalozzi worked at institute in Yverdon until 1825. History knows no other education institution in Europe up to that time, which attracted so much attention of various European and world circles (Koliqi, 1998). Pestalozzi's pedagogical movement in Yverdon first spread to Germany, France, Spain, Italy and England, then to Russia and America (Koliqi, 1998).

Pestalozzi was a humble man, a teacher, financially supported by his wife and friends, facing constant failures, who thought of nothing more than the improvement welfare of the poor, especially poor children (Rudy, 2000).

In 1826, Pestalozzi also published autobiographical works: *The Events of My Life* and *Swansong*. He died in 1827 in Brugg. Some of the inscription on Pestalozzi's grave are: Saviour of the Poor on the Neuhof, Preacher to the People in Leonard and Gertrude, In Stans, Father of the orphan, He did everything for others, nothing for himself.

Pestalozzi lived a simple life and tried to help all those in need.

2. Pestalozzi's pedagogical system

Pestalozzi, created a special pedagogical system of historical importance, and with his ideas he influenced many pedagogues. Pestalozzi is considered as the father of modern educational science, he directly inspired Froebel and Herbart and his name is associated with all the movements for educational reforms that aroused the passions of the nineteenth century (Soëtard, 1994).

Many years of practical and theoretical pedagogical work of Pestalozzi in Neuhof, Stans, then in Burgdorf and Yverdon and his works, prove that even during his life, this pedagogue exceeded the limits of the Swiss pedagogy history, especially with his basic ideas; the first, "the rise of the people", and the second "life shapes you" (Rexhepagic, 2002). Pestalozzi based his pedagogical system on his conception of man. According to him, firstly, man is an active being and aims to develop from the embryo; secondly, man is in communion with the creator of the universe and in communion with other people, and thus he experiences these communions through faith in God and through active love for people, and third, the freedom of moral will is found in human nature itself (Koliqi, 1998).

The purpose of education according to Pestalozzi is the development of natural abilities, the formation of man with high moral qualities (Osmani, 1983), while the purpose of the ideal school is moral education (Hunziker, 1881). Pestalozzi believed that education should develop the powers of 'Head', 'Heart' and 'Hands', constantly and according to their specific living

conditions. The teacher is therefore not a scholarly man but a man with a clear vision, a warm heart, and a strong hand (Hunziker, 1881).

In his book "The Mothers' Book", Pestalozzi emphasized the role of education in early childhood, the influence of the family on children education and their preparation for school, the importance of work ethics, etc. (Rexhepagic, 2002). Pestalozzi is one of the founders of the primary education didactics (Osmani, 1983).

From the problematic perspective, Pestalozzi's pedagogical views would find their place in the theory of school and society familiarization, which consists in the tendency to develop positive family relationships in educational institutions (Zuna-Deva, A., 2003).

Pestalozzi's pedagogical system is consisted of a number of ideas, family pedagogy, preschool pedagogy, education ethics, work ethics, physical and health education, didactics, teaching methodology, the role of the teacher, and many other matters.

Pestalozzi highly valued family moral principles and the role of the mother in the family upbringing of children (Bartushkova, 1964), and this was precisely why he had been criticized for underestimating the role of the father (Osmani, 1983).

Through the theoretical approach of many pedagogical issues, Pestalozzi managed to enter the rank of the most prominent and influential pedagogues of the time, in Europe and beyond, while through practical approach, he managed to become an exemplary teacher for others.

3. Pestalozzi's contribution to the concept of contemporary school and education

Pestalozzi is one of the most prominent pedagogues, who constantly made efforts for the democratization of school and education. He is known as one of the founders of the didactics of primary education (Osmani, 1983). Pestalozzi is one of the adamant opponents of scholastic teaching. In developing his didactic ideas, he especially made contribution to the process of cognitive learning, emphasizing the importance of observation as a starting point, which leads to the last stage in learning and which is thinking (Zylfiu,

N., 2005). Pestalozzi devoted his whole life to the education and upbringing of the poor, experiencing with them both joys and sufferings (Rexhepagic, 2002). In his work, he paid attention to the relation between work and teaching, contributed to primary education, teaching methodology, family pedagogy, valued and respected the teacher, and he proposed that they be professionally trained (Rudy, 2000). He made a valuable contribution to the democratization of the school and the respecting the students, etc. The author Robert Down (1975), in his book: Heinrich Pestalozzi calls Pestalozzi the father of modern pedagogy.

3.1. Pestalozzi's view on education

In the late 18th century, under the influence of Rousseau, the focus of education was shifted towards students. It was not simply students' indoctrination, but developing their natural abilities through methods that were considered most appropriate to their nature. The concept of teaching began to change by formulating new methods appropriate to the nature of children (Da Costa, 2014). Undoubtedly the most exemplary figure of this search for new methods more suitable for children was Pestalozzi, who tried to understand and improve education of people (Eby, 1962 in Da Costa, 2014).

Unlike Rousseau, who argues that students should be educated away from the corrupting influences of their environment, Pestalozzi argues that local education enables society's regeneration. Biographical records of Pestalozzi's life show his awareness to the conditions of the poor and his life among ordinary people and the experience of their hardships (Guttek, 1968; Monroe, 1969). He argues that "natural" education should start at home under the supervision of mothers and continue in home-like school settings under the supervision of skilled instructors (Laubach, 2011).

Pestalozzi explained that primary education is naturally divided into moral, intellectual and physical education (Schmid, 1997), respectively based on the education of the heart, head and hand of the child. The three parts of Pestalozzi's original method, moral, intellectual and physical education must be related and taken as a whole. The nature of the basic method is an internal conformity of all powers. Pestalozzi stressed that education aims to let the child explore the sense of inner dignity (Schmid, 1997).

Pestalozzi highly valued the educational role of work and was the first to try to include it in schools (Osmani, 1983). In 1774, in Neuhof, he opened a boarding school for poor children. Starting from the humanist idea, he brought up the idea of linking learning with productive work (Kraja, 1993).

Pestalozzi's theory and practice are in progress. His great philanthropic endeavors did not fully realize during his lifetime, due to financial difficulties, the innovation of his methods, and sometimes harsh criticism of his contemporaries (Barnard, 1859). The most important contribution of the educational reformer is that he inspired the progressive thinkers of his time and later the use of his ideas by them. The most influential proponent of democratic education, John Dewey, is one of the pedagogues who also borrow from Pestalozzi's philosophy (Baird, 1940 in Laubach, M. 2011).

According to Pestalozzi, to maintain true democracy with deliberate and critically participating citizens, it is essential to be open to appropriate and necessary curriculum adjustments in order to address child-centered concerns important for future democratic generations. Civic and parental responsibility rests in the hands of individuals and society and calls for rethinking the roles of parents and teachers in the education of children. Pestalozzi's Child-centered methods, which aim the development of the child as a whole, have proven successful in his time and continue to help in determination of good learning (Laubach, 2011).

According to Pestalozzi, efforts should be made to develop the innate abilities of children, which according to him; man has three main innate forces: head, heart and hand (Koliqi, 1998).

Pestalozzi rejects the education for reproduction of an ideal or real world: he perceives it as a form of action, which allows every person to recognize his individuality and make a "creative self" (Sowtard, 1994). Pestalozzi formed the purpose of education, which aimed at the harmonious development of man and his powers. He further operationalized this goal in three dimensions: mental, moral and working (Murati, 2004).

Moral education is the core of Pestalozzi's pedagogical system, although he considers that physical and working education are also important for the proper education of children.

Pestalozzi made a valuable contribution to education, both for the time he lived and for later times.

3.2. School according to Pestalozzi's concept

Pestalozzi is one of the pedagogues who gave a lot for the idea of a contemporary primary school. He fought for the establishment of primary schools and for the improvement of primary school teaching, harshly criticizing existing schools (Zhlebnik, 1964). One of Pestalozzi's pedagogical ideas was to expand the elementary school curriculum. The teacher-reformer introduced into the teaching process writing and reading skills, measuring and counting, singing, drawing and gymnastics, as well as the acquisition of knowledge in the field of history and geography. Pestalozzi significantly expanded the boundaries of general education that existed in the school of that period, because in those institutions children used to learn only the elements of reading and the laws of God (hr.sodiummedia.com › 4125673-pestalozzi).

While addressing the problems in education, Pestalozzi saw that the root of the problem was that schools were run by curricula and not by the needs of students. Schools in Switzerland were created for the needs of society and not of the individual. He believed that the purpose of education was the development of the individual, not for the needs of society (Rudy, 2000).

According to Pestalozzi, a special system should be applied in the schools, which does not simply transmit to young people the knowledge that civilization has already mounted up, but a system which in a way enable them to build their freedom as independent beings (Soëtard, 1994).

The period between the failure of the Neuhof experiment (1780) and the new experiment at Stans (1799) is usually dealt extensively by critics of Pestalozzi's work. The fact is that it was seen as a decisive change in all his intellectual and practical approach that he had to draw from his early experiences a new kind of a man with a new consciousness (Soëtard, 1994).

In 1800, Pestalozzi founded an educational institute in Burgdorf and later became famous for what it was called "method", an educational theory, a kind of teacher training. Pestalozzi developed his notion of method as a harmonious, efficient, and simple concept for teaching educational theory in a book called *Method (Die Methode, eine) Denkschrift*, (1800), where he

formulated a plan for "Psychologizing human learning" (Pestalozzi, 1998, in Horlacher, 2019).

Here, "psychologizing " meant two things: first, those teaching methods must take into account the "nature of the child's mind," meaning that there must be an awareness of cognitive psychology of development; and second, that the social situation of future adults should be taken into account when the child was learning, which means that one should teach the individual the "situation and circumstances" (Horlacher, 2019) .Johann Heinrich Pestalozzi promised his Method as a way of educating about everything and that could be easily managed by mothers at home for early childhood, eventually leading to a healthy person characterized by morality (Horlacher, 2011). To develop this method, Pestalozzi published the book *How Gertrude teaches her children*", and later his so-called *Beginner Books*, especially "The Mothers Book". However, not only was home education reformed, but school education as well (Horlacher, 2011).

According to Pestalozzi, teaching should be achieved for the "nature of the mind" and to promote the development of individual creative powers, as they are the foundation on which the progress is built. According to Pestalozzi view, the creative powers develop by following a certain scheme, which is identical for all. Objects, however, which promote the development of these powers, vary and derive from the current individual living conditions of children (Horlacher, 2019).

By rejecting corporal punishment, memorizing words and books, Pestalozzi envisioned schools that were constant institutions, where teachers actively engaged students in learning through sensual experiences. Such schools were to educate individuals who were intellectually, morally, and physically well-prepared. Through engaging in activities, students should learn useful occupations that complement their other studies. (education.stateuniversity.com › pages › Pestalozzi-Johan.).

Pestalozzi's Method relied on two main premises:

- Children need an emotionally secure environment such as establishing successful learning; and
- Instructions should follow the generalized process of human conceptualism that begins with sensation; emphasizing sensual learning, using

the principle of intuition, a process that involved creating clear concepts from semantic impressions. Pestalozzi designed lessons for objects in which children, led by teachers, examined the shape (form), number (quantity and weight) of objects and named them after direct experience with them. Learning objects was Pestalozzi's most popular and widely accepted element (education.stateuniversity.com › pages › Pestalozzi-Johan).

Pestalozzi wanted to give his conceptualized school the new didactics, new teaching content, new teaching principles, new methodology of elementary teaching (Zhlebnik, 1946). Pestalozzi influenced popular schools and prominent pedagogical personalities in Western Europe and Russia (Zhlebnik, 1964).

With his theoretical-practical contribution, Pestalozzi influenced the school which took a new direction and form, and laid the foundations of the modern school.

3.3. Pestalozzi's Didactics

Pestalozzi is the most important in the history of pedagogy precisely in terms of didactics (Koliqi, 1998; Zaninović, 1988), especially in the enunciation of the teaching process (Koliqi, 1998). According to Pestalozzi, the enunciation of the learning process should run according to this progress:

- Dividing the work object (learning unit) into simple and concrete elements;

- Psychological systematization of these elements, their adaptation to students' individual abilities, from the simplest to more complicated;

- Intuition (observation) of these elements by students, and

- Conversation with students about the gained impressions from observing the elements of the work objects (Koliqi, 1998).

In addition to enunciating the learning process, Pestalozzi is also known for addressing a number of didactic principles. Because of his didactic thoughts and teaching practice, which he successfully developed, a number of didactic principles became part in the process of organization and preparation of teaching (Zylfiu, 2005).

According to Pestalozzi, the principle of learning is intuition. The principle of intuition is the theoretical principle that determines the way in which exercises process and justify the techniques used in its solution (Da Costa, 2014). He considers it as the foundation of all knowledge and the principle of instruction that must be considered by any form of education that could be used (Gallego, 2005; Schmid, 1997), with its elements such as: number, form and word (Koliqi, 1998). The principle of intuition and its application in practice has been a crucial factor in the changes over the last century in teaching mathematics, especially in teaching Arithmetic (Gallego, 2005). Intuition is defined as observation, or semantic impression, it is a natural principle in the process of concept formation (Schmid, 1997). The teacher cannot convey knowledge from abstraction, but the starting point is child's experience. According to Pestalozzi, intuition reflects only the starting point towards abstract thought, ie cognition, from vague cognition to clear meanings (Zhlebnik, 1964).

He also addressed the principle of systematic learning, learning in a sustainable and appropriate form (Osmani, 1983), the principle of linking learning with productive work (Koliqi, 1998), systematization (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964), etc.

By addressing many didactic issues, Pestalozzi made significant changes to the theoretical and practical processes of education and school still relevant today. He managed to incorporate the direct experience of the students into the school practice and with this the students get their knowledge through practical experience and not through abstract notions.

3.4. Teaching Methodology

Pestalozzi made a valuable contribution to the teaching methodology of several subjects: mother tongue methodology, arithmetic, geometry, geography, drawing and music methodology (Koliqi, 1998). He has a special merit of being the first to write the detailed methodology for teaching elementary mother tongue, arithmetic and geography (Zlebnik, 1964).

Pestalozzi divided the mother tongue methodology into three parts: Sound, word, language (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964). He applied the phonetic method in the beginners' writing - reading lessons. Recognition of

sounds begins with vowels: a, e, u, etc., to go to syllables, e.g. ab, ac, etc. (Koliqi, 1998). Reading began with the completion of the ABC box exercises, which were practiced by Pestalozzi (Koliqi, 1998). In Pestalozzi's schools, grammar was not taught through rules and definitions, but through work and examples.

Along with mother tongue, counting and arithmetic were an important part in Pestalozzi's popular primary school (Koliqi, 1998). Pestalozzi replaced the incomprehensible arithmetic, which was used until the twentieth century XIX, with logical (mental) arithmetic, based on intuition, observation of concrete objects and student self-activity (Koliqi, 1998). Pestalozzi considered the number as one of the three basic ways of acquiring knowledge, therefore, he paid a special attention to teaching them. While words and forms need numbers to be able to be presented as clear intuitions, numbers were considered the only way needed no submission (Da Costa, 2014). To give meaning to numbers, he used beans, chestnuts, nuts, sticks, etc. (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964). Pestalozzi criticized the practice of the school of that time, where the number was presented as the sound of a word read or repeated, considering it a practice of empty words (Da Costa, 2014). In general, Pestalozzi tried to make students learn through the learning tools e.g. for teaching the decimal system and fractions, Pestalozzi used the square divided into 100 parts (Koliqi, 1998).

Pestalozzi took another step in the methodology of geometry. Pestalozzi related the teaching of geometry with language exercises, observing shapes, measuring, etc., which drawing and writing exercises are closely related with (Koliqi, 1998).

Pestalozzi applied the practice of methodical intuition in teaching of geography as well, which was included in teaching the mother tongue. In teaching geography, he used to choose real life topics from his students (Koliqi, 1998; Zhlebnik, 1964).

3.5. The teacher from Pestalozzi's point of view

During his 33 years' experience of educational work, Pestalozzi created the portrait of the ideal teacher, known as the Pestalozian teacher (Koliqi, 1998).

The Pestalozian teacher is a modest man and broad-minded. Pestalozzi himself was a liberal, a patriot, a man of sacrifice, disciplined in life and work. He was a model of the ethical man, an example of kindness and good manners (Koliqi, 1998).

The Democratic teacher represented education in the form of art, whose purpose was to support man in his natural desire for development.

Pestalozzi valued the teacher highly, and he asserts: The schoolteacher plays a special role between the children instinctive desires and society's demands to them. They have the power, during this crucial period, either to further develop the power of autonomy or to disrupt it, perhaps for a lifetime. Such is the ethical responsibility of the teacher (Soëtard, 1994). A crucial factor in exercising this responsibility is the level where the teacher, regardless place and time or subject they teach, is able to balance these three components (Soëtard, 1994). Pestalozzi sought to develop the hand, heart and head of people constantly and according to their specific living conditions. Therefore, the teacher is not a scholarly man, but a man with a clear vision, a warm heart, and a strong hand (Hunziker, 1881).

The Pestalozian teacher is an accomplished person in human and professional terms. He is loving, kind, good-mannered; he is an example of how a teacher should be today.

Conclusion

Johan Heinrich Pestalozzi, with his theoretical and practical contribution, is among the most prominent pedagogues, who gave a very valuable contribution in various fields of pedagogy. His contribution begins with the sense and aid given to the poor, to the design and elaboration of many pedagogical subjects. Pestalozzi founded institutions, where he tried to put his pedagogical ideas into practice. With his pedagogical practice, he contributed in the democratization of school and in changing the approach towards children, he used various principles, most importantly appreciating intuition, designed and applied the teaching methodology for several school subjects, he particularly paid attention to the methodology of the mother tongue, but did not neglect other subjects as well. Pestalozzi, managed to detach pedagogy from pedagogical enlightenment, and laid the foundations of the science on

ethics. He made valuable contributions in the field of moral, physical, and intellectual education.

Pestalozzi with his practical work formed the concept of a contemporary school, with new content, new principles, new methodology and didactics, with the pestalozzian teacher who was an example of kindness and morals, professionalism and academic.

With his theoretical and practical work, he laid the foundations of contemporary pedagogy, and their theorists rightly consider him the father of modern pedagogy.

Despite the fact that Pestalozzi's system had shortcomings, and he failed to implement all his ideas in practice, yet he remains one of the most prominent educators. With his theoretical and practical work, he influenced many future pedagogues, such as Diesterweg, Herbart, etc. and many countries followed the example of the Pestalozian teacher and the Pestalozian School.

Bibliography

Baird, A. C.(1940). Representative American speeches, 1939–1940. New York: H. W. Wilson.

Barnard, H. (1859). Pestalozzi and Pestalozzianism: Life, educational principles, and methods of John Henry Pestalozzi; with biographical sketches of several of his assistants and disciples. New York: Brownell.

Bartushkova, M. (1964). Pedagogjia e moshës parashkolllore, ETMM, Prishtinë, pp 243-245.

Da Costa, D. A. (2014). The conceptions and contributions of Pestalozzi, Grube, Parker and Dewey for teaching arithmetic in elementary level: the concept of number, Revista História da Educação, vol. 18, núm. 42, pp. 37-59.

Downs, B. R. (1975). Heinrich Pestalozzi, father of modern pedagogy, Boston: Tëayne Publishers.

Eby, F. (1962). *História da educação moderna: teoria, organização e prática educacionais*. Porto Alegre: Globo.escuelas normales (1838-1868) y sus antecedentes. Murcia: Departamento de Didáctica de las Ciencias Matemáticas y Sociales-Universidad de Murcia.

Forkner, B. Carl (2013). Influence without Fanfare - Pestalozzi's Enduring Contributions to Education, Global Education Journal, pages 1-13.

Gallego, D. C. (2005). La metodología de la aritmética en los comienzos de las escuelas normales (1838-1868) y sus antecedentes. Murcia: Departamento de Didáctica de las Ciencias Matemáticas y Sociales-Universidad de Murcia.

Guttek, Gerald Lee. 1968. Pestalozzi & education. New York: Random House.

Horlacher, R. (2019). Vocational and Liberal Education in Pestalozzi's Educational Theory. *Pedagogía y Saberes*, 50, 109–120.

Horlaher, R. (2011). Schooling as a means of popular education: Pestalozzi's method as a popular education experiment, International Journal of the History of Education, Volume 47, [Issue 1-2: Educating The People, The History of Popular Education](#).

Hunziker, O. (1881). Geschichte der Schöeizerischen Volksschule in gedrängter Darstellung mit Lebensabrissen der bedeutendsten Schulmänner und um das schöeizerische Schulöesen besonders verdiente Personen, Volume 2. Zurich, Switzerland: F. Schulthess.

Johann Pestalozzi (1746–1827)- Career and Development of Educational Theory, Diffusion of Educational Ideas- School, Children, Method, and Learning- StateUniversity.com <https://education.stateuniversity.com/pages/2319/Pestalozzi-Johann-1746-1827.html#ixzz6VTtDDueT>.

Koliq, H. (1198). *Histora e Pedagogjisë Botërore II*, UP, Prishtinë, pp 24-37.

Kostić, J. (2017). [Pestaloci - obrazovanje srca, ruke i glave](#), *impulsportal.net* > ... > Svaštara

Kraja, M. (1993). Mësuesit për kombin shqiptar, Tiranë, pp 305-306.

Laubach, A. M. (2012). Pestalozzian influences on female education: the work of Pestalozzi's female associates in Switzerland, Germany, and the United States during the early nineteenth century, A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty, Norman, Oklahoma

Laubach, M. (2011). Pestalozzi and His Significance in Democratic Education, *Journal of Philosophy and History of Education* vol. 61, no. 1, pp. 185–194

Lempen-Rici, S. (1996). "Quand Pestalozzi Enseignait a Yverdon," *Cooperation*, Lausanne No 5, pp 10.

Monroe, W. S. 1969. *History of the Pestalozzian movement in the United States*. New York: Arno Press.

Murati, XH. (2004). *Pedagogjia e përgjithshme "Logos"*, Shkup, page 27.

Osmani, Sh. (1983). *Fjalor i pedagogjisë, "8 Nëntori"*, Tiranë, pp 519-520.

Pestalozzi, J. (1998). *Die Methode. Eine Denkschrift Pestalozzi's (1800)*. In J. H. Pestalozzi, *Sämtliche Werke, Volume 13* (pp. 101–122). Zurich, Switzerland: Neue Zürcher Zeitung.

Pestalozzijeve pedagoške ideje. Pestalozzijeva djela – Znanost, *hr.sodiummedia.com › 4125673-pestalozzi*.

Rexhepagiq, J. (2002). Tema të zgjedhura dhe bashkëkohore pedagogjike, “Libri shkollor”, Prishtinë, 116, 23-31.

Ruddy, M. (2000). Pestalozzi and The Oswego Movement, Independent Study University at Buffalo.

Rusk, R. (1979). Doctrines of the great educators. (5th Ed). New York, NY: St. Martin’s Press.

Schmid, S. (1997). Pestalozzi's Teachings on Moral Education (A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy), Chicago, Illinois.

Soëtard, M. (1994). JOHANN HEINRICH PESTALOZZI (1746–1827). The following text was originally published in *Prospects:the quarterly review of comparative education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIV, no. 1/2, p. 297–310.

Widmer, Ch. (1973). Pestalozzis Burgdorfer Zeit, Vergal Paul Haupt, Bern, pp 39-101.

Zaninović, M. (1988). “Opća povijest pedagogije“, Školska knjiga, Zagreb.

Zuna-Deva, A. (2003). Edukimi i parashkollorit në familje, “DinOr&M.G”, Prishtinë, ISBN: 9951-8554-0-7, pages78-79.

Zylfiu, N. (2005). Didaktika (Teoria e mësimi dhe e mësimdhënies), UP, Prishtinë, pp 46-47.

Zhlebnik, L. (1964). Historia e përgjithshme e shkollave dhe ideve pedagogjike, ETRSS, Beograd, pp 102-113.

WILLIAM BLAKE-A VISIONARY POET AND ARTIST

Rezarta Merko

rezarta.merko@eust.edu.mk

Reis Kerim

r.kerim@eust.edu.mk

Abstract

The purpose of this paper is to examine the impact of William Blake on literature. William Blake is considered one of the greatest visionaries of the early Romantic era. His poetry was highly influenced by the Bible which derived from his avid reading of the Bible during his childhood. Blake is known as the final religious poet of Britain. Blake was undoubtedly a revolutionary poet and artist. He shares a number of similarities with the other English romantics, however he chose to break ground in other areas. He did things in nontraditional ways. Therefore, we can say that William Blake was one of the most misunderstood artists of his time, but at the same time one of the leading lights of English poetry. Of all the romantic poets of the eighteenth century, William Blake is the most original. His poems can be read on four different levels; literal, allegorical, moral and anagogical. His writing combines a variety of styles, he is a lyric poet, a mystic, an artist and a visionary. Blake was at the same time an individualist to the point of being isolated from society. He refused to compromise when it came to personal and spiritual freedom, therefore this makes him one of the most original and misunderstood artists of his time. In this paper, we are going to examine William Blake's literary output, his impact on literature and some of his greatest works.

Keywords: *literature, literary output, Bible, Romanticism, revolution, poetry, visionary, individualism*

1. William Blake's literary output.

Blake's works interrelate image and text; his literary sources and inspirations are from the Bible. Symbolism, imagery and prophetic utterance of the Bible characterize his works. Blake began writing poetry at the age of 12. His first printed work was *Poetical Sketches* (1783) which is a collection of youthful verse. Blake's most popular poems have been *Songs of Innocence* (1789) and *Songs of Experience* (1794) in which he represents the world as it is envisioned by what he calls "two contrary states of the human soul". In his so called *Prophetic Books* – a series of longer poems written from 1789 on, Blake created a complex personal mythology and invented his own symbolic characters to reflect his social concerns. Among the *Prophetic Books* is a prose work – *The Marriage of Heaven and Hell* (1790) which develops Blake's idea that "without Contraries is no progression". He also wrote the great visionary epics (written and etched between 1804 and 1820): *Milton*, *The Four Zoas* (Tharnas - representing instinct and strength; Urizen – a cruel god representing tradition; Luvah - representing love, passion and emotive facilities; Urthona – also known as Los representing inspiration and imagination) and *Jerusalem* – they don't have traditional plot, characters, rhyme or meter and also the rhetorical free-verse lines demand new modes of reading. Another work of Blake is *An Island in the Moon* (1784) which is a satire on events in his early life. It's a collection of letters and a notebook containing sketches and some shorter poems. Later on was called the Rossetti Manuscript because it was acquired by the English poet Dante Gabriel Rossetti in 1847. Other works by this poet are: *Visions of the Daughters of Albion*, *Europe a Prophecy*, *The French revolution* etc.

2. The meaning of Imagination for William Blake.

For Blake Imagination was how God operates in the human soul. He somewhat replaced reality with the imaginary world. The essence of reality for him was somewhere under/behind the surface. The physical aspect of reality is all around us in the surface, while the real reality is somewhere deeper, beyond the real objects i.e. Imagination is not something that is not real but something that is behind the visual. Giving the Imagination its primary

position, we can see that Plato influenced him. Since the Imagination operates through a human soul then human beings are equal to God. The man himself has imagination and imagination is God (God is the primary thing, the idea that created the world so it is equal to imagination because the imagination is the primary thing according to Plato who also said that the physical world is shade of the real world). Man has power to create with the imagination. Imagination is a divine power and everything real comes from it. Imagination creates by using nature (material things). The Imagination is a motive for changing the world, an instrument that will help men in creating New World and when nature will be destroyed, the imagination will create even without her. The poet is not a poet without imagination. In order to create he has to have imagination. The essence of human being is neither the body nor the soul, but the Imagination.

3. William Blake – Songs of Innocence and Songs of Experience

For Blake, Innocence and Experience are two sections which show the contrary states of the human soul.

Concept of Innocence

The poet wants to represent an imaginary vision of the innocence, naïve one – innocence that has no knowledge, no experience. According to this, innocence does not know anything and believes in everything that can see and hear.

He writes “happy songs” that every child may joy to hear. They do not all depict an innocent and happy world. Many of them incorporate injustice, evil and suffering. The meaning of innocence is harmlessness, guiltiness, sinlessness and inexperience. Inexperience means unorganized innocence and this is not a good thing. It is not positive if we have a childlike, simplistic vision of life and view the world from a far not taking part in it. The subject in Songs of Innocence is the childish innocence, the vision of existence which is naïve view of life. Blake distinguishes two kinds of innocence: unorganized innocence also known as inexperience and innocence that dwells with wisdom/informed innocence. The latter means one

to have knowledge, to be aware of the good and evil but to reject the evil, going back to the innocence practicing only good things in order to establish perfection. They are both necessary but neither is preferable; by deciding maturely to put aside the experiencing of evil we can go through life with the good things in it only.

Concept of Experience

The vision of this same world but to a contrary state is called experience. This vision is ugly, terrifying, one of poverty, disease, prostitution, war and social, institutional and sexual repression epitomized in the presentation of London. It involves knowledge, but it corrupts innocence with its participation in the world (it does not mean only being informed, but also practicing what we know or have learned). They both contain the terrifying side of reality. Experience provides knowledge that leads to good and bad things. Blake wants to explain the way that experience corrupts and destroys innocence by giving knowledge to it. He makes us aware of the cruel reality that experience provides knowledge; things which are not good, are bad experiences too. The human is capable of learning many things about the world and the evil. To have innocence and experience means to know evil but do not practice it, just to be aware of its existence.

The *Songs of Innocence* were published by Blake in 1789, and he produced a combined version of *Songs of Innocence and of Experience* in 1794. The Songs are now often studied for their literary merit alone, but they were originally produced as illuminated books, engraved, hand-printed, and coloured by Blake himself.

The text of the poem and the accompanying illustration formed an integrated whole, each adding meaning to the other. Read highlights from the *Songs of Innocence and of Experience* in their original illustrated form, and look learn more through summaries and analyses of each poem.

Throughout the poem commentaries recurring themes have been highlighted. This section indicates those poems which show each theme worked out through a range of perspectives.

The list of relevant poems after each theme is not exhaustive and you may trace the ideas in other texts.

How the human mind sees the nature of the world and its creator

According to Blake, 'contraries' are facts about the world and about the nature of the creative force behind it. For example, ferocious power and energy exist alongside what is fragile and tender. Humans falsify their understanding of the creator and of the human beings made 'in his image' when one of these dimensions is excluded from the picture. This creates unnecessary questions and produces unhealthy splits between what are understood as forces of good and forces of evil.

According to the Bible, Heaven and Hell impinge on human experience. Thus, the powerful energies within the world and the energies and instincts within human beings are necessary and beautiful. They become destructive when they are either denied or seen as the sole factor in life and experience. Blake's sub-theme is that vision based wholly on experience is as incomplete as the inadequacy of ignorant innocence.

God in man's image

Blake disagreed with the creation of the image of an external God-figure, as simply being a projection of human needs and attitudes. Blake felt that merely human understanding created a limiting vision of the creator, simply as a projection of its own human qualities:

Those who see only gentleness and tenderness in nature and in themselves, produce an image of a creator who is mild and gentle but lacks energy and power

Those who have fallen into divided selfhood see the creator only in terms of their own capacity for jealousy, cruelty and possessiveness. They create an image of God as a tyrannical ruler and must be appeased

An innocent child can imagine only a tender, gentle creator because this is all he himself knows.

The child motif

On account of their playfulness and freshness, Blake saw children as symbols of the imagination and artistic creativity. He also used them as an image of innocence and gentleness. The child motif emphasises the suggestions of simplicity and lack of sophistication. In the New Testament, Jesus says that the kingdom of God belongs to those who become like little children in their innocence and humility.

Much of the moralistic teaching of Blake's day stressed the infant and boy Jesus as a figure with whom children could identify. However, the Gospel accounts of Jesus' birth and childhood include experience of human violence and so emphasise the vulnerability of the child:

The Jewish ruler, King Herod wanted to kill the newborn child and ordered all boys under two to be slaughtered (Matthew 2:16-18). The child's parents had to flee with him to Egypt to keep him safe

Later, Jesus is acclaimed by an elderly prophet, Simeon, as one who will bring about the fall and rise of many (Luke 2:34-35).

Like the lamb, the child represents gentleness and innocence, together with vulnerability and openness to exploitation.

The perception of children

- Is the child born free and good, as **Rousseau** believed, or born sinful, as the Calvinist Christians believed?
- Or is this opposition the result of [3fallen human beings' inability to recognise that the capacities for good and evil both belong to humanity?

Blake's idea that a young child can clearly see God echoes the Romantic sensibility articulated by Wordsworth, that children had an existence in heaven before the commencement of their earthly life..

Blake saw the natural child as an image of the creative imagination which is the human being's spiritual core. He was concerned about the way in which social institutions such as the school system and parental authority crushed the capacity for imaginative vision. The child's capacity for happiness and play are expressions of this imagination. Any restraint can feel like an

attempt to stifle creativity. This is the dilemma of the child who is necessarily subject to the parent's care.

The nature and vulnerability of innocence

Innocence is frequently presented as freedom from constraint and self-consciousness. The innocent are full of trust in their world – both natural and human. The fragility of this state is also an aspect of this theme. Since it is, by its nature, unaware, innocence makes itself vulnerable to injustice and exploitation.

For Blake, innocence was insufficient if it was also ignorant of the realities of the fallen world. Innocence is especially endangered when it is ignorant of the 'woe' in life and of the possibility of failure and betrayal.

The distortion of Christian belief about the future life

Blake attacks the approach of some forms of contemporary Christianity. This taught people to accept present suffering and injustice because of the promise of bliss and the absence of all suffering in the next world. Although this was a consistent teaching of the New Testament, Blake condemned it as the perspective of the 'fallen' person. He felt it was used to encourage the denial of sexuality and other powers, which leads to permanent failure to attain human fulfilment.

The distortion of Christian belief that makes it a means of controlling people's behaviour

Blake opposed the way in which he felt the Church condoned the established social order without questioning it. Christian teaching about respecting authority led to the sense that being 'good' meant accepting the status quo as though it had been designed by God to be that way. It is represented by a verse from a 19th century hymn:

The rich man in his castle
The poor man at his gate,
God made them high and lowly
And ordered their estate.

Blake felt such a view was contradicted by the care for the poor and stance against injustice demonstrated by Jesus and the early church.

Parental care and authority

In Blake's work, parents and others in a position of care are often perceived as inhibiting and repressing their children. Their own fears and shame are communicated to the next generation through the desire to 'protect' children from their desires and their sexuality. According to Blake, parents misuse 'care' to repress children and bind them to themselves, rather than setting the children free by rejoicing in, and safeguarding, their capacity for play and imagination.

Attitudes to the body and the life of the senses

This connects with Blake's opposition to John Locke. Blake believed that humans are essentially spiritual beings and that the body should be an expression of a person's spiritual nature. Yet he felt that people did not believe this. They believe that their bodies are purely physical and that reality consists solely in what can be understood via the senses. In this way, their senses trap them in a materialist approach to life and they are unable to experience themselves, including their bodies, as spiritual beings.

The effects of 'fallenness' on repression of sexuality and other emotions

Blake believed that inhibitions lie primarily within the mind, rather than in external factors. Society makes its fears, guilt and shame into rules and laws which are then enshrined in social institutions such as the authority of parents, the Church and the State or Monarchy.

The effects of the Fall

Human relationships are affected by the Fall of humankind. According to Blake, fallen, divided selfhood sees itself at the centre of its world, as something to be protected and defended. Its pleasures must be jealously

defended and denied to others. One chief pleasure is exerting control over others, which can often masquerade as showing protective love.

Snares, confinement

Images of confinement abound in the *Songs*. Blake the revolutionary opposed the coercive strictures of the 'Establishment' – the state, organised religion etc. – which sought to quantify and rule all aspects of human behaviour. He also opposed conventional morality when it confined the natural instincts of humanity. In *A Poison Tree*, Blake opposes the conventional idea that anger should not be expressed, and illustrates the distorting effect the practice of this idea has on the human soul. The resulting perverted outlook then creates snares for others.

However, he also saw that the human spirit was frequently the author of its own imprisonment, creating its own 'mind-forg'd manacles'. It was because fallen humankind could no longer see truly that Blake the visionary needed to illustrate what he perceived as the truth about the creation and humanity's role within it.

Innocence versus Experience: Changing Perspectives

It should not be surprising that some of the major themes Blake deals with in this compilation of poems is the changing perspectives and perceptions of innocence and experience. Blake's categories are modes of perception that become standard in Romanticism, where childhood is a state of "innocence" and virtue, but is not wholly protected from the world. In contrast, events which lend "experience" are those which mark a loss of childhood vitality by fear and inhibition, social and political corruption, and the oppression of organized religion, government, and the ruling classes.

One set of poems dealing with contrasting, yet complicated, issues of innocence and experience are "The Lamb" and "The Tyger." These two poems deal largely with expanding ideas about religion as one makes the transition from childhood into adulthood. In "The Lamb," the narrator—a child—asks a lamb if it knows its creator.

“Little Lamb who made thee
Dost thou know who made thee
...
Little Lamb, I’ll tell thee.
Little Lamb, I’ll tell thee;
...
Little Lamb God bless thee
Little Lamb God bless thee.” (lines 1-2, 11-12, 19-20)

While the child is explicitly questioning the lamb, Blake intentionally does not use question marks. This means that the question is largely rhetorical. The child does not truly want to know the answer to the question because it is believed to already be known. Childhood innocence, therefore, accepts religion without question.

This dynamic changes in “The Tyger,” which contains 13 question marks in only 24 lines. These questions are not rhetorical; the narrator is genuinely interested in knowing the answers.

“When the stars threw down their spears
And water’d heaven with their tears:

Did he smile his work to see?

Did he who made the Lamb make thee?

Tyger Tyger burning bright,

In the forests of the night:

What immortal hand or eye,

Dare frame thy fearful symmetry?” (lines 17-24)

The narrator of “The Tyger” is inferred to be the same narrator in “The Lamb,” but older and with more experience. The narrator no longer simply repeats what has been told, but now is able to more deeply reflect upon the complications of creation and religious belief. The narrator of “The Tyger” has a changed perspective of religion. No longer is the world viewed only through its good, harmless wonders; the tiger is not only more sublime than the lamb, but it also makes the narrator question whether good and evil were created by the same power, and if so, what its intentions were. The same mind that in childhood accepted the world as it was becomes in adulthood a more reflective, perceptive individual.

Social and Political Agendas

William Blake’s *Songs of Innocence and of Experience* also deal heavily with themes of social and political issues. “The Blossom” and “The Sick Rose” are two poems which together focus primarily on issues of sexuality and femininity. “The Sick Rose” is a sexually explicit poem in which Blake deals with a social and cultural issue, a situation which can be interpreted as a rape. “The Blossom,” in contrast, offers a consensual scene of romantic love wherein the blossom, symbolic of femininity, shelters both a “Merry Merry Sparrow” and a “Pretty Pretty Robin” under its leaves (lines 1, 7). In the case of these two poems, Blake not only makes a statement about innocence and sexual agency versus experience and worldly vices, but he also makes a social statement concerning a relevant cultural issue.

Something similar could be said of another set of poems of innocence and experience, both of which are titled “The Chimney Sweeper.” The two poems are a social critique addressing the working conditions of chimney sweepers, who were very young children from families living in extreme poverty in London. These children, usually young boys, manually cleaned the chimneys of wealthier residents, a dangerous job which often resulted in sickness and early death due to ash inhalation. “The Chimney Sweeper” from *Songs of Innocence* has a sort of dark hope and sense of community.

“And by came an Angel who had a bright key,

And he open'd the coffins & set them all free.

...

And the Angel told Tom if he'd been a good boy,

He'd have God for his father & never want joy." (lines 13-14, 19-20)

In a state of innocence, the chimney sweepers turn to God for hope that they will have happiness and joy in heaven. The last line of the poem states, "So if all do their duty they need not fear harm" (line 24). Blake complicates this image of the profession in "The Chimney Sweeper" from *Songs of Experience*, wherein a chimney sweeper becomes "a little black thing among the snow" (line 1). No longer is there a sense of community among the chimney sweepers; instead, there is a sense of isolation and loneliness. Blake paints the scene in an accompanying image, in which the contrasting colors of soot and snow also involve a moral recognition: during the winter when home heating required clean chimneys, the warm homes are ironically closed to the sweep.

"And because I am happy & dance & sing,

They think they have done me no injury:

And are gone to praise God & his Priest & King

Who make up a heaven of our misery." (lines 9-12)

In these final lines, Blake offers his argument, condemning the ways in which organized religion is used socially to control people. This reading of "The Chimney Sweeper" poems is highly motivated by sociopolitical issues, and is highly influenced by Blake's stance on religious agendas and government. The contrasting views of innocence and experience are in this case influenced by other issues relevant to Blake's era.

**ALUMNI – LICEU ARTISTIK NJË RISI PËR ARSIMIN
PARAUNIVERSITAR, SI INSTITUCION KËSHILLIM KARRIERE PËR
TALENTET E REJA**

Dr. Shkëlqim SIRIKA

Shkolla Artistike “Jordan Misja”.Tiranë. ALBANIA

shkelqim.sirika@yahoo.com

Abstract

Experience in many parts of the world has proven that Alumni has helped in students' career development. Nowadays, youth career counseling is considered a must. Based on this fact, for an artistic school, the creation of Alumni consists of a platform for talented-student and professional-artist relationship. The decrease in the number of students who choose brass instruments and the graduates who continue studying the art branches, requires motivation, encouragement in their artistic orientation and in making a career from the talent they possess. Although an innovation for pre-university educational institutions, ALUMNI is an effective model and can be easily accepted by former lyceum students. Through this article we bring to your attention that a high school alumni, today professional artist contributes to careers counseling in the field of art of graduates and influences the recruitment of new talents according to the specialties offered by an art school.

Keywords: *alumni, art school, consultation*

Hyrje

Shkolla artistike “Jordan Misja” në Tiranë prej 75 vitesh përbën fidanishten e përgatitjes së talenteve në fushën e artit. Vitet e fundit kalimi i shkollës, si një shkollë me orientim artistik, po has në vështirësi në rekrutimin e nxënësve cilësorë me prirje apo talentë në fushën e artit. Në kuadër të 75-vjetorit të kësaj shkolle në mars 2021 u krijua ALUMNI Liceu Artistik.

Ngritja e shoqatës ALUMNI për shkollën artistike “Jordan Misja” në Tiranë në vitin shkollor 2020-2021 kishte si synim të ndihmohen në mënyrë të barabartë dhe pa asnjë dallim të gjithë nxënësit dhe të diplomuarit nga Liceu, që të identifikojnë dhe të përmbushin qëllimet e tyre të karrierës artistike. Nëpërmjet përvojës si studentë apo të bërit karrierë nxënësit maturantë pas diplomimit ALUMNI i ndihmon nxënësit të kuptojnë kush janë ata dhe si do të jenë profesionistë të ardhshëm si dhe si të aplikojnë aftësitë e tyre në fushën e artit dhe aftësitë e punësimit në praktikë si artistë profesionistë.

Gjithashtu ALUMNI do të ndikojë dhe do të ndihmojë në rekrutimin e nxënësve cilësorë me prirje në fushën e artit dhe do të ndihmojë ata që mbas formimit bazë në këtë shkollë të orientohen për zhvillimin e karrierës së tyre në vend apo në botë.

Duke ofruar burime, kontakte, programe të kuptueshme, këshillim karriere, mundësi intershipi dhe punësimi shkolla artistike “Jordan Misja” nëpërmjet bashkëpunimit me shoqatën ALUMNI mundëson edukimin e nxënësve dhe të sapodiplomuarve (maturantë) se si të marrin vendime për vijimësinë e studimeve në fushën e artit. Gjithashtu ALUMNI do të shërbejë si motivim për karrierën e tyre në të ardhmen, të zhvillohen profesionalisht dhe të arrijnë qëllimet e jetës akademike dhe profesionale të punësimit.

Nëpërmjet këtij artikulli sjellim në vëmendje rëndësinë që ka roli i ALUMNI Liceu Artistik si një institucion këshillimi karriere, risi për institucione të arsimit parauniversitar në Shqipëri.

▪ **Historiku i shkollës**

Në kuadër të javës së kulturës në tetor të vitit 1946 u përrua godina e Liceut Artistik "Jordan Misja", një godinë e ndërtuar në vitin 1937 nga italianët, në kuadër të kompleksit arktekonik, sot Universiteti i Arteve i ndodhur në sheshin “Nënë Tereza”. Me vendim të Ministrisë së Arsimit dhe Kulturës së asaj kohe, shkolla u hap me 10 dhjetor 1946, ndërsa mësimi filloi rregullisht me 20 dhjetor të po këtij viti. Fillimisht si shkollë artistike hapet me 28 nxënës dhe gjatë vitit arrin në 80 nxënës. Ashtu si sot liceu ofronte dy

programe studimi të fushës së artit: **muzikë** (seksioni teorik, zanor dhe instrumental) dhe **arte figurative** (pikturë dhe dramë).¹

Që në fillimet e tij Liceu Artistik u konceptua si një vatër artistike kombëtare, me status të veçantë, që brenda sistemit arsimor, të shërbente dhe si qendra e edukimit artistik të talenteve të reja në rang republike, prandaj krahas mjediseve mësimore shkollës iu bashkëngjiti edhe konvikti për nxënësit që vinin jashtë qytetit të Tiranës.

Për 15 vitet e para ka shërbyeriinstitutionii vetëm për shkollimin e talenteve, me rol të dorës së parë në formimin institucioneve artistike më të rëndësishme në vend: Filarmonia e Shtetit (1950), Teatri i Operës dhe Baletit (1953) Galeria e Arteve Figurative (1954), Ansambli Shtetëror i Këngëve dhe Valleve Popullore (1957), që më vonë do të shkolloheshin jashtë vendit dhe disa u kthyen për të dhënë mësim në Lice. Që në fillim të veprimtarisë së tij, me punën dhe angazhimin tregoi se është një qendër e rëndësishme edukative dhe arsimore për përgatitjen e artistëve të rinj në gjini të ndryshme të artit. Liceu Artistik "Jordan Misja" për disa dekada ishte e vetmja shkollë e mesme artistike në Shqipëri.

Periodha 1951-1962 e Liceut Artistik do të shërbente si periudhë konsolidimi si në aspektin pedagogjik, plotësimi i mjediseve të punës, pajisja me instrumentet muzikore, programet dhe tekstet mësimore.²

Periodha 1962 e në vijim do të konsiderohen si vitet e progresit dhe konsolidimit profesional. Në vitin 1960 Liceu Artistik shkolla konsolidohet nga ana cilësore dhe sasiore. Në këtë vit shkolla kishte 380 nxënës nga 24 rrethe të Shqipërisë, 257 prej të cilëve i përkisnin degës së muzikës, 90 artit figurativ dhe 33 degës së artit dramatik.

Me vendosjen e Liceut Artistik në Rrugën e Elbasanit shkolla kishte mjedise të përshtatshme mësimore si: atelie për degën e artit figurativ, klasat e muzikës, sallën e koncerteve (sot salla e koncerteve “Tonin Harapi”), konviktin, salla e ngrënies, klasat për mësimet kolektive etj.

Viti 1964-1965 shënon mbylljen e degës së dramës. Në vitin 1967 bëhet ripunimi i programeve shkollore, në solfezh hiqet metoda Pozzoli dhe

¹Lazri. Gj. 2009, Liceu Artistik “J. Misja” në vitet (1946 – 1991). Botimet FLESH

²Po aty

zëvendësohet me autorëtshqiptarë. Në vitin 1982 u hapën klasat e pesta për instrumentet e frymës e të kitares.

Me ardhjen e demokracisë në vitet '90 shkolla çlirohet nga programet mësimore ideologjike, përgatitja fizike dhe ushtarake dhe fillon rrugën drejt një shkolle bashkëkohore:

Në vitin 2005 Liceu fiton statusin “Shkollë të Nivelit Kombëtar”, status i cili i hiqet në vitin 2015 nga MASR-ja në kuadër të reformimit të sistemit arsimor parauniversitar të Republikës së Shqipërisë.

Në vitin 2019 bëhet ristrukturimi i plotë i shkollës artistike “Jordan Misja” dhe ndërtimi rishtaz i sallës së koncerteve “Tonin Harapi” dhe Sallës së Pikturës (Galeria e arteve figurative)

Aktualisht Liceu Artistik është shkollë me program të orientuar artistik, ku, përveç kulturës së përgjithshme, ofron dhe programe artistike të ndarë në dy seskione/degë: dega –Muzikë dhe dega - Art figurativ

Pas festimeve të 75-vjetorit të krijimit të Liceut Artistik prirjet janë që shkolës t’i kthehet statusi “Shkollë Artistike Kombëtare”

▪ Ç’është ALUMNI?

ALUMNI është një koncept i zbatueshëm kryesisht në universitete ku ish-studentë të njëuniversitetiorganizohen rreth një rrjeti në mbështetjen dhe dhënien e kontributeve vullnetarisht në universitetin e tyre. ALUMNI shihet si një rrjet/shoqatë e rëndësishme për ruajtjen dhe zgjerimin e zhvillimit të një universiteti. Duke krijuar kanale që mund të lehtësojnë lidhjet më të ngushta midis ALUMNI-it, studentëve dhe universitetit, kjo mund të sigurojë përfitime thelbësore në pasurimin e përvojës së studentit ndërsa është në universitet.

“Rrjetëzimi është përdorimi i talentit tuaj krijues për të ndihmuar të tjerët të arrijnë qëllimet e tyre, ndërsa ju kultivoni një rrjet njerëzish në pozicione strategjike që do t’ju mbështesin në arritjen e qëllimeve tuaja... Mos prisni asgjë në këmbim!” — Larry James. Rrjetëzimi nuk është vetëm për rastet kur nxënësi/studenti, ALUMNI ka nevojë për ndihmë nga dikush tjetër. Ky proces jetësohet kur ALUMNI tregon interes për të tjerët, për profilet dhe historinë e tyre, duke i ardhur në ndihmë me aftësitë, kontaktet dhe ekspertizën e tyre. Me këtë qasje rrjetëzimi merr më shumë kuptim si një ndërveprim, në

të cilin jepni më shumë sesa merrni, çka i bën gjërat më të thjeshta, pjesa tjetër pastaj rrjedh natyrshëm³.

Çdo alumni ka përjetuar të qenit nxënës/student për t'u bërë një i diplomuar unik dhe i ndryshëm, prandaj ekziston potencial për të gjithë për të kontribuar në universitet në mënyra dhe shkallë të ndryshme⁴.

ALUMNI në vetvetë përbën një udhëzues, ofron këshillime individuale dhe në grupe të vogla për të mbështetur nxënësin në kalimin nga arsimi parauniversitar në atë universitar apo studentin nga universiteti në botën e punës. Nëpërmjet ALUMNI nxënësi/studenti përfiton informacione të rëndësishme në ngjarje të veçanta ose workshop-e, ku krijon njohje dhe kontakte me vlerë.

▪ *Pse një ALUMNI për Liceun Artistik?*

ALUMNI është një model efektiv dhe mund të pranohet lehtësisht nga ish-nxënësit e Liceut. Me krijimin e tij për të mbështetur Liceun, ata sjellin me vete besueshmëri dhe justifikim si pjesë e një karriere të suksesshme, pasi janë zhvilluar profesionalisht. Përvojat që ndahen nga ALUMNI me nxënësit apo studentët (ish-nxënës të Liceut) për orientimin e karrierës mund të lehtësojë rrugën e tyre në formimin si artistë profesionistë, nxit fëmijët për rekrutimin si nxënës të Liceut. Përmes kësaj mënyre, ALUMNI mund të ndihmojë në forcimin e besimit, të përmirësojë motivimin dhe të ngulisë kulturën e duhur në përputhje me atë që Liceu synon t'u përcjellë si shkollë me orientim artistik.

Zhvillimi i teknologjisë nga njëra anë dhe globalizimi nga ana tjetër kanë rritur konkurrencën e hyrjes në tregun e punës si një artist profesionist, si në zhanrin muzikor ashtu dhe në atë të artit figurativ. Shumë vende të punës në fushën e artit janë të disponueshme vetëm nëpërmjet nënshkrimit të kontratave të herëpashershme të institucionit përkatës. Kjo kërkon që nxënësit, studentët të ardhshëm që vijojnë studimet në kulturën artistike, duhet të mendojnë seriozisht për perspektivën e tyre të karrierës.

Është koha e duhur për krijimin e ALUMNI për të mbështetur nxënësit dhe studentët, ish-nxënës të Liceut për të përfituar mundësinë e këshillimit të

³https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1066&context=cps_professional

⁴Po aty

tyre për karrierë, duke hapur kanale, duke krijuar ura bashkëpunimi mes nxënësve dhe studenteve ku ata studiojnë dhe banojnë dhe duke marrë mbështetjen akademike, financiare, konsulencë juridike nga personalitete shqiptare në karrierë në vend dhe në botë. ALUMNI mund të jetë një referencë për studime universitare të maturantëve të Liceut në Akademinë e Arteve apo universitete të arteve kudo në botë. Gjithashtu ALUMNI mund të ndihmojë në përmirësimin e programeve mësimore të kulturës artistike të Liceut për të përmbushur aspiratat e një shkolle me nivel bashkëkohor.

- **Nevoja për ndërhyrje në bazë të historikut të shkollës, ndikimi i krijimit të ALUMNI**

Nëse do të bënim një diagnostikim të vlerave të liceut si shkollë artistike e njohur për vlerat si shkollë kombëtare ndërvite, sot vërejmë:

Rënia deri në moszgjedhje të instrumenteve frymore si: trombon, tromp, oboe, fagot, saksofon, perkusion, kontrabas, bastup, etj., duke rrezikuar humbjen e vendeve të punës të mësuesve dhe mungesë të përgatitjeve të rinjve të këtyre specialiteteve për të ardhmen;

DEGA MUZIKË

r	Instrumenti	Klasa											x j	në nivel shkoll e	
		I	I I	V	I	II	III	X	I	II					
		J	J	J	J	J	J	J	J	J	J				
	iano	7	4	0	3	2								22	9%
	iolinë	7					0							6	0%
	iolë													0	%
	/cellë													4	%
	izarm on													9	%
	orrno														.07%
	romb on														.14%
	romp														.02%
	boe														.15%
0	laut													1	.05%
1	larinet													0	%

2	ontrabas																.5%	1
3	itare															3	%	8
4	agot																.03%	0
5	anto									0	0	7				7	1%	1
6	aksofon																	0
7	erkusioon																	0

Tabela 8: Numri i nxënësve të ndarë sipas specialiteteve në muzikë (instrumente të studimit)

Mospjesëmarrja vitet e fundit në aktivitete ndërkombëtare në mungesë të anës financiare;

Heqja e statusit *Shkollë e Nivelit Kombëtar* ka vështirësuar tepër financat e shkollës, të cilat mbuloohen vetëm nga kontributet e prindërve;

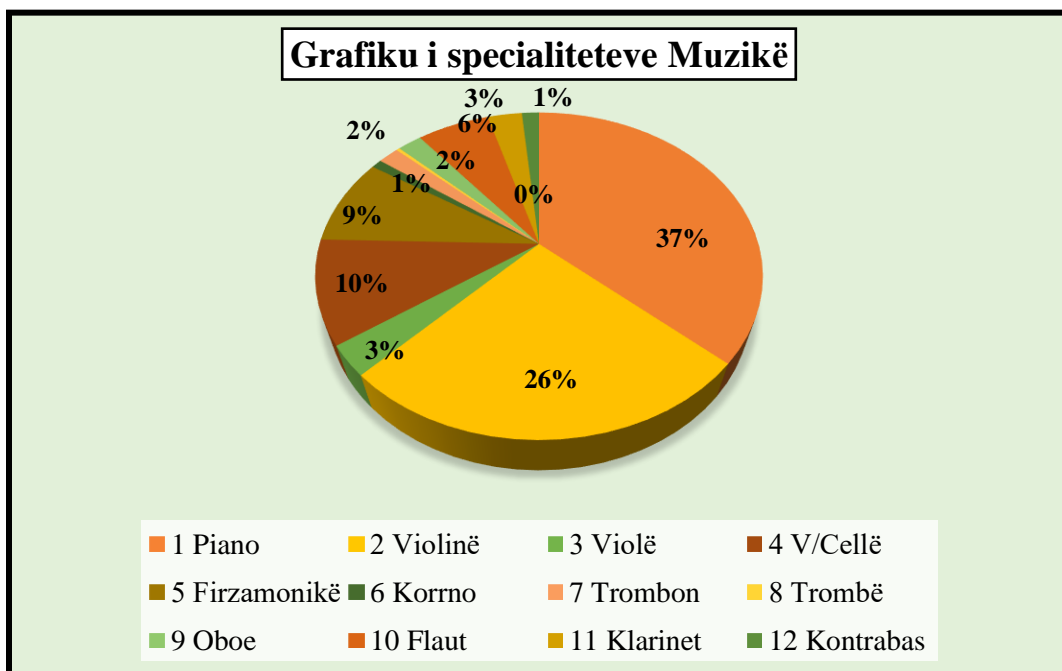
Mungesa e fleksibilitetit ligjor dhe burokracisë në këtë drejtim prodhojnë tërheqje e për rrjedhojë kufizim dhe mungesë mjetesh/bazës materiale mësimore, vonesë në tendera si për bazë materialesh dhe në atë të modeleve natyrore;

Mungesa e një mirëmbajtësi si për veglat muzikore, ashtuedhe të bazës materiale të artit figurativ;

Mungesa e një konvikti të administruar nga shkolla dhe e sallës së ngrënies kushtëzon ardhjen e talenteve nga i gjithë vendi.

Referuar çfarë parashtruar më sipër, po i analizojmë më konkretisht nga ana statistikore për vitin shkollor 2020-2021.

Paraqitja në grafikë e të dhënave

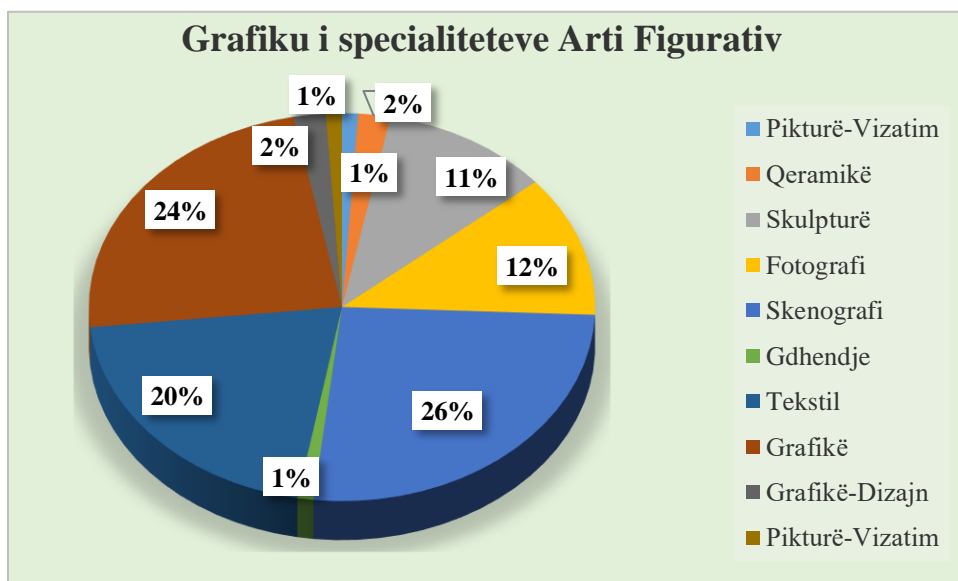

Nga analiza e grafikut të instrumenteve që studiojnë nxënësit e Liceut për vitin shkollor 2020-2021, vihet re që 37% e nxënësve janë për piano, violinë 26% dhe violençel 10%. Ndër instrumentet e tjera vihet re një problematikë në trombë, korno, kontrabas, fagot, që janë instrumente që studiohen nga 1-5 nxënës duke rrezikuar vazhdimësinë si program edhe në ngarkesën e mësimdhënësve të këtyre instrumenteve. Ndërkohë që nuk asnjë nxënës që studion saksofon dhe perkusion.

Tabela 2: Numri i nxënësve të ndarë sipas specialiteteve Art figurativ

Dega Arti Figurativ									
R	Specialiteti	Klasa						Jithsej	Emra
		10		11		12			
		J		J		J			
	Pikturë-Vizatim							2	
	Qeramikë							4	
	Skulpturë					1		1	2
	Fotografi							3	2
	Skenografi	7	2	3		1	3	1	4
	Gdhendje							2	
	Tekstil	5	2	5	4	0		0	3
	Grafikë	3		4	3			6	7

	G							4	
	rafikë-Dizajn								
	Nxënës							1	
	gjithsej	4	4	9	6	0	3	93	23

Nëse do të bëjmë një analizë të specialiteteve të artit figurativ, vemë re që edhe këtu nxënësit kanë prirje të zgjedhin specialitete që kanë treg pune. Specialitetet skenografi, grafikë dhe tekstil janë më të kërkuara dhe zenë përkatësisht; 26%, 24% dhe 20% të numrit të përgjithshëm të nxënësve të artit figurativ (137 nxënës nga 192 gjithsej).

- **Roli i ALUMNI si një partnership i Liceut Artistik**

ALUMNI mund të kontribuojë si mësimpldhënës i ftuar/masterclas, këshilltar në komisione (saxho, konkurime), bashkëpunues në projekte, ndërmjetësues në nënshkrimin e memorandumeve të bashkëpunimit me shkolla të tjera të artit në botë, ku studentët studiojnë apo janë punësuar.

Mjaft me rëndësi ka shkëmbimi i përvojës ndërmjet ALUMNI të moshuar me ALUMNI të rinj, ku ALUMNI të rinj merr njohje nga përvoja e suksesshme në karrierë. ALUMNI i moshuar me profesionalizmin e tyre ndihmojnë në përmirësimin e karrierës së të diplomuarve dhe nxisin maturantët të vijojnë studimet në fushën e artit. ALUMNI mund të inkurajojë familjet e nxënësve të Liceut që ta konsiderojnë si baza e formimit të fëmijëve të tyre, si artistë të së ardhmes. Gjithashtu ALUMNI në botë mund të jetë ambasador i përfshirjes në mënyrë aktive në rekrutimin e studentëve për fakultete ku ata studiojnë apo punojnë për të ndihmuar maturantët në zgjedhjen e universiteteve për studim.

ALUMNI, sidomos ato me karrierë të suksesshme që janë më të qëndrueshëm nga ana e ekonomisë, mund të ndihmojë nga ana financiare si Liceun, ashtu edhe maturantët që mund të zgjedhin për të studiuar jashtë duke i zvogëluar barrën financiare nëpërmjet dhurimit vullnetar apo gjetjes së donatorëve.

Një shoqatë aktive e ALUMNIT mund të inkurajojë sigurimin e fondeve duke mundësuar bursa për maturantët, mbështetjen e aktiviteteve të Liceut, duke ndihmuar në përmirësimin e infrastrukturës së shkollës. ALUMNI do të shërbejë në rritjen cilësore të Liceut, në rritjen e efektivitetit të programit mësimor, në zhvillimin e talenteve, në fuqizimin e komunitetit të shkollës.

ALUMNI i Liceut Artistik do të shërbejë si ambasador i markës nga ku ata morën formën bazë artistik. Në këtë epokë të rrjeteve sociale lidhja me ish-nxënësit e Liceut, lidhja e një marrëdhënieje të ngushtë midis tyre nuk do të ndalet më edhe me përfundimin e këtij projekti. Një rrjet i fortë ALUMNI në vetvete mund të jetë burimi më i mirë në dispozicion për ndërtimin e marrëveshjeve të parntneritetit me shkolla të tjera të artit në vijimësi. Duke përdorur mediat sociale, nxjerrim në pah disa nga tiparet e rëndësishme që mund të ketë një rrjet i fortë ALUMNI në botën e artit. Një dritare e përbashkët e promovimit të artistëve shqiptarë në vend dhe në botë ku bazën e formimit e kanë marrë kryesisht në Liceun Artistik të Tiranës.

- **ALUMNI një partnership-këshillim karriere**

Konkurrenca për të hyrë në forcën e punës po bëhet më intensive si rezultat i një numri më të lartë të të diplomuarve krahasuar me një numër të kufizuar të mundësive të punës. Disponueshmëria e punës është më kritike në sektorë të caktuar. Në vitin e fundit të studimeve nxënësit e Liceut duhet të identifikojnë seriozisht perspektivat e tyre të karrierës. Kjo është koha e duhur për ALUMNIN për të mbështetur nxënësit maturantë, nesër potencial si studentë, duke i këshilluar ata mbi mundësitë e tyre të karrierës në fushën e artit dhe duke hapur kanale për studentët për pranim, qoftë duke kaluar nëpër mësim praktikë ose përvojë pune në institucionet ku banojnë alumnët. ALUMNI mund të jetë një referencë për fakultetin përkatës në plotësimin e nevojave të studentëve dhe të diplomuarve në marrjen e punës në fusha të zgjedhura. Programi mësimor në universitet mund të përmirësohet për të përmbushur aspiratat e punës së studentëve.

ALUMNI mund të inkurajojë nxënësit, veçanërisht familjen dhe miqtë e tyre që ta konsiderojnë Liceun Artistik si ofrues të formimit të një artisti të së ardhmes. ALUMNI gjithashtu mund t'u tregojë nxënësve/studentëve se si të bashkohen në fushën e punës, pasi të kenë mbaruar studimet. Përvojat në universitet dhe suksesi i ALUMNIT në punën e tij mund të jenë faktorë të rëndësishëm për studentët në zgjedhjen e një universiteti të fushës së artit.

ALUMNI është një pasuri për institucionet arsimore dhe, nisur nga fakti që Liceu artistik ka një potencial të madh për krijimin e një alumni të qëndrueshëm, përfshirja e tij në politikat e zhvillimit profesional të shkollës mund të rrisë ndjeshëm reputacionin e Liceut në shkallë kombëtare dhe ndërkombëtare. Të diplomuarit e suksesshëm në Lice dhe më pas në universitetet e artit mund të jenë modeli shoqëror për rritjen e numrit të nxënësve në vitet në vijim.

Sot me ardhjen e mediave sociale ALUMNI po kthehet në një komunitet të ri social ku përmes platformave krijohen grupet dhe profilet e të diplomuarve. Nga studimet e bëra vitet e fundit vihet re që universitete prestigjioze në Evropë dhe në Amerikë po përdorin rrjetet sociale për funksionimin e ALUMNIT, kryesisht në *Facebook*. Nëpërmjet rrjeteve sociale në platforma të ndryshme vihen re grupe të shumta alumni aktiv.

ALUMNI Liceu Artistik mund të përfshijë një grup të madh talentesh, udhëzimet e të cilit mund të jenë të dobishme për studentët e ardhshëm që kanë

studiuar në Lice apo edhe mësimdhënësve të cilët kanë studiuar në fushat e tyre përkatëse të artit.

Duhet theksuarqë krijimi ALUMNILiceu Artistik mund të jetë fitimprurës profesional dhe financiar si për Liceun artistik, ashtuedhe për vetë ALUMNIN. Një rrjet efektiv alumni i siguron të dy palët si fokusgrupet e Liceut si dhe ALUMNI të marrin pjesë në mënyrë aktive në aktivitetet që zhvillojnë institucionet përkatëse ku ata bëjnë pjesë. Nga ana sociale krijimi ALUMNI mundëson që Liceu të kthejë tek ata memorien e ditëve të paharrueshme si ish-liceistë. Qëllimi është të mbahet afatgjatë, lidhja midis të diplomuarve në Lice.

Rrjeti ALUMNI për një institucion arsimor arti si Liceu ndihmon dhe mundëson në:

- Rekrutimin dhe mentorimin e nxënësve të rinj;
- Publikimin e arritjeve të nxënësve, por edhe të ALUMNIT;
- Njohjen e nivelit të suksesit të ALUMNIT;
- Ruajtjen e standardeve të larta të pranimit të nxënësve (nxënës me prirje talent);
- Ruajtjen e traditës së Liceut në përgatitjen dhe në nxjerrjen e talenteve.

▪ **ALUMNI dhe ndikimi në komunitet**

Të gjitha shkollat janë të rrethuara nga një komunitet, por shumë prej tyre izoloohen prej bizneseve, agjencive të ndryshme, institucioneve të ndryshme që ekzistojnë përreth tyre. Një specifikë të tillë komuniteti ka edhe Liceu Artistik, i cili merr nxënës nga e gjithë Shqipëria dhe përtej territorit të saj. Sipas Epstein (2011), komuniteti përfshin jo vetëm familjet të cilat kanë fëmijët në shkollë, por të gjithë ata që janë të interesuar dhe ndikohen nga cilësia e edukimit⁵. Komuniteti, i cili rrethon Liceun, kategorizohet i një niveli të lartë ekonomik, por është për t'u theksuar që ky komunitet nuk është parë si mbështetës për talentet dhe konkretisht për nxënësit e tij. Liceu Artistik ndër vite nuk ka arritur të bëjë lidhjen me të gjitha këto burime të komunitetit që e

⁵Kashahu.L. (2015). Shkolla dhe Komuniteti. Pegi

rrethon. Bizneset përreth i kanë parë nxënësit e Liceut vetëm për të siguruar të ardhurat e tyre nga blerjet që bëjnë ata.

ALUMNI do të jetë një nga platformat e ndërlidhjes së partneritetit shkollë-komunitet për Liceun Artistik.

Janë disa parime ku ALUMNI do të mbështetet për lidhjen shkollë-komunitet si një nga çelësat e suksesit shikohen:

- Pjesëmarrje e komunitetit për arsye kulturore (vlerat, normat, rolet etj).
- Arsye strukturore – Salla e koncerteve “Tonin Harapi” ofron disa aktivitete specifike që mund të përfshijë pjesëmarrës më të gjerë të komunitetit.
- Organizim veprimtarish artistike dhe humanitare me ndikim në komunitet si p.sh.: Festivali *Tirana Talent*. Festivali *Art Fest*, *EPTA-Albania*, veprimtari të ndryshme të Bashkisë Tiranë, Ministrisë së Arsimit dhe Ministrisë së Kulturës.

REKOMANDIME

- Të krijohet traditë që çdo vit shkollor mbas diplomimit, maturantët të përfshihen në database të Alumni – Liceu Artistik me qëllim ruajtjen e kontaktit me ta;
- Çdo maturant në fillim të vitit shkollor të pajiset me platformën e funksionimit të ALUMNI;
- Zyra e Karrierës-ALUMNI të jetë funksionale;
- Zyra e Karrierës-ALUMNI të organizojë seminare trajnimi për zhvillimin e karrierës/përgatitjen artistike me mësues – nxënës- prindër;
- Zyra e Karrierës-ALUMNI të organizojë këshillim individual për të përcaktuar interesat, aftësitë dhe vlerat e një artisti të ardhshëm;
- Drejtoria dhe bordi i shkollës të motivojë në rrugë të ndryshme deri në aspektin financiar drejtuesin e Zyrës Këshillim Karriere - ALUMNI;
- Të caktohet një koordinator i ALUMNIT për lidhjen e marrëveshjeve institucionale me Zyrën e Këshillim-Karrierës të shkollës;
- Zyra Këshillim Karriere - ALUMNI të krijojë kontakte të vazhdueshme me agjenci dhe universitete të artit që mbulojnë rekrutimin për student apo vende pune:

- Qeveria e nxënësve në bashkëpunim me Zyrën Këshillim Karriere të krijojë aneks-Bibliotekën Digjitale ALUMNI në rubrikën Biblioteka të websit-e të shkollës;
- Në faqet e informacionit të shkollës, *facebook*, websit-e dhe kanalin *YuoTube* të publikohen në vijimësi dhe të përditësohen informacione të suksesit ALUMNI;
- Në muzeun e shkollës të krijohet pavioni “ALUMNI” ku të pasqyrohet histori suksesi të ALUMNI Liceu Artistik;
- Çmimi i Karrierës “Alumni i Vitit” të bëhet traditë e çdo viti;
- Alumni të mblidhet së paku njëherë në fund të vitit shkollor;
- Për çdo vendimarrje të ALUMNI të këshillohet me Këshillin Artsitik dhe Bordin Vlerësimit të shkollës;
- Për çdo alumni në websit-e të hidhet profile i tij me një biografi të shkurtër;
- Të mbahet kontakti me të gjithë alumnit dhe të bëhet gjurmimi i ecurisë së studentëve;
- Mbështetja e nxënësve/ maurantëve nga shoqata ALUMNI në eksplorimin e karrierës përmes takimeve Alumni me profesionistë në fushën e artit;
- Hartimi marrëveshjeve për mundësi bashkëpunimi dhe partnershipe startegjike për nxënësit/alumnipër t’u përfshirë në përvoja mësimore me profesionistë, punëdhënës si dhe në skenat apo studiot e artit profesional;
- Zhvillimi dhe mbajtja e një databaze me ecurinë e nxënësve në përvetësimin e aftësive në përdorimin e rrjeteve sociale dhe teknologjisë në kërkimin e punëve të reja si p.sh.:*Facebook, LinkedIn, rrjetet online, websit-e informuese* etj;
- Mbajtja dhe zhvillimi i kontakteve të mëtejshme me nxënësit dhe ALUMNI me anë të organizimit të takimeve të përvitshme si: Asambleja Alumni, Lice Alumni dhe Lice Alumni International, aktivitete të cilat sjellin bashkë studentë aktualë dhe alumni për të ndarë përvojat e tyre.

Përfundime

- ALUMNI Liceu Artistik ka në fokus përfshirjen e ish-liceistëve sot në karrierë në fushën e artit apo në fusha të tjera për të kontribuar në zhvillimin e talenteve të rinj, në promovimin e Liceut si shkollë me orientim artistik me standarde bashkëkohore.
- Përvoja ka treguar se ALUMNI është vazhdimësidhe si i tillë garanton funksionim si institucion - partnership këshillues dhe kontribues në rekrutimin dhe më pas në formësimin artistik të nxënësve që studiojnë dhe do të studiojnë në Lice.
- Me ofrimin e ALUMNIT si një “Bord institucional” i ndihmon nxënësit të kuptojnë kush janë ata dhe si do të jenë profesionistë të ardhshëm si dhe si të aplikojnë aftësitë e tyre në fushën e artit dhe aftësitë e punësimit në praktikë si artistë të së ardhmes.
- Nxënësit e Liceut nëpërmjet ALUMNIT do të kenë një zyrë këshilluese karriere (fizikisht dhe virtualisht) se si të marrin vendime për vijimësinë e studimeve në fushën e artit, për karrierën në të ardhmen, të zhvillohen profesionalisht dhe të arrijnë qëllimet e jetës akademike dhe profesionale të punësimit.
- ALUMNI ndihmon nxënësit të “identifikojnë” hapat e ardhshëm të zhvillimit të karrierës.
- Shkolla me ngritjen e ALUMNI – Liceu Artistik do të jetë një shkollë e hapur, komuniteti do të afrohet më shumë me shkollën, pasi ndikimi i shkollës manifestohet në komunitet dhe në hapësira më të gjera gjeografike përtej Shqipërisë.
- Ngritja dhe vendosja e partnerëve brenda komunitetit të botës së artit dhe jashtë saj për zhvillimin e strategjive efektive për të informuar, për të edukuar dhe për të angazhuar palët e interesuara, nxënës-prindërdo të përmirësojë klimën midis nxënësve dhe mësuesve, pasi ata do të shohin dhe ndiejnë tek fëmijët e tyre artistin e së ardhmes duke u mbështetur tek suksesi i çdo alumni. Kjo do të çojë në rritje vlerësimi,

në përfshirjeje e në investime tek shkolla nga ana e komunitetit, të investitorëve të ndryshëm dhe të prindërve.

- Zhvillimi i politikave dhe protokolleve të ALUMNIT do të nxisë motivim, pasi mësuesit do të motivohen për të krijuar lidhje me pedagogë, shkolla të artit dhe organizimin e ndërsjelltë të masterclas-eve, duke përfshirë dhe masterclas-e online.
- Nëpërmjet ALUMNIT arrihet klimë më e mirë midis mësuesve, pasi do të fokusohen tek arritjet dhe e mira e përbashkët duke lënë pas e mënjanë çdo aspekt apo pikëpamje të padëshirueshme ndërmjet njëritjetrit (dukuri e shfaqur rëndom në shkollat shqiptare).
- Mësuesit do të arrijnë kënaqësi profesionale, të kënaqur me arritjet dhe përfaqësitë e nxënësve të tyre, nëpërmjet promovimit të iniciuar nga ALUMNI.
- Ridimensionim të të menduarit të mësimeve për një organizim ndryshe të procesit mësimor, planifikimi në mënyrë specifike sipas talentit të çdo nxënësi të orës mësimore, vlerësimi i punës së tyre nga nxënës, kolegë, drejtues, prindër e më gjerë, çka do ta bëjë shkollën dhe këtë mësim më të dashur, në mënyrë që të kërkohet nga shumë nxënës.

Referenca

1. Arkivi i shkollës “ Jordan Misja”.
2. Kumbe. M. 2000. Shkolla Kombëtare Artistike “Jordan Misja” në 60-vjetorin e lindjes. Dajti 2000, Tiranë.
3. Lazri. Gj. 2009, Liceu Artistik “J. Misja” në vitet (1946 – 1991). Botimet FLESH
4. Libri i Kujtimeve “Jordan Misja”. Projekt “Shkolla ime”. 2014
5. Libri i Kujtimeve “Jordan Misja”. Projekt “Shkolla ime”.2015
6. Truja.J.F., 2014, “Muza e Parë” – rrëfim autobiografik
7. Zoraqi. K. 2015. Liceu im.
8. Mael, F., & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 13 (2), 103-123.
9. Meer, J., & Rosen, H. S. (2009). The impact of athletic performance on alumni giving: An analysis of microdata. *Economics of Education Review*, 28, 287-294.
10. Weerts, D. J., & Ronca, J. M. (2008). Characteristics of alumni donors who volunteer at their alma mater. *Research in Higher Education*, 49(3), 274-292.
11. Weerts, D. J., & Ronca, J. M (2007). Profiles of supportive alumni: Donors, volunteers, and those who “do it all.” *International Journal of Educational Advancement*, 7(1), 20-34.
12. <https://www.jstor.org/stable/40469904?seq=1>
13. https://fayz.in/stories/s/1561/0/?ckt_id=ZGL1ZGVk&title=power_of_alumni_in_the_education_system
14. https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1066&context=cps_professional
15. [UBT-Udhëzues-nga-Qendra-e-Karrieres-dhe-Alumni-18-maj-2020-1.pdf](#)

ARTS CURRICULUM IN COMPULSORY EDUCATION IN ALBANIA, ISSUES OF APPLICATION IN SCHOOLS

Dr. Majlinda Hala

Pedagogue, Faculty of Fine Arts

majlindahala@gmail.com

Dr. Blegina Bezo/Hasko

Teacher, “Jordan Misja” Art School

bleginahasko@gmail.com

Abstract

This paper seeks to explore the application of arts curriculum in Albania, by providing an overall analysis and assessment of its role and importance for the Albanian education system, as well as its application during the teaching process.

This analysis is based on the curriculum which defines the compulsory classes for each subject within the field of arts, curricula, methodologies used during the teaching process as well as teaching aids or school infrastructure provided for the application of arts curriculum in the pre-university education in Albania.

The data collected through questionnaires completed by teachers analyzed in this paper reveal the real implementation of this curriculum, knowledge overload vis-à-vis available classes, teaching techniques in relation to the professional development of teachers in the system, school facility infrastructure, environment and tools available for the development of arts curriculum. The findings of the analysis show that the competency-based arts curriculum is not in line with all the elements that help implement the competency curriculum. Thus, the disproportionate ratio of knowledge with the available classes and the lack of continuous professional development for art teachers have led to neglect of this curriculum, hence to a deficient application that affects quality of teaching and learning.

In conclusion, the article seeks to bring to attention the problems encountered during the implementation of the arts curriculum in Albania as well as findings that help educational institutions to reflect on a) revision of curriculum, reviewing classes in direct proportion to the substantive knowledge provided by the curriculum, b) design of specific training programs for teachers' professional development on competency-based curriculum in the field of arts, and d) upgrading the school infrastructure with the necessary premises, tools, and art supplies.

Keywords: *competency-based curricula, teaching plan, methodology, curriculum, professional development*

I. Introduction

Educational systems are obligations of governments, through which human society prepares the younger generations to be leaders and lead the country (IZHA, 2014). An efficient education system guarantees the future of the nation. It expresses the essence of the educational policies of the state, traditions and features of the national culture as well as the tendency towards scientific and social progress. In many European countries and also around the world, competencies are being laid at the heart of knowledge building. The term *competence* refers to knowledge, skill, and value, which includes the ability to meet complex requirements, using psycho-social resources in a given context (Rychen, D. S. & Salganik, L. H. 2001). Arts studies are an important part of the competency-based curriculum, a curriculum that permeates the entire education system in Albania. For many students, the competency-based curriculum in arts is a competition of knowledge that must be mastered. The study “*Competency-based curriculum in arts, Challenges and problems of its implementation*” aims to present with a brief and concise description of the art curriculum in compulsory education AMU, novelites and problems of this curriculum in its implementation and some recommendations for art curriculum, the basis for building students' artistic competencies, which are today in the spotlight of the opinions among art teachers (<https://survey.sogosurvey.com/r/ROR2N3>).

The aim is to compare and create a more complete panorama, we bring a brief and retrospective view of the art curriculum in Albania in the reform undertaken during 2013-2014 up to this day, a view that helps at best understand and analyze the progress and changes that have taken place in some of the important documents of artistic education over the years. The results obtained from our study have led to some concrete conclusions for educational institutions, conclusions that require increasing the quality of art teaching (artistic education) in the framework of general formal education but also in other informal forms that can help with development of positive attitudes and love of art as a social activity, but also in the development of various artistic skills of students who can their personality but can orient these skills toward their future career.

1.1. Theoretical Framework

The process of education develops knowledge, skills and attitudes, and adapts the human mechanism to the changes and developments that accompany humanity in general in all its scientific and cultural aspects. UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) emphasizes this in its documents “Education-Towards a Global Common Good “(UNESCO 2015).

Education is a determining factor in the development of a society, where the process includes all the developments of the society, through which the positive values of the tradition are cultivated and also including a vision towards the future of the society.

... Therefore, this approach argues (Miller, J. P. 2000) that education treats the individual as a machine, where the educational system is also applying technical/technological approaches to students, focusing on processes, procedures, routine actions. ...

Based on this definition, in Albania the new approach with competencies where the relationship between the two main actors, that of teacher and student, nowadays aims at cooperation and collaboration between them, a relationship which develops by converging according to age, knowledge and scientific aspect of skills. This approach undoubtedly requires a pedagogical, scientific and professional preparation of teachers which encourages and guides the learning process, while the school creates conditions and opportunities for the student to build and develop the knowledge, skills, attitudes and values required by a democratic society; to develop independently and comprehensively; to contribute to the building and personal well-being of the Albanian society and to constructively face the challenges of life.

Education in Albania has shifted from a “traditional” curriculum (based on the behaviorist approach) to a competency-based curriculum (based on a constructivist approach). This reform undertook many comparative studies and analyzes with EU countries as well as Euridyce studies. Based on these studies, a comparative analysis was performed for the field of arts, considering their place and importance alongside other fields and subjects. The debate on the representation of the main subjects in the school curriculum

(mathematics, physics, chemistry, biology, language, etc.) has been going on since the establishment of the school institution and education, and this debate continues to this day. Consequently, in different educational systems, art and culture are usually left aside and without proper attention throughout the education process, shifting the main attention to other subjects throughout the curriculum.

The field of arts in general in Albania, required the development of artistic knowledge without emphasizing the development of skills. While in the last reform of 2013 and onwards, the field of arts is an important part of the competency-based curriculum, and like other subjects is equally important in the development of artistic competencies as part of sustainable skills of students not only during their schooling but also for life.

This competency-based curriculum aims to train students to understand arts through a) assessing and using aesthetic elements in evaluating a work of art, b) communicating using appropriate tools, techniques and materials to accomplish an artistic work, c) the realization of an artistic work, presenting individuality and creative spirit during the interpretation, d) recognition and evaluation of cultural and artistic development through the works of representatives of Albanian and world art, created in different cultural and historical periods and contexts, e) the development of national consciousness and identity, through the treatment of cultural and artistic elements and values of our national heritage with which our nation is represented but also further as an integral part of learning in art, f) developing the competence of artistic and cultural expression by intertwined imagination, sensitivity to various forms of communication and artistic expression with the development of self-confidence, patience, responsibility for an individual or group artistic work, g) the arts develop in students self-confidence and creative abilities opportunities for future career development in one of the artistic fields.

But does today's education system enable the development of key competencies and artistic subjects? Why can't some activities be carried out? Does art curricula and their contents enable the development of artistic competencies? What are the learning styles and teaching techniques used by teachers and do they enable the realization of key and subject competencies in students? How many opportunities does the teacher have in using teaching

aids? Does the school infrastructure meet the criteria for the development of a competing arts curriculum?

These questions have prompted a modest study, focusing on the challenges and innovations that are taking place throughout the curriculum implementation process in the arts as well. In light of these questions, the article “*Competency-based curriculum in arts, Challenges and problems of its implementation*” aims to present the real situation of challenges in the implementation of the arts curriculum in compulsory AMU education (lower secondary education), as well as some recommendations for the arts curriculum, the basis for building students' artistic competencies, which are in the opinion spotlight of art teachers today.

2. Methodology

The methodology and instrument of theoretical research, followed for the extraction of the findings and results discussed, is qualitative scientific research. Measuring instruments are constructed with questionnaires.

According to the Albanian Curriculum Framework (<https://www.ascap.edu.al/korniza-kurrikulare>) and curriculum, the field of arts is represented through four subjects: visual arts, dance, music and theater, as compulsory subjects at AMU and compulsory electives at AML (Higher Secondary Education). All subjects within the field of arts are unified through the same naming of topics and competencies that are built along the acquisition of artistic knowledge. This knowledge builds, through their contents, two types of competencies, *key competencies* and *subject competencies*. Every teacher knows that a learning environment is good if it gives students the opportunity to do the learning activities they enjoy and can do by building both competencies. *The novelty for the field of arts* is the completion of this field with two new subjects: Dance (<https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Kercim.pdf>) and Theater (https://ascap.edu.al/ep-content/uploads/2018/09/Teater_shkalla-2-3_Kurrikula-e-re.pdf) të which are introduced for the first time during the curricular reform 2014. The field of arts became the change of naming of subjects from “Figurative education and Music education” in “Visual Art” and “Music” <https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Art-pamor.pdf>.

For the realization of this study data were collected through two following instruments. And, questionnaires based on these two instruments were developed in this regard.

1. *Instrument for professional network managers.* This instrument aims to evaluate and identify the implementation of the arts curriculum from the perspective of professional network leaders. The questionnaire is built on 5 open-ended questions, which include topics such as: curriculum and the place occupied by the arts in this plan, identification of problems for the implementation of the art curriculum, exchange of experiences, the need to improve infrastructure, training needs further.
2. *Instrument of teachers.* This instrument aims to assess and identify the difficulties of implementing the new arts curriculum. The instrument is divided into five structured questions related to five areas: curriculum (content), teaching and learning, teaching resources and materials, student assessment and application / infrastructure conditions). The statements are marked with a scale from 1 (enough / yes) to 3 (not enough / not at all).

2.1. Research Design

Based on the objective of competence-based curriculum, the article aims to consider the implementation of the arts curriculum, making an overall assessment of the challenges and problems it has encountered during its implementation. Thus, when comparing the two plans considered, the current curriculum and the past one, we find some findings based on the artistic disciplines that develop within the field of arts and the ratio of hours between them. Another finding is the comparison of the available hours of artistic disciplines within the field of arts in relation to the knowledge required to be developed through the curriculum, a report which enables the development of various teaching techniques, the use of tools and materials or the development of knowledge in one appropriate school infrastructure.

2.2. Participants and Data Collection Instruments

For the realization of this study, we used answers from respondents, where the objects of observation were: 1) The curriculum of compulsory education. 2) Arts curricula, AMU. 3) Textbooks, respectively: visual art and music. 4) Teaching methodologies used by teachers 5) Infrastructure, tools, materials. Under this focus, this article provides data, collected through questionnaires and interviews with art teachers (about 100, leaders of the professional network of arts (30 leaders), who are the main actors in the implementation of the curriculum in education, at four (4) DRAP (Regional Director of Pre-University Education) and twelve (12) cities of Albania. The responses obtained through the questionnaires prove the real (or not) implementation of this curriculum, the knowledge load in relation to the available classes, teaching techniques in relation to the professional development of teachers in the system, school infrastructure, environment and competencies available for competency-based curriculum development.

Table 1: Distribution of participants according to Regional Directory of Pre university Education

Regional Directory	Cities	Participants	Gender (M/F)
4	Durrës	50	20/30
2	Fier	28	18/10
3	Lezhë	12	8/4
3	Korçë	10	7/3

Total	4	100	53/47
12			

Qualitative analysis of the data collected by the questionnaires distributed to leaders' network and teachers, who develop the art curriculum, was done using the content analysis of the questionnaires through the description and interpretation of the collected data.

Among limitations of this evaluation study we can mention:

- Lack of a preliminary study to make a timely comparisons on changes of views on the new arts curriculum and its implementation over time.

- Need for a more in-depth analysis of the art curriculum assessment, highlighting the positive aspects and difficulties encountered in implementing the successful art curriculum during the teaching process.

3. Data Analysis and discussion

In order to see more broadly, more clearly and concretely the issues related to the implementation of the art curriculum at schools, the following will be analyzed and discussed: 1) The curriculum of compulsory education. 2) Arts curricula, AMU. 3) Textbooks respectively: visual art and music. 4) Teaching methodologies. 5) Infrastructure, tools, materials.

Based on these elements, was made an interpretation of the opinions received from the leaders of the professional networks of arts and art teachers through questionnaires and interviews.

The place occupied by arts in the two curricula, and the comparison of the two curricula of 2003-2014, and that of 2014 and onwards, presents some data that will be the starting point for the development of the article through the interpretation of the following graphs. The new curriculum⁶ (2014) groups subjects in seven (7) main areas. The "Arts" field is developed from grades 1-9 and is planned for a total of twenty one (21) hours. The constituent subjects of this field are developed separately: Music classes 1-9 with nine (9) hours in total; Visual Arts classes 1-9 with nine (9) hours total; Dance classes 2-3 with one point five (1.5) hours in total; Theater classes 5-6 with zero point five (0.5)

⁶ <https://www.ascap.edu.al/plani-mesimor-1-9-kurrikula-e-re/>

hours in total. The figure 0.5 in the syllabus shows that the course takes place only one semester.

Table 2. Curricula of 2004 - 2014, classes 1 -9

SUBJ	CLASSES										
ECT											
Arts		I	II	V		I	II	III	X		
Visual Education											
Music al Education										3	
Total											1

subject s		I	II	V		I	II	III	X	V	R
subject s		I	II	V		I	II	III	X	V	R
usic											3

Visual Art											
Dance		.5							.5		
Theater					.5				.5		
Total		.5			.5				1		1

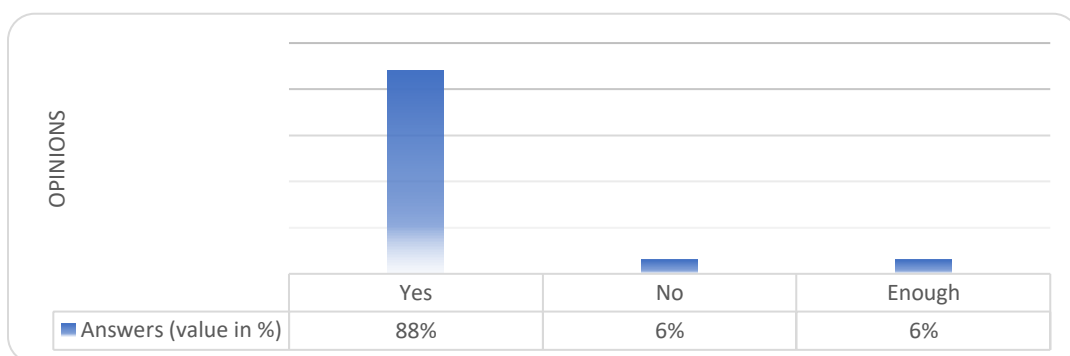
Table 3. Curricula of 2014 - 2020, classes 1 -9

The “Visual art” subject has no difference with the existing plan up to the eighth grade but is added by one hour per week on the ninth grade (+1 hour/week). The "Music" subject is reduced by one hour per week (-1 hour/week) in grades 6-7-8-9. The reduction of weekly classes in the subject "Music" has created difficulties and overload for the acquisition of students' knowledge. The large amount of concepts, information, knowledge, methodological treatments but also other processes such as: continuous assessment of students, test assessment and assessment of the student portfolio, which must be carried out within the specified hours (1 hour per week or 35 hours annual) go beyond the possibilities of teachers and the time available. Another problem that has caused the reduction of classes in the subject of “Music” is the movement of teachers, placing them in two or three schools but also reducing the interest in this subject. The “Dance” subject is added as a new subject in the curriculum with 0.5 hours per week in the second grade and 1 hour/week in the third grade. The “Theater” subject is added as a new subject in the curriculum with 0.5 hours per week in the fifth grade and 1 hour/week in sixth grade. Although the addition of these subjects within the field of arts, these subjects have found education unprepared as there are no teachers who teach these two subjects due to the small number available in these subjects (3 hours/week and 12 hours/month) .

Referring to the comparison of the two curricula, the number of hours/years planned for the field of arts for classes 1-9, in the Curriculum

2014-2020 we have 420 hours for primary education and 280 hours for lower secondary education, ie in total (700 annual hours). While in the curriculum 2004-2014 the art curriculum is represented with 350 hours for primary education and 350 hours for lower secondary education, ie in total (700 annual hours). Through this comparison, the field of arts in the curriculum 2014-2020 for classes 6-9 is 80 hours less, a ratio that comes down from 6th to 9th grade. We think that this reduces the importance of the arts in the intellectual, social and emotional development of students, but also based on the teaching content, this number of hours does not give them the opportunity to develop artistic skills and respectively artistic competencies. Based on this interpretation where artistic skills, but not them only, require time in disposition for their construction.

Graph 1. Are more hours needed in arts curricula in Timetable.

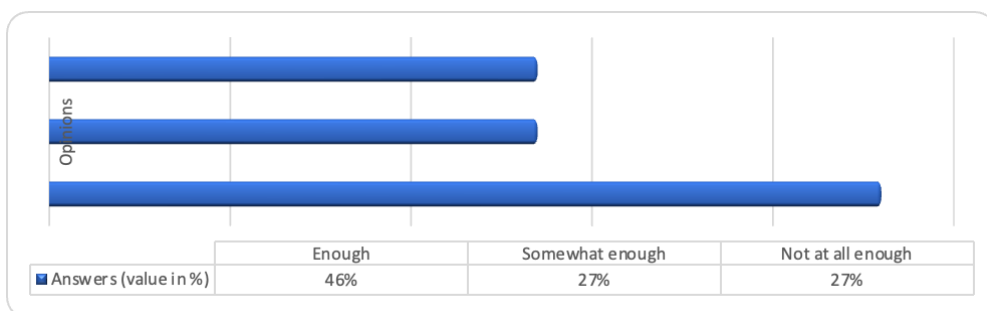

Thus, based on *graph 1* as shown below, the answers from the leaders of the art network and art teachers, who develop these artistic disciplines, in the question: *if the ration of knowledge of teaching programs within the field of arts is fair*, about 88% of teachers and leaders answer that they need to add hours to the curriculum for the development of these subjects, 6% answer that it is not enough and 6% others say that there are enough hours available for the development of arts in school according to the curriculum.

Continuing further with the findings, the next question seeks to investigate *whether the knowledge ratio of the curriculum (Music / Visual Arts / Theater and Dance) is based on the hours defined in the curriculum*. From the answers collected, as shown in the *graph 2*, 46% of teachers and leaders

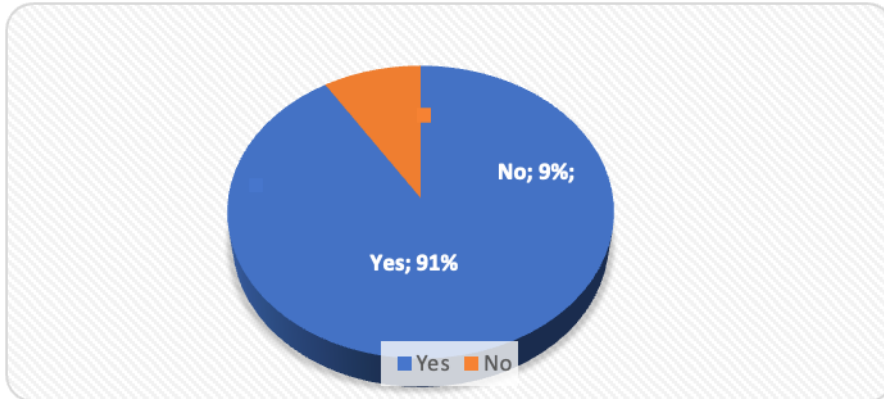
answer that they need to add hours to the curriculum for the development of these subjects, 27% answer that it is not enough and 27% others say that the hours in available for the development of the curriculum and content of arts in school according to the curriculum. As noted above, the small number of hours in AMU (lower secondary education) does not allow for full acquisition of artistic knowledge, their practice and the construction and development of artistic competencies. Also, the curricula, although in their requirements during the development of artistic content require the presentation of students with concrete art, in all arts disciplines the curriculum does NOT enable the provision of special classes, for going to concerts (in concretizing concepts or putting into practice the knowledge gained in school) going students to museums, art galleries, painters' studios to see more closely their work and to better understand the various works of art for the development of skills and attitudes, values to music, theater or dance and visual arts.

Grafiku 2. Teaching environment educational program knowledge's rational visual art and music compared to scheduled hours

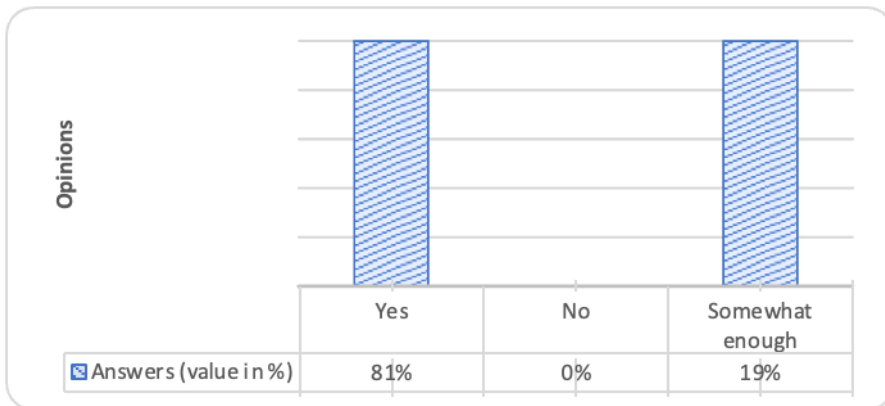
Continuing further with our research, regarding the question of *whether the competency art curriculum enables the development of different learning styles and contemporary methods* from teachers' answers about 91% of teachers answer that the competency-based art curriculum enables the development of learning styles, while 9% respond that this curriculum does not provide the opportunity for their development. During the learning process they use many artistic techniques but also different techniques such as brainstorming, cluster, vein diagram, concept map, insert etc.

Graph 3. Does the art curricula enables learning styles or not

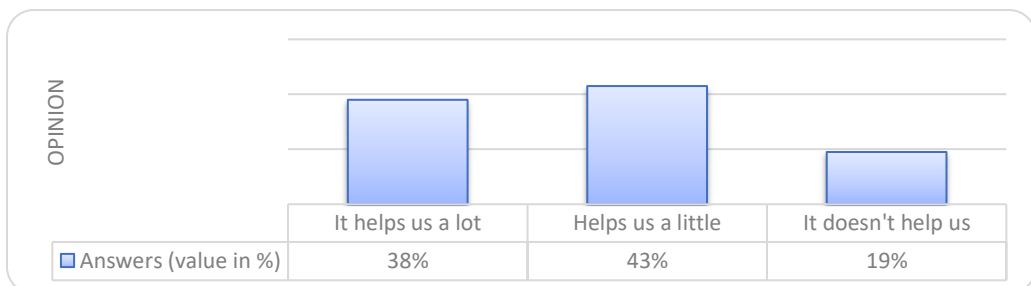
One finding from this study, which is worth mentioning, is the compulsory school textbooks. Although the programs may be well-crafted, sometimes the authors of the texts, by not applying the standards of text design, ie, by not recognizing the psychological characteristics of the age, by not properly interpreting the program in the text, etc., make some texts school to be overloaded in terms of the volume of academic information, not to have coherence with the curriculum, to have a pedagogical apparatus unsuitable for the level of students or with deficiencies, which do not leave space to use different teaching methods or develop competencies artistic to students. *Graph 4*, gives answers that about 81% of teachers admit that textbooks enable the construction of artistic competencies and 19% of them oppose it by claiming that some of the textbooks are loaded due to the information required by the curriculum, or even due to compression of information by the author of the text this leads to difficulties in constructing artistic competencies.

Graph 4. Does the text and curricula enable (or not) the development of artistic competencies?

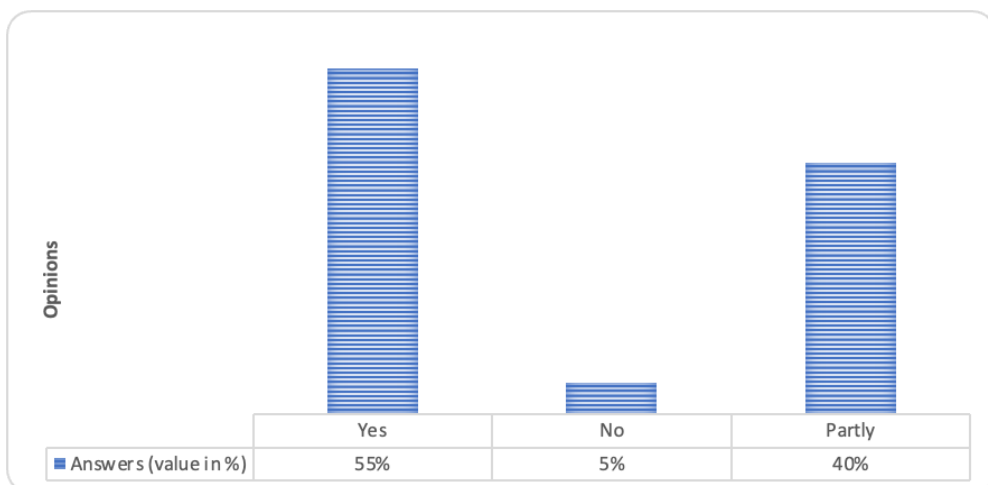
Following the answers provided in *Graph 5*, we notice that the school infrastructure is still weak and powerless to support on the basis of various materials and tools that teachers need to realize the artistic content of the curricula.

Graph 5. Does school help with tools to apply the curricula with competencies.

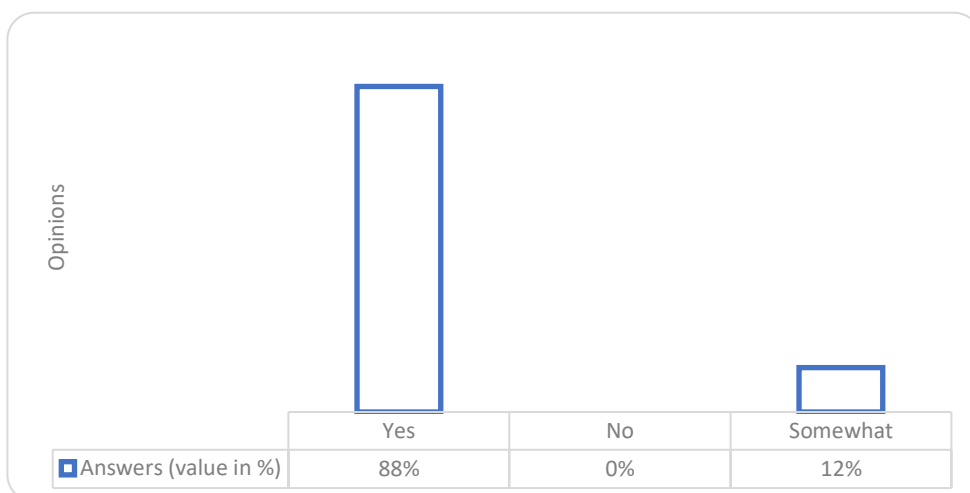
We note from the answers given by the teachers themselves, that about 38% of them claim that the school helps with tools and materials, 43% claim that they help a little, while 19% claim that they are not helped with any tools or materials. Lack of tools and material base (paints, brushes, suits, tape recorders, cd, dvd) creates a big gap between the understanding of artistic knowledge in the arts, where concrete demonstration is of great importance in the acquisition and development of artistic skills. and competencies.

Graph 6. The number of students in your class enables the implementation of curricula and the creation of artistic competency.

This is reinforced by *Graphs 6 and 7*, which highlight the problems of school infrastructure, which according to *Graph 6*, the large number of students enables the development of artistic competencies. For this question 55% of teachers claim that *although with a large number of students in the classroom they can build artistic competencies*; 5% claim *they can't* while 40% have answered *somehow*. Often, the lack of material base, tools or cabinets makes these subjects sometimes remain at verbal level. Thus, the data show that teachers often fail to carry out practical artistic activities or fail to demonstrate various jobs due to lack of materials or physical care.

Graph 7. The lack of the cabinets affects the implementation of curricula and creation of artistic competency.

4. Conclusion

The issues addressed in this article, regarding the implementation of the competency-based arts curriculum, are challenges that obviously cannot be overcome without being addressed by the relevant institutions. Albania has already completed the launched reform, it remains an assessment of this reform to understand how much and how the new approach is being implemented based on the competencies of the mass of teachers in the field of arts but not only. Although this reform and educational institutions claim that this reform is going well not only in the implementation of the curriculum with competencies but also in the assessment of competencies built in students or the professional development of teachers, this article which is a mini study in the field of arts, shows that there is still work to be done with the new approach. We express the opinion that our study has identified interesting facts in the field of arts, but we think that there is also room to continue research with other studies in this field.

Some of recommendations from the study conducted on the art curriculum are shown below :

- Review of the curriculum for the increase of art classes within this curriculum, an increase which leads to the facilitation of the content load of the art curriculum.
- Placing the subjects Theater and Dance as a subject in the elective curriculum or in the school-based curriculum, returning the hours to the music subject as a subject in the compulsory AMU curriculum.
- Improving school infrastructure to enable the successful implementation of the new curriculum based on competencies in the field of arts.
- Reducing the number of students in the classroom, a condition for improving learning but also building more efficient artistic competencies.
- Qualification of human resources, as a continuous process that affects the student's performance and achievement of competencies by relevant institutions such as the University of Arts, which for 3 years has been preparing teachers for the pre-university system.
- Distribution of positive experiences through professional teacher networks, regarding the methodology of applying the arts curriculum based on competencies, a strong point derived from this study.

Among the limitations of this evaluation study we can mention:

- Lack of a preliminary study to make timely comparisons on changes of views on the new arts curriculum and its implementation over time.
- Need of a more in-depth analysis of the art curriculum assessment, highlighting the positive aspects and difficulties encountered in implementing the successful art curriculum during the teaching process.)

References

- IZHA. (2014). *Curriculum Framework of Pre-University Education of the Republic of Albania*. Publishing House “Kristalina”, Tirana, Albania.
- IZHA. (2014). *Curriculum Framework of the Preparatory Class and Primary Education*. Publishing House “Kristalina”, Tirana, Albania.
- IZHA. (2014). *Curriculum Framework of Lower Secondary Education*. Publishing House “Kristalina”, Tirana, Albania.
- Cimbi, E. (1979) "Aspects of students' mental load during teaching-educational activity". Pedagogical Magazine, ISP. Tirana, Albania.
- Rrapo, S. & Spahiu, Y. (2004). *The advantages of the compulsory draft plan for 9-year system education*. Pedagogical Magazine, Year 3/2004, ISP.Tirana, Albania.
- Rychen, D. S. & Salganik, L. H. (2001). *Defining and selecting key competencies*. OECD summary.
- Miller, J. P. (2000). *Education and the soul: Toward a spiritual curriculum*. Suny Press.
- European Commission (2007), *Cluster Key Competences – Curriculum Reform, Synthesis Report on Peer Learning Activities in 2007*. Belgium.
- Art syllabus, 1-9. (2014). Institute of Educational Development, (ASCAP). Tirana, Albania.
<https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Art-pamor.pdf>
- Music syllabus, 1-9. (2014). Institute of Educational Development, (ASCAP). Tirana, Albania.
<https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Muzik%C3%AB-1.pdf>
- Dance syllabus, 2-3. (2014). Institute of Educational Development, (ASCAP). Tirana, Albania.
<https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Kercim.pdf>
- Theater syllabus, 5-6. (2014). Institute of Educational Development, (ASCAP). Tirana, Albania.

https://ascap.edu.al/wp-content/uploads/2018/09/Teater_shkalla-2-3_Kurrikula-e-re.pdf

**NDIKIMI I PERIUdhËS SË PANDEMISËNË
MËSIMDHËNIEN/MËSIMNXËNIEN E FËMIJËVE ME NEVOJA TË
VEÇANTA NË SHKOLLAT E ARSIMIT PARAUNIVERSITAR NË
SHQIPËRI**

**Arjeta Myrtaj¹, Brunilda Kasapi¹, Aurora Nuro², Aurel Nuro³,
Bledar Myrtaj³**

²Shkolla 9-vjecare“Bakushe Visha”, Fushë-Krujë

¹Shkolla e 9-Vjecare, jo-Publike ‘Arkos’, Tiranë

³Departmenti i Kimisë, Fakulteti i Shkencave të Natyrës, Universiteti
i Tiranës

Kontakt: aurel.nuro@fshn.edu.al

Abstrakt

Në këtë punim është sjellë një nga problematikat arsimore që shoqëroi periudhën e pandemisë së Covid-19. Gjatë periudhës arsimore nga Marsi i vitit 2020 e deri në Qershor 2021, për shkak të masave që u morrën nga institucionet përgjegjëse, mësimi u zhvillua on-line (në pjesën më të madhe të kësaj kësaj periudhe). Kjo mënyrë e re e zhvillimit të mësimit për nxënësit e arsimit para-universitar ishte një sfidë si për nxënësin edhe mësuesin. Ata edhe pse ishin të papregatitur për këtë mënyrë të re mësimdhënie, në një periudhë të shkurtër nëpërmjet platformave të ndryshme arritën që të realizonin temat mësimore nëpërmjet mësimit on-line. Mësimdhënia në distancë gjatë kësaj periudhe pati evolim dhe përsosmëri në mënyrë që mësuesi të kishte mundësinë ta transmetonte më mirë mësimin tek nxënësi dhe nxënësi të kishte mundësinë të kuptonte më mirë mësimin e radhës.

Në të gjithë periudhën e mësimit on-line të gjithë nxënësit patën vështirësitë e tyre në mësimdhënie për shkak të arsyeve objektive (mungesa e mjeteve të përshtatshme, mungesa e internetit, mungesa e ambjenteve të përshtatshme, etj) ose për arsye subjektive (mungesa e kontrollit përballë mësuesit, mosvëmëndje dhe shpërqëndrim, etj) por vështirësitë dhe problemet

më të mëdha në këtë periudhë i patën fëmijët me nevoja të veçanta. Problematika kryesore për ta ishte prishja e rutinës së përditshme dhe futja në një rutinë të re e cila nuk ka ndryshim të dukshëm nga ajo e përditshmërisë së tyre. Kontakti me mësuesin, shokët dhe ambientet e shkollës ishte një tjetër problematikë e cila shoqëroi këta nxënës gjatë periudhës së pandemisë. Për fat të keq një pjesë e këtyre fëmijëve për shkak të mungesës së mjeteve të komunikimit apo për shkak të pamundësisë së ndjekjes nga afër të procesit mësimor nga familjarët patën një shkëputje të pjesshme ose të plotë nga shkolla. Këta fëmijë më tepër janë identifikuar në zonat rurale dhe në familje me gjëndje ekonomike të dobët.

Fjalë kyçe: *Mësimdhënia gjatë pandemisë së Covid-19, fëmijët me nevoja të veçanta, përvojë konkrete.*

Hyrje

Fëmijët me aftësi të kufizuara janë një çështje shumë e rëndësishme që kërkon trajtimin e duhur në shkollat tona në mënyrë që të mund të flasim për një arsim të qëndrueshëm. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë nuk e përmend aftësinë e kufizuar si një burim diskriminimi. Në të thuhet se të gjithë janë të barabartë përpara ligjit, askush nuk mund të diskriminohet padrejtësisht për shkaqe të tilla si: gjinia, raca, feja, etnia, gjuha, bindjet politike, fetare a filozofike, gjendja ekonomike, arsimore, sociale ose përkatësia prindërore. Kuptimi i përgjithshëm për “paaftësinë” bazohet në modelin social, i cili përqendrohet në të drejtat e njeriut dhe pengesat e krijuara nga mjedisi ku përfshihen mënyra e sjelljes së shoqërisë, kulturës, paragjykimet, keqtrajtimet, etj. Gjithashtu një vend të rëndësishëm zënë dhe politikat shtetërore dhe zbatimet e tyre në sistemin arsimor dhe shëndetësor. Në këtë kontekst, gjithëpërfshirja nuk është vetëm integrimi në shkollë i nxënësve me aftësi të kufizuara, por është edhe transformimi e reformimi i gjithë shoqërisë. Ne besojmë se shkolla gjithëpërfshirëse si qendër edukimi, ka në vetvete potenciale që do të shërbejnë si institucion e model reflektimi për transformimin e komunitetit e të gjithë shoqërisë shqiptare në një shoqëri gjithëpërfshirëse.

Në vijim jepen disa tregues të përbashkët, që janë pjesë e mësimdhënies së nxënësve me aftësitë të kufizuara. Këto veçori nuk janë të izoluara por ato mund të shfaqen në shkallë të ndryshme tek kjo kategori e nxënësve. Në përgjithësi një nxënës me aftësi të kufizuara: ka kujtesë (afatshkurtër dhe afatgjatë) të dobët dëgjimore; shfaq mungesë tolerance dhe nivel të lartë frustrimi; ka vetëvlerësim të ulët; shpërqendrohet lehtësisht; e ka të vështirë, gati të pamundur të realizojë detyrat që kërkojnë kohë; ka shprehje spontane dhe shpesh nuk mund të kontrollojë emocionet; kërkon ndihmë; has vështirësi për të punuar në mjedise me grupe të mëdha apo edhe vogla; ka vështirësi në ndjekjen e udhëzimeve të ndërlikuara ose për memorizimin e tyre për një kohë të gjatë; ka probleme me koordinimin e grupit të muskujve; ka mungesë rrjedhshmërie në mendime, është e vështirë që të bindet; ka aftësi të pakta për bukurshkrim; ka një konceptim të dobët për kohën.

Termi fëmijë me aftësi të kufizuar, i referohet fëmijëve me paaftësi fizike, shqisore apo intelektuale, apo me paaftësi të shumëfishta, të cilëve u mohohen të drejtat për shkak të ndërveprimit të barrierave dhe qëndrimeve shoqërore me gjendjen fizike dhe/ose intelektuale të tyre. Është pranuar nga të gjithë se këta fëmijë nuk janë një grup homogjen. Ata kanë proces mësimi individual, mbështetje dhe nevoja personale, të cilat duhen pasur parasysh gjithmonë në planifikimin arsimor. Një tjetër term i përdorur shpesh në disa vende që kanë prirjen për t'i identifikuar fëmijët me nevoja të veçanta, si fëmijë me aftësi të kufizuara është *fëmijët me nevoja të veçanta*: i cili ka të bëjë me fëmijë, i cili është duke përjetuar vështirësi në të mësuar, mund të ketë nevoja të veçanta. *Termi arsim gjithëpërfshirës* është me të gjitha masat që duhet të marrë shkolla me qëllim që të jetë e aksesueshme për të gjithë fëmijët, përfshi këtu fëmijët me aftësi të kufizuara. E rëndësishme është të theksohet se prej arsimit gjithëpërfshirës, përfitojnë të tërë fëmijët, jo thjesht fëmijët me aftësi të kufizuara. Për fëmijët me aftësi të kufizuara në disa raste përdoret termi *arsimi i veçantë* që ka të bëjë me arsimin e marrë nga fëmijët me aftësi të kufizuara në një mjedis mësimor të ndarë nga fëmijët e tjerë, në të tilla vende si një shkollë apo qendër e veçantë.

Mësimdhënia për fëmijët me aftësi të kufizuara e përball mësuesin me sfida të veçanta. Këta nxënës kërkojnë jo vetëm më shumë kohë dhe durim, por kërkojnë gjithashtu edhe strategji të specializuara mësimore në një mjedis të strukturuar, që mbështet dhe rrit potencialin e tyre të të nxënësve. Mësuesit duhet të kenë parasysh se nxënësit me aftësi të kufizuar nuk janë të paaftë për

të mësuar, por ata kanë nevojë për instruksione të diferencuara e të përshtatura të aftësive të tyre të veçanta për të mësuar. Ata mund të kenë nevoja unike për të mësuar, aftësi shoqërore dhe komunikim, prandaj mësuesit do të kenë nevojë për strategji për t'u informuar për disa fusha. Disa ide të thjeshta që ndihmojnë mësuesit të adresojnë disa nga nevojat që kanë këto nxënës në jetën e përditshme janë: bashkëpunimi, veprimet që flasin, mënyrat e të shkruarit me shkrim për udhëzime të ndryshme, organizimi i vendit ku studjojnë, ambjenti i rehatshëm, vlerësim pozitiv për arritjet e tyre, etj. Duke marrë në konsideratë këtë grup të rëndësishëm të nxënësve në shkollat shqiptare tashmë prej vitesh është futur mësuesi ndihmës i cili ka si prioritet të punës së tij mbarëvajtjen e mësimdhënies pikërisht për këtë kategori nxënësish. Kështu synohet që këta fëmijë të mos ndiejnë ndasi nga fëmijët e tjerë dhe përveç shkollimit të tyre një tjetër anë positive është socializimi i tyre. Në përgjithësi dhe fëmijët e tjerë e pranojnë këtë grup të nxënësve me nevoja të veçanta duke mundësuar një arsim gjithëpërfshirës dhe të qëndrueshëm të të gjithë grupeve të nxënësve.

Materiali dhe metoda

Grupet e intervistuarra dhe zona studimore

Studimi u realizua në shkollat e arsimit parauniversitar nga zona e Tiranës dhe e Krujës në periudhën Nëntor – Dhjetor 2021. Zonat e studimit janë zgjedhur që të jenësa më përfaqësuese të gjithë sistemit parauniversitar të vendit tone. U morrën në studim shkolla të arsimit 9-vjeçar dhe të arsimit të mesëm. Nxënësit e këtyre shkollave vijnë nga qendrat urbane, periferike dhe rurale si dhe shkollat publike dhe jo-publike. Nxënësit e shkollave 9-vjeçare që morrën pjesë në studim i takojnë 3 shkollave nga qyteti i Tiranës, 1 shkollë nga periferia e qytetit të Tiranës, 1 shkollë nga fshatrat e qytetit të Tiranës, 1 shkollë nga qyteti i Krujës, 1 shkollë nga Fushë-Kruja dhe 3 shkolla nga fshatrat e Krujës. Në këtë studim u përfshinë gjithësej 211 nxënës të arsimit 9-vjeçar që mësojnë në 22 klasa të ndryshme (nga klasa 5 deri në klasën 9). Dy shkolla 9-vjeçare (ose 5 klasa) i takojnë arsimit jo-publik ndërsa pjesa tjetër arsimit public. Nxënësit e shkollave të mesme/gjimnazeve i takojnë 2 shkollave nga qyteti i Tiranës, 1 nga periferia e qytetit të Tiranës, 1 nga qyteti i Krujës dhe 1 nga qyteti i Fushë-Krujës. Vetëm një nga shkollat e mesme nga qyteti i Tiranës i takon arsimit jo-publik. Në këtë studim janë përfshirë 82

nxënës të arsimit të mesëm që janë pjesë e 9 klasave të ndryshme (nga klasa 10 deri në klasën 12). Pyetsorët janë plotësuar jashtë orarit mësimor me dëshirën e vetë nxënësve.

Ankëtë e hetimit të problematikave për nxënësit me nevoja të veçanta

Për këtë studim janë përdorur pyetsorë me përgjigje me alternativa që nxënësit të orientonin fokusin e përgjigjeve të tyre në funksion të qëllimit të këtij studimi. Pyetsorët janë ndërtuar nga 10 pyetje të ndryshme nga të cilat 4 pyetje kanë të bëjnë me probleme aktuale, 4 pyetje për problem të vërejtura gjatë periudhës së Covid-19 dhe 2 pyetje në lidhje me socializimin e fëmijëve me nevoja të veçanta në shkolla. Nxënësit dhe mësuesit iu janë përgjigjur pyetjeve të pyetsorit të mëposhtëm:

Ankëtë e hetimit të problematikave për nxënësit me nevoja të veçanta

1. A kini ju në klasën apo shkollën tuaj nxënës me nevoja të veçanta?

Po Jo

2. Nëse po, a ka një mësues/e ndihmëse (përveç mësuesve të lëndëve përkatëse) që kujdeset në mënyrë të veçantë për shokun/shoqen tuaj me nevoja të veçanta?

Po Jo

3. Nëse po, a është ai/ajo e rregullt gjatë procesit mësimor (dëgjon mësimin dhe përpiket të plotësojë të gjithë elementët didaktikë)?

Po, ndonjëherë Po, shpeshherë Jo, asnjëherë

4. Nëse po, a është ai/ajo shkak për ndërprerjen e procesit të mësimdhënies (me ose pa arsye)?

Po, ndonjëherë

Po, shpeshherë

Jo, asnjëherë

5. Nëse po, a ka marrë pjesë në mënyrë të rregullt gjatë periudhës së mësimi on-line (në distancë)?

Po, gjithmonë

Po, më shumë

Po, më pak

Jo, asnjëherë

se 50% të orëve

se 50% të orëve

6. Nëse po, a ishin ai/ajo shkak për ndërprerjen e procesit të mësimdhënies (me ose pa arsye) gjatë zhvillit të procesit mësimor on-line?

Po, ndonjëherë

Po, shpeshherë

Jo, asnjëherë

7. Nëse po, a ishin ai/ajo aktivë gjatë procesit të mësimor gjatë periudhës mësimore në distancë (on-line)?

Po, ndonjëherë

Po, shpeshherë

Jo, asnjëherë

8. Nëse po, a ju ka kërkuar ndihmë shoku/shoqja juaj për ta ndihmuar të kuptojë një temë të caktuar mësimore gjatë apo pas periudhës së pandemisë?

Po, ndonjëherë

Po, shpeshherë

Jo, asnjëherë

9. Nëse do kërkonte ndihmë nga ju a do ishit të gatshëm ta ndihmonit atë (Nëse ju kini një shok me nevoja të veçanta në klasën tuaj)?

Po, ndonjëherë

Po, gjithmonë

Jo, asnjëherë

10. Shkruani më poshtë se çfarë do të ndryshonit (në klasë dhe në amjentet e shkollës) që shoku juaj menevoja të veçanta të ndihej më komod gjatë procesit mësimor?

1. _____

2. _____

3. _____

Rezultate dhe diskutime

Në këtë studim të realizuar në disa shkolla të arsimit 9-vjeçar dhe të mesëm nga zona e Tiranës dhe Krujës është synuar të sillen elementët pozitivë dhe shqetësues që ndejnë fëmijët me nevoja të veçanta në arsimin tonë. Grupet e anketuara i takojnë nxënësve nga qendrat urbane (qytet), periferi (lagje jashtë qyteteve por pranë tyre) dhe në zona rurale (fshat) si dhe nxënës të shkollave publike dhe jo-publike. Përzgjedhja e tyre është bërë që të ketë një përfaqësim sa më të gjerë të nxënësve si në numër edhe në llojshmërinë e tyre. Në studim janë sjellë përgjigjet e 293 nxënësve gjithësej nga të cilët 211 i takojnë arsimit 9-vjeçar dhe 82 arsimit të mesëm. Mendimet e nxënësve të këtyre shkollave janë marrë nga anketimi i tyre me anë të pyetsorëve. Interpretimet në lidhje me përgjigjet e nxënësve janë dhënë si mëposhtë:

Përgjigjet e nxënësve të shkollave 9-vjeçare dhe të mesme të marra në studim për pyetjen a kini në klasën/shkollën tuaj nxënës me nevoja të veçanta vihet re se në shumicën e përgjigjeve për shkollat 9-vjeçare përgjigjja është positive. Në shumicën e klasave kua ata mësojnë ka të paktën një nxënës me nevoja të veçanta. Për nxënësit e shkollave të mesme vihet re që nxënës me nevoja të veçanta ka në më pak se gjysmën e klasave të anketuara. Kjo gjë është e lidhur kryesisht me faktin se për një pjesë të mirë të këtyre fëmijëve arsimimi i tyre ndërpritet në ciklin 9-vjeçar sidomos kjo në zonat rurale. Një arsye tjetër mund të jetë dhe përqindja e përgjigjeve nga targetgrupi i marrë rastësisht në anketë. Për pyetjen e dytë ku nxënësit pyeten për prezencën e mësuesit ndihmës në klasat ku ka fëmijë me nevoja të veçanta shumica e nxënësve të cilët kanë fëmijë me nevoja të veçanta në klasat e tyre përgjigjen pozitivisht. Vëmë re se kjo nuk ndodh në të gjitha klasat. Kjo diferencë është kryesisht midis shkollave të arsimit public në të cilat në përgjithësi ka prezencë të

mësuesve ndihmës në klasat ku ka fëmijë me nevoja të veçanta kundrejt shkollave jo-publike në të cilat në përgjithësi nuk ka mësues ndihmës. Kjo gjë justifikohet edhe me faktin se numri i nxënësve për klasë në këto shkolla është më i vogël se në arsimin publik.

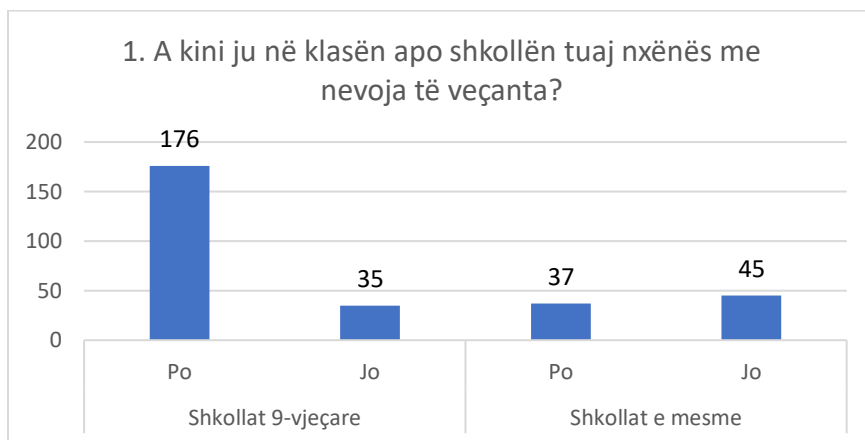

Figura 1. Përgjigjet e nxënësve për pyetjen 1 të anketës së bërë

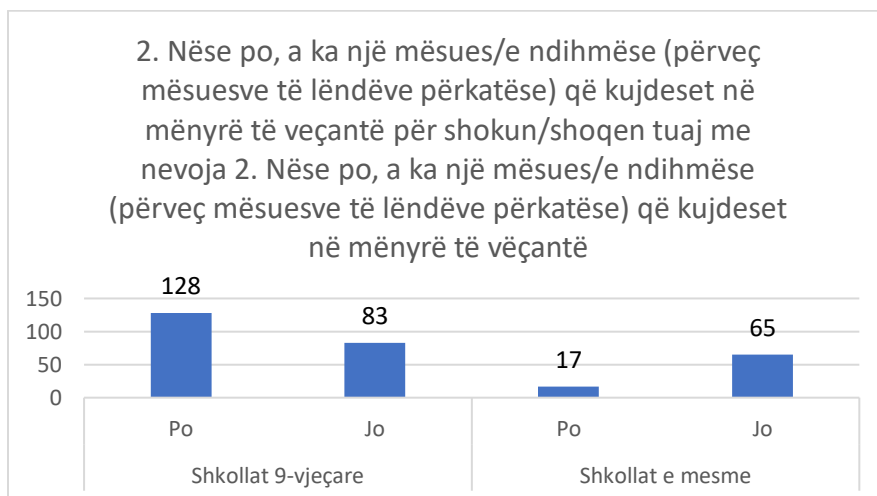

Figura 2. Përgjigjet e nxënësve për pyetjen 2 të anketës së bërë

Për pyetjen e tretë nëse nxënësit me nevoja të veçanta janë të interesuar për të ndjekur mësimin dhe të plotësojnë detyrimet e tyre vihet re se numri i

nxënësve që i përgjigjen pozitivisht pyetjes në shkollat 9-vjeçare ka një ulje të vogël që do të thotë se vetëm në pak raste këta nxënës për shkak të pamundësive të tyre e kanë të pamundur të plotësojnë detyrimet e tyre ndaj procesit mësimor. Kjo mund të jetë e lidhur kryesisht me mungesat e bazës material për fëmijët që vijnë nga familje me gjëndje ekonomike në vështirësi. E njëjta situatë vihet re edhe për nxënësit e gjimnazeve.

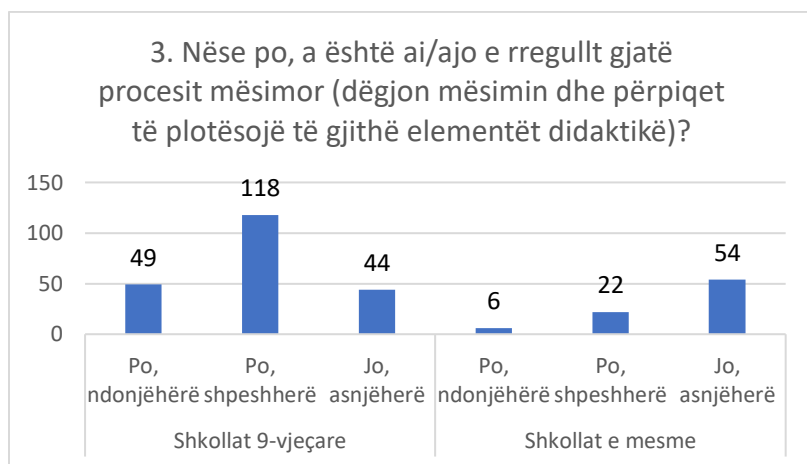

Figura 3. Pergjigjet e nxënësve për pyetjen 3 të anketës së bërë

Për pyetjen e katërt ku kërkohet të njihet ndikimi i sjelljes së tyre në procesin mësimor vihet re që në përgjithësi grup targeti i nxënësve me nevoja të veçanta në shumicën e klasave ku ata mësojnë nuk janë problematikë. Ata i tërheq ambjenti dhe procesi mësimor kjo vihet re në tëdy ciklet e sistemit para-universitar që janë marrë në shqyrtim.

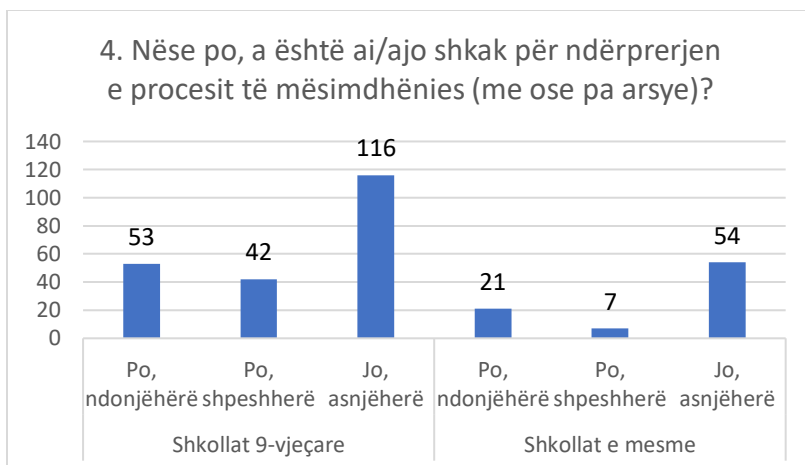

Figura 4. Pergjigjet e nxënësve për pyetjen 4 të anketës së bërë

Për pyetjet që i referohen mësimin në distancë vihet re se në përgjithësi të gjithë nxënësit me nevoja të veçanta kanë qënë pranishëm gjatë procesit mësimor në tëdy ciklet studimore. Për nxënësit e shkollave të mesme vihet re një mungesë më e madhe e tyre. Kjo duhet të jetë e lidhur si me mungesat e mjeteve të domosdoshme gjatë procesit mësimor on-line (telefon, tablet, kompjuter, internet, etj) por edhe me faktin se mungesa e mësuesve ndihmës e bën më të vështirë për ta kuptimin e mësimin. Për ta mësimi on-line ishte në përgjithësi edhe një prishje e rregullsisë së përditshmërisë së tyre dhe përshtatja e shtëpisë si ambient mësimor jo gjithmonë përputhet me një ecure të mirë të këtij procesi sidomos për këta nxënës. Ky element bëhet më i dallueshëm në përgjigjet e marra për pyetjen e gjashtë nëse ata janë bërë shkak i ndërprerjeve të mësimin gjatë kësaj periudhe. Ka një rritje të numrit të nxënësve që pohojnë ndërhyrjet e nxënësve me aftësi ndryshe. Kjo vjen pasi kuptimi i mësimin bëhet më i vështirë në distancë edhe për nxënësit e tjerë dhe jo vetëm për target grupin e marrë në analizë. Gjithashtu ndërhyrjet e tyre mund të jenë edhe thjesht veprime që kërkonë thjesht të shtojnë komunikimin e tyre me shokët dhe mësuesin. Theksojmë se në shumicën e rasteve këta fëmijë të ndihmuar edhe nga familjarë të tyre kanë marrë pjesë në procesin mësimor në mënyrë korrekte. Këtë lloj të ndarjes së këtyre nxënësve mund ta vërejmë edhe tek përgjigjet e pyetjes shtatë ku mund të shikohet qartë pjesa e aktivizimit të tyre gjatë procesit mësimor. Për fat të mirë në pjesën më të madhe të nxënësve me nevoja të veçanta në arsimin 9-vjeçar dhe të mesëm

kanë arritur të marrin njohuritë e dhëna dhe të jenë aktivë në të gjitha pjesët e këtij procesi.

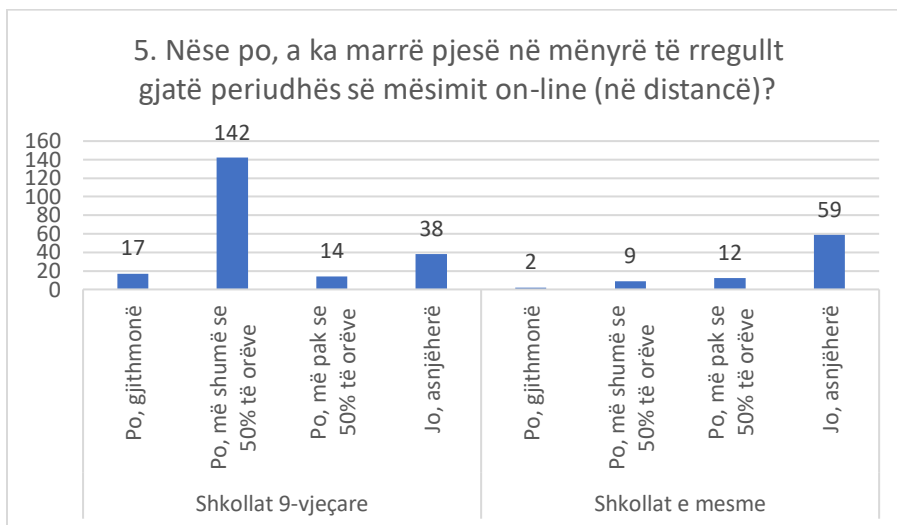

Figura 5. Pergjigjet e nxënësve për pyetjen 5 të anketës së bërë

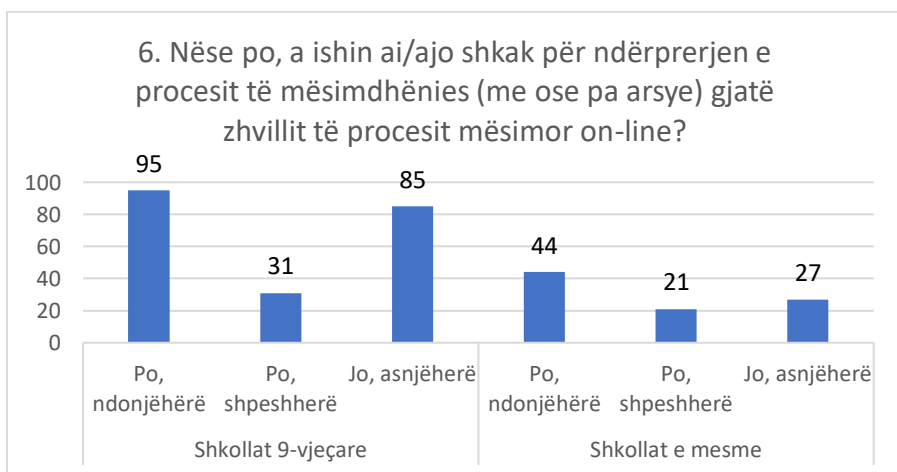

Figura 6. Pergjigjet e nxënësve për pyetjen 6 të anketës së bërë

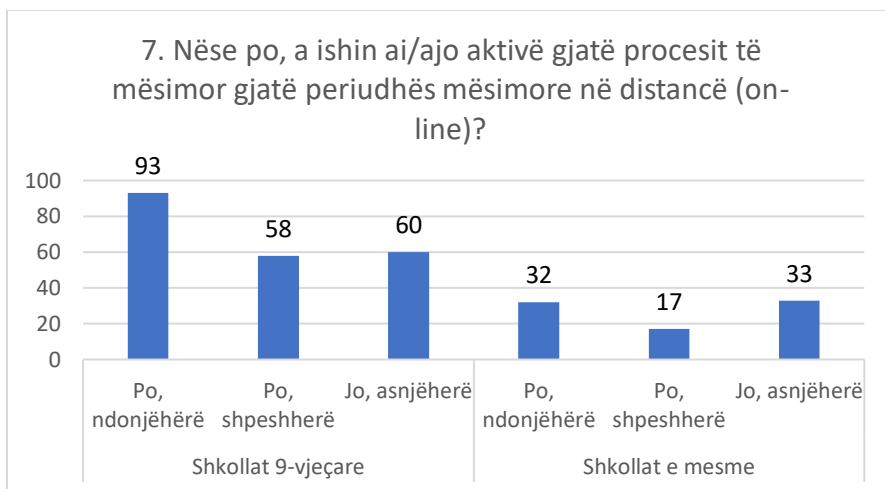

Figura 7. Përgjigjet e nxënësve për pyetjen 7 të anketës së bërë

Në pyetjen e tetë vihet re se numrin më të madh të përgjigjeve positive e japin nxënësit të cilët nuk kanë pasur mardhënie të ngushtë me nxënësit me nevoja të veçanta. Kjo mund të jetë pasojë e faktorëve të tillë si largësia e tyre në komunikim, distance sociale apo edhe distance gjeografike. Një tjetër factor i rëndësishëm është se për fëmijët me nevoja të veçanta besimi që ata krijojnë është më i madh tek mësuesi/ja e tyre prandaj dhe ndihmën kryesore ata e kërkojnë tek ky person para se të kërkojnë ndihmë tek shokët e tyre. Kjo gjë vihet re në tëdy ciklet e shkollave ku është zhvilluar anketimi. Në pyetjen e nëntë vihen re një gadishmëri e nxënësve për të ndihmuar shokun e tyre me nevoja të veçanta sin ë klasë dhe jashtë saj për tëdy ciklet mësimore. Kjo është një nga aspektet më positive të shkollave tona ku fëmijët e tjerësë pari e pranojnë në mjedisin e tyre një fëmijë me nevoja të veçanta dhe së dyti ata janë të prirur të kontribuojnë në një mjedis sa më miqësor ndaj tyre. Po kështu edhe në përgjigjet e pyetjes dhjetë gjendet e njëjta frymë e mbështetjes për fëmijët me nevoja të veçanta nga fëmijët e tjerë ku ata japin sygjerime nga më të ndryshmet për përmirësimin e ambjentit të klasës në mënyrë që ata të ndihen sa më të qetë e të bëhen më të interesuar për të marrë njohuritë mësimore. Edhe pse shumic e tyre e shikon këtë përmirësim me bazën material të klasave ku ata zhvillojnë mësim jo në pak raste hidhen ide të përmirësimit të aspektit social për target grupin e fëmijëve me nevoja të veçanta.

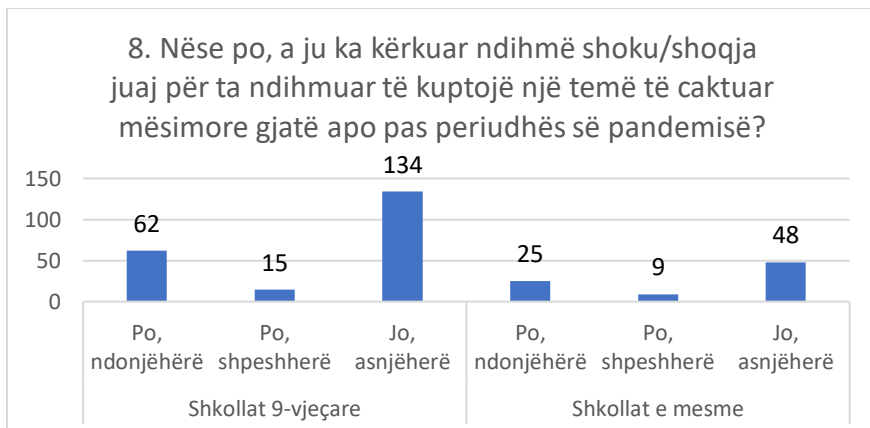

Figura 8. Përgjigjet e nxënësve për pyetjen 8 të anketës së bërë

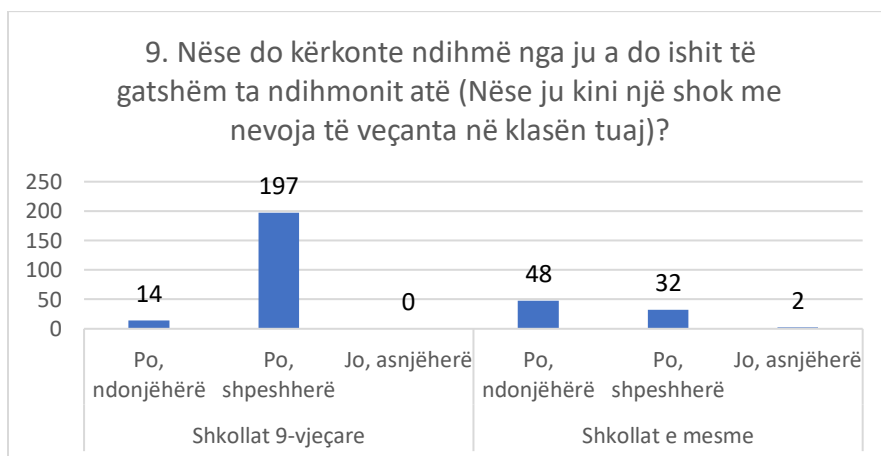

Figura 9. Përgjigjet e nxënësve për pyetjen 9 të anketës së bërë

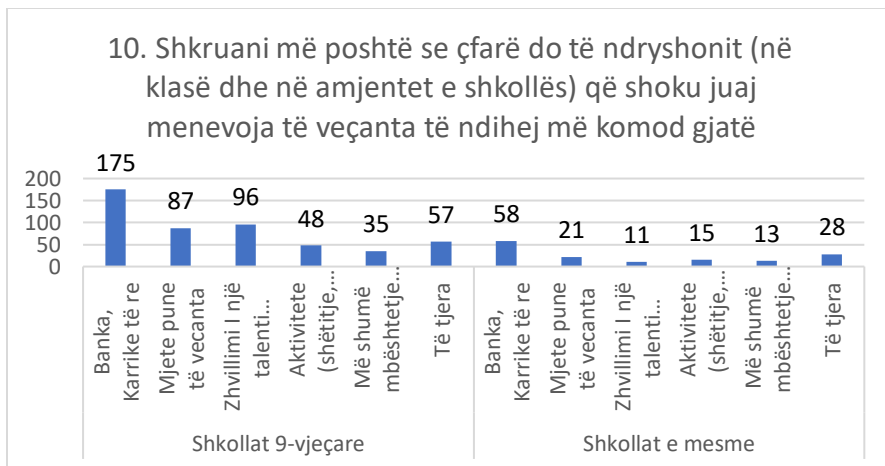

Figura 10. Pergjigjet e nxënësve për pyetjen 10 të anketës së bërë

Konkluzione

Në këtë studim të realizuar në disa shkolla të arsimit 9-vjeçar dhe të mesëm nga zona e Tiranës dhe Krujës është synuar të sillen elementët pozitivë dhe shqetësues që ndejnë fëmijët me nevoja të veçanta në arsimin tonë. Grupet e anketuara i takojnë nxënësve nga qendrat urbane, periferike dhe në zonave rurale si dhe nxënës të shkollave publike dhe jo-publike. Përzgjedhja e tyre është bërë që të ketë një përfaqësim sa më të gjerë të nxënësve si në numër edhe në llojshmërinë e tyre. Vihet re që në pjesën më të madhe të klasave ku është zhvilluar anketimi ka nxënës me nevoja të veçanta për të cilët në arsimin public në përgjithësi është angazhaur mësuesi ndihmës ndërsa në arsimin jo-publik ky element mungon pasi numri i nxënësve në klasa është më i vogël. Vihet re që në shkollat 9-vjeçare numri i nxënësve me nevoja të veçanta të jetë më i madh se në shkollat e mesme. Kjo gjë është e lidhur kryesisht me faktin se për një pjesë të mirë të këtyre fëmijëve arsimimi i tyre ndërpritet në ciklin 9-vjeçar sidomos kjo në zonat rurale. Një arsye tjetër mund të jetë dhe përbindja e përgjigjeve nga target-grupi i marrë rastësisht në anketë. Interesant është fakti se fëmijët me nevoja të veçanta i tërheq shkolla duke i bërë ata pjesëmarrës të rregullt të proceseve mësimore sin ë mësimin në klasa dhe gjatë mësimin në distancë. Vetëm në raste të caktuara vihet re një tendencë e tyre për të qënë shkak i ndërprerjes së mësimin. Pjesa më e madhe e këtyre

fëmijëve kanë ndjekur rregullisht edhe mësimin në distancë edhe pse për ta ka qënë më e vështirë qoftë për shkak të distancave edhe për shkak të prishjes së rregullsisë së përditshmërisë së tyre. Kjo gjë mund të jetë e lidhur gjithashtu edhe me mungesat e mjeteve të domosdoshme gjatë procesit mësimor on-line (telefon, tablet, kompjuter, internet, etj) por edhe me faktin se mungesa e mësuesve ndihmës e bën më të vështirë për ta kuptimin e mësimin. Edhe pse vihet re një distancë midis nxënësve normal dhe nxënësve me nevoja të veçanta për shkak të largësisë midis tyre në komunikim, distancancave sociale, distancave gjeografike apo besimit që ata ndërtojnë me shokët e tyre duhet theksuar se në të gjitha klasat dhe nxënësit vihet re një gadishmëri e nxënësve për të ndihmuar shokun e tyre me nevoja të veçanta si në klasë dhe jashtë saj për të dy ciklet mësimore. Kjo është një nga aspektet më positive të shkollave tona ku fëmijët e tjerë së pari e pranojnë në mjedisin e tyre një fëmijë me nevoja të veçanta dhe së dyti ata janë të prirur të kontribuojnë në një mjedis sa më miqësor ndaj tyre. Fryma e tyre e mbështetjes për fëmijët me nevoja të veçanta nga fëmijët e tjerë duket qartë edhe tek sygjerimet që ata japin. Edhe pse shumica e tyre e shikon këtë përmirësim me bazën material të klasave ku ata zhvillojnë mësim jo në pak raste hidhen ide të përmirësimit të aspektit social për target grupin e fëmijëve me nevoja të veçanta.

Këto rezultate tregojnë një vlerë të vërtetë të arsimit tonë në lidhje me interesimin e madh të familjeve që kanë nxënës me nevoja të veçanta nga një anë dhe nga ana tjetër përgjigjja me të njëjtën monedhë qoftë nga institucionet arsimore edhe nga nxënësit e tjerë duke e bërë shumë më të lehtë procesin mësimor për këta fëmijë. Ajo që mbetet për t'u përmirësuar është baza material e shkollave tona dhe konceptimi i situatave mësimore (atje ku mundet) edhe për fëmijët e këtij target grupi.

Literarura

<https://www.ascap.edu.al/wp-content/uploads/2021/02/Manuali-per-mesuesit-ndihmes.pdf>

<https://shkollaime.al/mod/book/view.php?id=6&chapterid=26>

<https://www.portalishkollor.al/kuriozitet/si-te-ndihmojme-nxenesit-me-nevoja-te-vecanta>

<http://revistapsikologji.com/personat-me-nevoja-te-vecanta-dhe-ndryshimi-i-terminologjise/>

ASSESSMENT OF HYPERTENSION AND DIABETES MELLITUS IN THE VLORA CITY IN 2021

Dr. Denada Selfo

Dr. Glodiana Sinanaj

Faculty of Public Health, University of Vlora

denadaselfo@yahoo.com

Abstrakt

Presioni arterial dhe diabeti mellitus janë dy patologji të zakonshme në mbarë botën. Sëmundjet kardiovaskulare dhe ato të rritjes së sheqerit në gjak, kanë ardhur duke u shtuar në numër, duke zënë vendin e parë në shkaqet kryesore të vdekshmërisë në shumicën e vendeve të zhvilluara të botës.

Qëllimi: Vlerësimi i incidencës së HTA dhe diabetit mellitus në popullatën e Vlorës në vitin 2021.

Metodat e studimit: Nëpërmjet këtij studimi depistues u bë e mundur matja e Presionit arterial dhe glicemisë në komunitetin e qytetit të Vlorës në vitin 2021. Janë përdorur pyetësorë me pacientët mbi problemet e sëmundjeve të HTA dhe Diabetis Mellitus dhe skedat e vlerësimit lidhur me këto sëmundje.

Rezultate: Sëmundja e diabetit të sheqerit prek të dy gjinitë pothuajse njësoj. Moshë mesatare e pjesëmarrësve në vlera të larta të TA ishte 60 vjeç. Moshë mesatare e të gjithë pjesëmarrësve ishte 60 ± 5 vjeç. Nga popullata jonë gjinia femërore përbënte 59%, 51% e përbënin grup moshë 43-62 vjeç, 14 % gr.moshë 22-42 vjeç. 44% e tyre me arsim të mesëm, 27% me arsim të lartë dhe 29% me arsim të ulët. 45% e popullatës e marrë në studim e kishin kaluar COVID-19. 74% e popullatës tonë ishin duhanpirës. 66% e tyre nuk konsumojnë alkool. Në vlerat e matura të glicemisë mbi 200-417mg/dL ishin 8%.

Konkluzione: Prevalenca e presionit arterial dhe glicemisë ishte më e ulët se sa pritej në Vlorë. Preken meshkujt dhe femrat pothuaj njësoj si për

diabetin dhe tensionin e lartë të gjakut , kjo si pasojë e përdorimit të duhanit dhe alkolit.

Rekomandime: Të vlerësohet HTA në praktikën e përditshme, në burra mbi 40 vjec dhe gratë mbi 50 vjec. Sensibilizimi, depistimi dhe monitori i popullatës i rëndësishëm duke i orientuar drejt sjelljeve të shëndetshme. Lidhur me edukimin shëndetësor, sugjerojmë të hartohen metodologji të edukimit, që të jenë të përshtatshme dhe efektive për të gjitha kategoritë e pacientëve.

Fjale Kyce: *diabeti i sheqerit, T.A, ushqyerja e shëndetshme, BMI.*

Hyrje:

Presioni arterial dhe diabeti mellitus janë dy patologji të zakonshme në mbarë botën. Sëmundjet kardiovaskulare kanë ardhur duke u shtuar në numër, duke zënë vendin e parë në shkaqet kryesore të vdekshmërisë në shumicën e vendeve të zhvilluara të botës. Studime të shumta tregojnë se një dietë e kontrolluar nga yndyrnat, reduktimi i stresit, aktiviteti fizik dhe shmangia e duhan pirjes mund ta parandalojnë, eliminojnë apo pakësojnë pothuajse të gjitha format e sëmundjeve të zemrës. Obezët, konsumuesit e duhanit, personat me dietë të çekuilibruar, të pasur me yndyrna, personat që bëjnë jetë sedentare, kanë më shumë gjasa të kenë tendencë për presion të lartë të gjakut. Diabeti është një sëmundje kronike që ndodh ose kur pankreasi nuk prodhon insulinë të mjaftueshme ose kur trupi nuk mund të përdorë efektivisht insulinën që prodhon. Insulina është një hormon që rregullon sheqerin në gjak. Hiperglicemia, ose ngritja e sheqerit në gjak, është një efekt i zakonshëm i diabetit të pakontrolluar dhe me kalimin e kohës shkakton dëme serioze në shumë sisteme të trupit, veçanërisht në nervat dhe enët e gjakut. Diabeti Mellito, sipas vlerësimeve të kohëve të fundit, do të interesojë në vitin 2025, në botë më shumë se 300 milion personave, vetëm në Veneto do të jenë më shumë se 400 mijë vetë që do të vuajnë nga kjo sëmundje. Vlera e këtyre shifrave na lë të kuptojmë se diabeti është bërë një gjëndje shëndetësore kritike sepse shkakton çrregullime dhe vdjekje. Duke u nisur nga ky këndvështrim, edukimi shëndetësor i organizuar, në të cilin bën pjesë dhe ky projekt i

organizuar prej nesh, paraqet hapin e parë për parandalimin e diabetit ose kur është i pranishëm, për të parandaluar komplikimet e tij.

Të dhëna kombëtare e ndërkombëtare

Prevalenca e Diabetit në Shqipëri në popullatën adulte është 1.9%, që do të thotë se kemi afërsisht 60 mijë diabetikë të njohur. Në fakt numri duhet të jetë 2-3 herë më i lartë, pasi në disa depistime të kryera në Tiranë (2004,2006, 2008, 2009,2010) prevalenca e Diabetit të padiagnostikuar ka qënë 3-4%, që do të thotë se në realitet shifra e përafërt e diabetikëve duhet të jetë 120-150 mijë. Moshë më e prekur nga diabeti është grupmosha 40-65 vjeç që përbën gati 40% të rasteve, por diabeti tip 2 po haset gjithnjë e më shpesh edhe në moshat 30-40 vjeç. Sipas OBSH, Diabeti shkakton çdo vit 5% të vdekjeve globale dhe mendohet se vdekjet nga diabeti në 10 vitet e ardhshme do të rriten me 50%. Në çdo 10 sekonda në botë shtohen dy njerëz të tjerë me diabet dhe se çdo 10 sekonda vdes një njeri nga shkaqe që lidhen me diabetin. 80% e njerëzve me diabet jetojnë në vendet me të ardhura të pakta dhe të mesme dhe mendohet se vdekjet nga diabeti në 10 vitet e ardhshme në këto vende do të rriten me 80%. Në vendet e zhvilluara diabeti dhe numri më i madh i diabetikëve haset në mosha mbi 65 vjeç, ndërsa në vendet në zhvillim diabeti dhe numri më i madh i diabetikëve haset në moshat 45-64 vjeç, por vitet e fundit diabeti tip 2 po takohet më shpesh edhe në moshat 30-40 vjeç.

Qëllimi dhe objektiva të studimit

Vlerësimi i incidencës së HTA dhe diabetit mellitus në personat adultë të qytetit të Vlorës në periudhën 2021-2023.

Objektivat

1. Matja e presionit arterial në popullatën në qytetin e Vlorës
2. Matja e glicemisë në popullatën në qytetin e Vlorës
3. Informimi i komunitetit në lidhje me faktorët të cilët ndikojnë negativisht në rritjen e nivelit të presionit arterial dhe nivelit të glicemisë

Metodologjia e realizimit të studimit

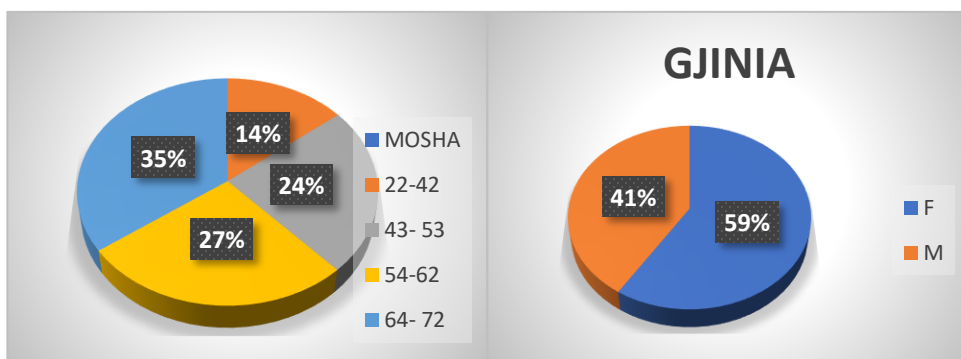
Nëpërmjet këtij studimi depistues u bë e mundur matja e Presionit arterial dhe glicemisë në komunitetin e qytetit të Vlorës në 2021. Vështirësi ka qenë matja e këtyre parametrave në terren si pasojë e situatës së pandemisë. Kjo justifikon dhe nr e pjesëmarrësve në studim (N-500). Për t'ia arritur qëllimit të studimit u formuan 3 grupe pune të cilët realizuan matjen e këtyre dy parametrave për qytetarët të cilët dëshironin të realizonin matjen e TA dhe nivelit të glicemisë. Janë përdorur pyetësorë me pacientët mbi problemet e sëmundjeve të HTA dhe Diabetis Mellitus dhe skedat e vlerësimit lidhur me këto sëmundje. Theksoj që përvec matjeve në terren është shpërndarë dhe një pyetësorë i strukturuar në google form për të vlerësuar njohuritë shëndetësore lidhur me vetkujdesin në lidhje me këto sëmundje. Me personat të cilët rezultuan me HTA dhe me nivel të lartë të glicemisë u bënë disa seanca sensibilizimi në lidhje me faktorët të cilët ndikojnë negativisht në shëndetin e tyre. Të gjithë pjesëmarrësit u pajisën me materiale informuese mbi diabetin dhe hipertensionin me fletëpalosje informative.

Rezultate:

Duke analizuar të gjitha të dhënat vumë re që sëmundja e diabetit të sheqerit prek të dy gjinitë pothuajse njësoj me një predominancë të vogël të meshkujve në krahasim me femrat.

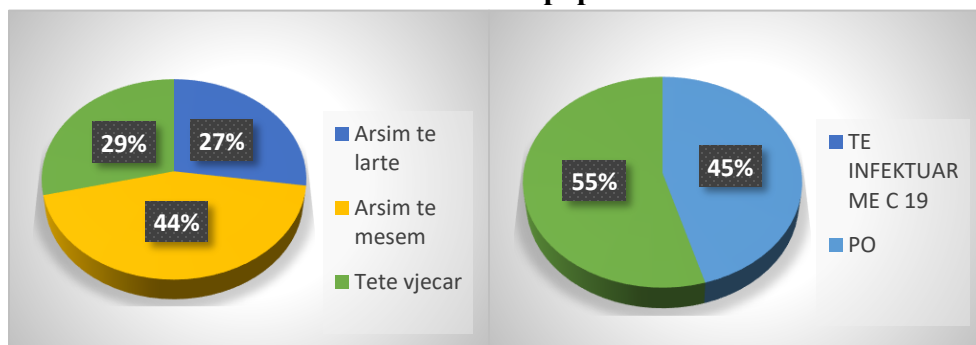
Mosha mesatare e pjesëmarrësve në vlera të larta të TA ishte 60 vjec. Nga popullata jonë gjinia femërore përbënte 59%, 51% e përbënin grup mosha 43-62 vjec, 14 % gr.mosha 22-42 vjec. 44% e tyre me arsim të mesëm , 27% me arsim të lartë dhe 29% me arsim tetë vjecar.45% e popullatës e marrë në studim e kishin kaluar kovid 19. 74% e popullatës tonë ishin duhanpirës. 66% e tyre nuk konsumojnë alkool. Në vlerat e matura të glicemisë mbi 200-417mg/dL ishin 8%.

Grafik 1. Paraqitja grafike e përqindjes së popullatës sipas grup-moshave e gjinisë të përfshirë në studim

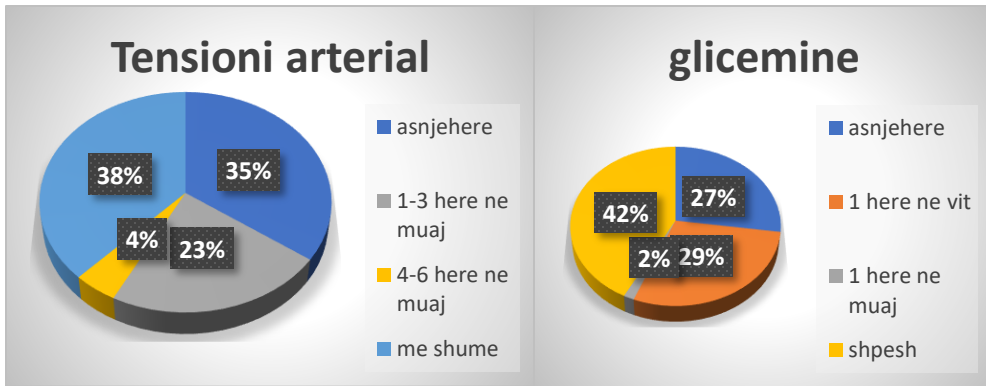
Mosha mesatare e të gjithë pjesëmarrësve ishte 60 ± 5 vjeç. Nga popullata jonë gjinia femërore përbënte 59%, 51% e përbënin grup mosha 43-62 vjeç, 14 % gr.mosha 22-42 vjeç.

Grafik 2. Paraqitja grafike e përqindjes së popullatës sipas nivelit arsimor dhe infektimit të popullatës me Covid 19

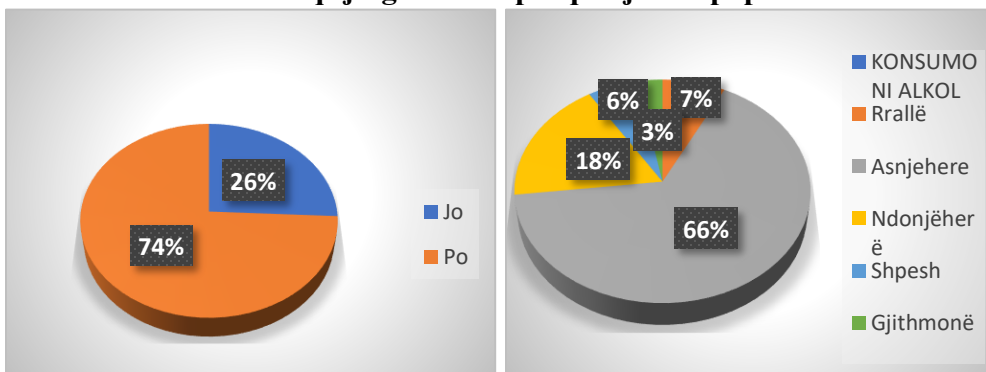
Përsa i përket statusit 91%ishin të martuar, 44% e tyre me arsim të mesëm , 27% me arsim të lartë dhe 29% me arsim tetë vjecar. 45% e popullatës e marrë në studim e kishin kaluar covid 19.

Grafik 3. Paraqitja grafike e përqindjes se popullatës lidhur me shpeshësinë e matjes së T.A dhe glicemisë.

E masnin T.A më shumë se 4-6 herë në muaj pothuajse 38% e tyre ndërsa 35% nuk monitorojne asnjëherë. Pothuajse 87% e tyre paraqesin vlera normale të pulsit edhe pse janë identifikuar me HTA në vlera mbi 140-100mmHg 40% e pjesëmarrësve. Matjen e sheqerit në gjak e bënin më shumë se një herë në muaj në masën 42%, 27% e tyre nuk e kishin matur asnjëherë gliceminë në gjak

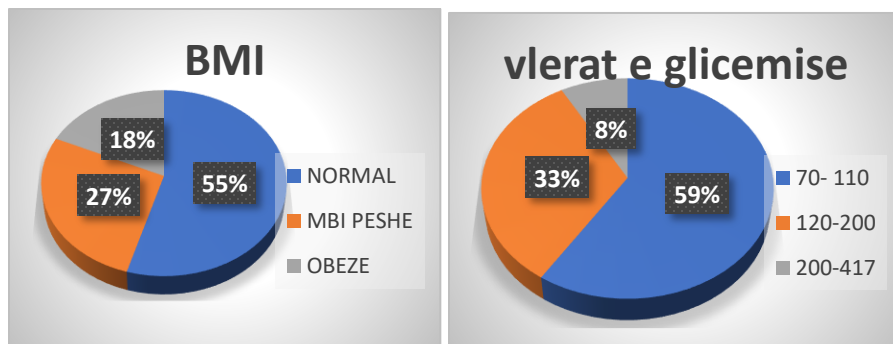
Grafik 4. Paraqitja grafike e përqindjes së popullatës lidhur me

duhanpirjen dhe alkolin

74% e popullatës tonë ishin duhanpirës, Nga popullta duhanëpirse 41% raporton se pi 3-6 cigare në ditë, 32% 1 paketë në ditë, 25% 10 cigare në ditë, 11% 2 paketa dhe 3% raportojnë se pijnë më shumë. 60% vuanin nga sëmundje kronike. 66% e tyre nuk konsumojnë alkol vetëm 9% e tyre janë përdorues të rregullt të alkolit.

Grafik 5. Paraqitja grafike e përqindjes së popullatës lidhur me BMI dhe vlerat e glicemisë në gjak

Në vlerat e ,matura të glicemisë 59% kishin vlera normale, 33% kishin vlera 120-200 mg/dL dhe mbi 200-417mg/dL ishin 8%. Nga këta 18% paraqitën vlera të rritura të BMI dmth obezë, mbi peshë ishin 27%.

Diskutime:

Mosha mesatare e pacintëve të marrë në studim është 60 ± 5 vjec . Ndërkohë në një studim të zhvilluar ne Zelandë dhe Danimarkë në 174 pacientë mosha mesatare ishte 54.6 vjec. Rezultatet e analizës së karakteristikave socio-demografike tregojnë se femrat janë më të prekura me 69.40% në krahasim me meshkujt 30.60%. Vërehet një shifër e lartë 27.% që tregon për pacientët që nuk e monitorojnë asnjëherë glukozën dhe 35% tensionin arterial apo pulsën. Përsa i përket nivelit të arsimimit, u vu re një lidhje sinjifikante për vlera të $p < 0.001$ midis nivelit arsimor dhe njohurive në lidhje me vlerat dhe matjet e herëpashershme të glukozës dhe TA. Një numër i madh individësh me hipertension dhe nivel të lartë të glukozës në gjak, nuk e dinë që vuajnë nga kjo sëmundje. Matjet e presionit arterial dhe sheqerit, rekomandohen në nivel popullatë për të parandaluar zhvillimin e hipertensionit e diabetit, si dhe për të përmirësuar ndërgjegjësimin, trajtimin dhe kontrollin e Hipertensionit dhe glukozës në komunitet. Studimet epidemiologjike kanë treguar se hipertensionit është në përpjesëtim të drejtë me moshën, një gjetje e konfirmuar edhe nga ADHS 2008-09. Për femrat, nivelet e hipertensionit rriten me moshën nga 6 përqind mes femrave në moshën 15-19 vjeç në 40 përqind mes atyre në moshën 45-49 përqind,

ndërkohë që për meshkujt, nivelet katërfishohen nga 11 përqind mes meshkujve në moshën 15-19 vjeç në 45 përqind mes atyre në moshën 45-49 vjeç. Faktorët që lidhen me rritjen e prevalencës së hipertensionit dhe diabetit melitus janë: moshë, gjinia, duhanpirja, alkoli dhe pesha trupore(BMI). Po ashtu, duhet theksuar se jo të gjithë pacientët mund të jenë të familjarizuar me vetëmonitorimin e TA, pulsit, glukozës në gjak, ndaj dhe në këtë rast duhet të bëhet ndërgjegjësim i popullatës si dhe monitorim dhe matje në qendrat shëndetësore. Kjo tregon dhe pse kishim një nr të lartë të pjesëmarrësve që nuk dinin për vlerat normale të këtyre parametrave dhe matjet e pakta që kanë bërë. Impakti i kuptimit drejtë dhe saktë i informacionit të dhënë është i madh kur bëhet fjalë për parandalimin e sëmundjeve të ndryshme si HTA, DM, pra informacioni duhet të jetë sa më i lexueshëm për të gjitha kategoritë(jo të gjithë mund ti kuptojnë drejt informacionet e dhëna për këto sëmundje)

Konkluzione

- ▶ Si përfundim mund të themi që prevalenca e presionit arterial dhe glicemisë ishte më e ulët se sa pritej në Vlorë , në krahasim me studimet e mëparshme që janë bërë në vendin tonë në qytetin e Vlorës, kjo dhe si pasojë e situatës së pandemisë që e bëri popullatën më të ndërgjegjshme për të bërë kontrolle shëndetësore më të shpeshta.
- ▶ Preken më tepër meshkujt si për diabetin dhe tensionin e lartë të gjakut , kjo si pasojë e përdorimit të duhanit dhe alkolit.
- ▶ U vu re që arsimimi luan rol të rëndësishëm në kujdesin ndaj vetes për të monitoruar parametrat vital dhe për të bërë kontrolle rutinë nëpër qendrat shëndetësore.
- ▶ Pesha trupore dhe zakonet e të ushqyerit ishin faktorë kryesorë në shfaqjen e këtyre sëmundjeve duke parë që 18% e tyre ishin obezë.
- ▶ Njohuritë nga popullata e marrë në studim si nga pyetësorët online dhe nga skedat e vlerësimit në terren për njohjen dhe parandalimin e këtyre sëmundjeve, ishin të limituara.

Rekomandime

- ▶ Të vlerësohet hipertensioni në praktikën e përditshme, në burra mbi 40 vjec dhe grate mbi 50 vjec ose në postmenopauzë, kur një ose më shumë faktorë rreziku janë të pranishëm si: pirja e duhanit, kequshqyerja ose mbipesha, inaktiviteti fizik, dislipidemitë, hipertensioni ose diabeti melitus, kur ka predispozitë familjare.
- ▶ Sensibilizim i popullatës në lidhje me kontrollet e herëpashershme të mbarëvajtjes së shëndetit të tyre.
- ▶ Depistimi dhe monitorimi i gjithë individëve që paraqiten në shërbimin parësor duke i orientuar drejt sjelljeve të shëndetshme, eliminimin e faktorëve rriskues dhe ndërgjegjësimi i tyre do të sillte një ulje të konsiderueshme të semundjeve kardiovaskulare.
- ▶ Lidhur me edukimin shëndetësor, sugjerojmë që hartohen metodologji të tilla të edukimit, që të jenë të përshtatshme dhe efektive për të gjitha kategoritë e pacientëve.
- ▶ Mirëinformimi i popullatës në lidhje me faktorët që mund të ndikojnë në HTA dhe diabet Mellitus, si dhe demonstrimi nëpërmjet posterave

Referencat

1. Yan Zheng^{1,2}, Sylvia H. Ley^{2,4} and Frank B. Hu^{2,3,4}. *Global Aetiology and Epidemiology of Type 2 Diabetes Mellitus and Its Complications*.
2. “Members.” *Idf.org*, 2019, idf.org/our-network/regions-members/europe/members/136-germany.html.
3. “Diabetes Statistics.” *Diabetesresearch.org*, 2017, www.diabetesresearch.org/diabetes-statistics.
4. Ralph A. DeFronzo¹, Ele Ferrannini², Leif Groop³, Robert R. Henry⁴, William H. Herman⁵, Jens Juul Holst⁶, Frank B. Hu⁷, C. Ronald Kahn⁸, Itamar Raz⁹, Gerald I. Shulman¹⁰, Donald C. Simonson¹¹, Marcia A. Testa¹² and Ram Weiss¹³. Type 2 Diabetes Mellitus. Article number: 15019 doi:10.1038/nrdp.2015.19 Published online 23 July 2015.
5. WHO. “Hypertension.” Who.int, World Health Organization: WHO, 16 May 2019, www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/hypertension.
6. Francesca Pistoia¹ • Simona Sacco¹ • Diana Degan¹ • Cindy Tiseo¹ • Raffaele Ornello¹ Antonio Carolei¹. *Hypertension and Stroke: Epidemiological Aspects and Clinical Evaluation*.
7. Martin Rosas-Peralta^a and Gladys Marcela Jimenez-Genchi. *New Challenges for Treatment in Hypertension*. March 16, 2018; accepted November 16, 2018.
8. Massimo Volpe^{1,2} · Giovanna Gallo¹ · Allegra Battistoni¹ · Giuliano Tocci^{1,2}. *Highlights of ESC/ESH 2018 Guidelines on the Management of Hypertension: What Every Doctor Should Know*. Received: 27 October 2018 / Accepted: 23 December 2018.
9. Sarti C, Rastenyte D, Cepaitis Z, Tuomilehto J. International trends in mortality from stroke, 1968 to 1994. *Stroke*. 2000;31:1588–601.
10. Warlow C, Sudlow C, Dennis M, Wardlaw J, Sandercock P. *Stroke*. *Lancet*. 2003;362:1211–24.
11. Marini C, Baldassarre M, Russo T, De Santis F, Sacco S, Ciancarelli I, Carolei A. Burden of first-ever ischemic stroke in the oldest old: evidence from a population-based study. *Neurology*. 2004;62:77–81.
12. James PA, Oparil S, Carter BL, Cushman WC, Dennison-Himmelfarb C, Handler J, Lackland DT, LeFevre ML, MacKenzie TD, Ogedegbe O, Smith SC Jr, Svetkey LP, Taler SJ, Townsend RR, Wright JT Jr, Narva AS, Ortiz E. 2014 evidence-based guideline for the management of high

- blood pressure in adults: report from the panel members appointed to the Eighth Joint National Committee (JNC 8). *JAMA*. 2014;311:507–20.
13. Anand SS, Yusuf S. Stemming the global tsunami of cardiovascular disease. *Lancet*. 2011;377:529–32.
 14. Feigin VL, Lawes CM, Bennett DA, Anderson CS. Stroke epidemiology: a review of population-based studies of incidence, prevalence, and case-fatality in the late 20th century. *Lancet Neurol*. 2003;2:43–53.
 15. Hollander M, Koudstaal PJ, Bots ML, Grobbee DE, Hofman A, Breteler MM. Incidence, risk, and case fatality of first ever stroke in the elderly population. The Rotterdam Study. *J Neurol Neurosurg Psychiatry*. 2003;74:317–21.
 16. Broderick J, Brott T, Kothari R, Miller R, Khoury J, Pancioli A, Gebel J, Mills D, Minneci L, Shukla R. The Greater Cincinnati/ Northern Kentucky Stroke Study: preliminary first-ever and total incidence rates of stroke among blacks. *Stroke*. 1998;29:415–21.
 17. Knight EL, Bohn RL, Wang PS, Glynn RJ, Mogun H, Avorn J. Predictors of uncontrolled hypertension in ambulatory patients. *Hypertension*. 2001;38:809–814
 18. Hicks LS, Fairchild DG, Horng MS, Orav EJ, Bates DW, Ayanian JZ. Determinants of JNC VI guideline adherence, intensity of drug therapy, and blood pressure control by race and ethnicity. *Hypertension*. 2004;44:429–434
 19. McFarlane SI, Jacober SJ, Winer N, et al. Control of cardiovascular risk factors in patients with diabetes and hypertension at urban academic medical centers. *Diabet Care*. 2002;25:718–723.
 20. Tsimihodimos V, Gonzalez-Villalpando C, Meigs JB, Ferrannini E. Hypertension and diabetes mellitus: coprediction and time trajectories. *Hypertension*. 2018;71:422–428

SCfSD '22

www.iust.edu.mk | info@eust.edu.mk | +389 (0)46 786 160
Ezerski Lozja 1, 6330 Struga, R.M.

ISBN 978-608-4573-27-2